

НАЯРИСИ

КУЛЬТУРИ

ДАВНЬОЇ

ВОЛИНИ

УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ ВОЛИНСЬКОЇ
ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ
ГЕНЕРАЛЬНЕ КОНСУЛЬСТВО РЕСПУБЛІКИ
ПОЛЬЩА В м. ЛУЦЬКУ
ВОЛИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЛЕСІ УКРАЇНКИ
ЛУЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВОЛИНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
РІВНЕНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
ВОЛИНСЬКЕ ОБЛАСНЕ
ТОВАРИСТВО КРАЄЗНАВЦІВ
ЗАПОВІДНИК "СТАРЕ МІСТО"
ВОЛИНСЬКА ОБЛАСНА РЕДАКЦІЯ
ТОМУ "ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
УКРАЇНИ. ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ"
РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧА РОБОЧА ГРУПА
ВОЛИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ОБЛАСНИЙ АРХІВ
ВОЛИНСЬКА ОБЛАСНА МАЛА АКАДЕМІЯ НАУК
ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ

НАРИСИ КУЛЬТУРИ ДАВНЬОЇ ВОЛИНИ

*За загальною редакцією
кандидата історичних наук
Г. Охріменка*

Луцьк
2006

УДК 930.85 (477.82)"/.../105*

ББК 63.3 (4Укр-4Вол)-7

II 28

Рекомендовано до друку
науково-методичною радою Волинського краєзнавчого музею
(протокол № 8 від 25 липня квітня 2006 р.)

Книга «Нариси культури давньої Волині» присвячена видатному українському археологу Олександр Цинкаловському. В ній зібрано матеріали про особливості духовної та матеріальної культури Волині від льодовикового часу до кінця бронзового віку, періоду Давньої Русі. Як додатки включені наукові розвідки про Трипілля, скіфів, етнографічні дослідження зі Старовижівського району. Подано також інформацію про мистецькі витвори з праісторичних часів та XI–XIV століття.

Видання розраховане на широке коло шанувальників минулого краю.

The book «Country essays of ancient Volyn» is dedicated to an outstanding Ukrainian archaeologist Oleksandr Tsynkalovskiy. It is about the peculiarities of spiritual and material cultures of Volyn region (on the background of adjacent territories from the ice-age till the end of the bronze age and also the Ancient Rus). In addition to this the book includes scientific investigations about Trypillya, Sciffs, ethnographic researches. There is also a presentation of art creation of beforehistorical times and X–XIV centuries.

The publication is expected on the wide range of the adherents of the past land.

Książka «Narysy kultury starożytnej Wołynia» jest poświęcona wybitnemu ukraińskiemu archeologowi Alexandrowi Cynkałowskiemu. Tutaj opowiada się o głównych cechach kultury duchowej, materialnej Wołynia od czasów lodowcowych do końca epoki brązu, a również dawnej Rusi. Aneksami dołączono artykuły o Trypólu, problematyce Scytyjskiej, badaniach etnograficznych w Starowyzowskim rejonie. Jest tutaj również informacja o kunsztownych rzeczach prahistorycznych, jak i z XI–XIV wieków.

Niniejsza praca zbiorowa grona autorów może być interesująca dla miłośników dawnych dziejów naszego kraju.

Упорядники:

Г. В. Охріменко, С. М. Локайчук

Рецензенти:

професор, доктор історичних наук *Дмитро Телегін*;
професор, доктор історичних наук *Віталій Отрощенко*;
професор, доктор історичних наук *Леонід Мацкевий*

Фото виготовлені в фотоцентрі «Фуджі Експрес»

ISBN 966-361-150-2

© Охріменко Г. В., Локайчук С. М.,
упорядкування, 2006

© Кучинко М., Скляренко Н., Прищепа Б.,
Позіховський О., Романчук О., Шалагінова О.,
Маркус І., Пашкевич Г., Ткач В.,
Бардецький А., Гаврилюк І., Охріменко В.,
Коваль О., Кордунов І., 2006

***Автори висловлюють щирю подяку
за сприяння у виданні книги:***

начальнику управління культури і туризму
Волинської обласної державної адміністрації
Володимиру Лисюку,

управлінню у справах преси та інформації
Волинської обласної державної адміністрації

Генеральному консулу Республіки Польща
пану Войцеху Галонзці,

начальнику управління освіти та науки
Волинської обласної державної адміністрації
Михайлу Поповичу,

заступнику начальника управління освіти та науки
Волинської обласної державної адміністрації
Володимиру Войтовичу,

голови Володимир-Волинської міської ради
Петру Саганюку,

голови Волинського обласного товариства краєзнавців
Геннадію Бондаренку,

віце-директору Польської академії наук у Кракові
професору, докт. габ. **Яну Махніку,**

професору, докт. габ. **Анні Кульчицькій-Лецеєвич** (м. Вроцлав),

директорові Інституту археології університету Ягеллонського
проф. докт. габ. **Яну Хохоровському** (м. Краків),

проф. докт. габ. **Пьотру Качановському** (м. Краків),

проф. докт. габ. **Володимиру Мокрому** (м. Краків),

працівниці Варшавського Державного музею **Дануті Пьотровській,**

начальнику відділу освіти і науки Маневицької райдержадміністрації
Віктору Гаврилюку,

Яніні та Анджею Гачол,
Яцеку Філімовському (м. Краків),

добродіям **Миколі Собуцькому, Марії Садовській, Анастасії Юшковій,**
Ірині Сьоміній, Сергію Ярмолуку, Наталії Чопюк та іншим.

ЗМІСТ

Вступ.....	7
------------	---

ДОСЛІДНИКИ ВОЛИНІ

Дослідники міжвоєнного часу

М. Кучинко

Олександр Цинкаловський — видатний дослідник археології Волині.....	12
---	----

Г. Охріменко, Н. Склярєнко

Вивчення енеоліту та бронзового віку в міжвоєнні роки.....	32
--	----

Дослідники післявоєнних років

Ю. Мазурик

Дослідники археологічних пам'яток Волині та їх археологічні колекції у фондах Волинського краєзнавчого музею.....	40
---	----

Ю. Мазурик

Сучасні дослідники Волині.....	52
--------------------------------	----

КУЛЬТУРА ПРАІСТОРИЧНОЇ ВОЛИНІ

Кам'яний вік

С. Локайчук, Г. Охріменко

Культура кам'яного віку.....	60
------------------------------	----

С. Локайчук, Г. Охріменко

Найдавніші пам'ятки Волині та питання відповідності терміна поняттю..	80
---	----

С. Локайчук, Г. Охріменко

Культура епохи неоліту.....	90
-----------------------------	----

Мідний вік

В. Охріменко, Н. Склярєнко, Г. Охріменко

Духовна культура енеолітичного населення Волині.....	101
--	-----

Б. Прищепа, В. Ткач

Нові дослідження пам'яток культури кулястих амфор між Стиром і Горинню.....	218
---	-----

С. Локайчук, Г. Охріменко

До питання про мистецтво і духовну культуру неолітичного та енеолітичного населення Волині.....	236
---	-----

<i>Г. Охріменко, О. Позіховський, Н. Скляренко</i> Вивчення глиняної пластики та інших керамічних виробів пізньотрипільського поселення Голишів.....	259
<i>О. Позіховський</i> Виробничий комплекс волино-люблінської культури в с. Зимне.....	285
<i>О. Романчук</i> Трипільські поселення на Березнівщині — крайні відомі північні пункти цієї культури на Рівненському Поліссі.....	296
<i>Г. Охріменко, С. Локайчук</i> Культури дунайського походження раннього енеоліту на Волині (питання класифікації і термінології).....	302
Бронзовий вік <i>Г. Охріменко, С. Локайчук</i> Означення культур епохи бронзи на Волині.....	309
<i>Г. Охріменко</i> Духовна культура та основні досягнення населення бронзового віку....	313
<i>І. Маркус, Г. Охріменко</i> Кам'яні вироби енеоліту — бронзового віку Волині.....	344
<i>І. Маркус, Г. Охріменко</i> Нові знахідки металевих виробів на Волині.....	354
<i>Г. Пашкевич, Г. Охріменко, О. Позіховський, О. Романчук</i> Нові палеоботанічні дані з пам'яток енеоліту та бронзового віку пам'яток Волині.....	400
<i>Г. Охріменко, Н. Скляренко, В. Ткач</i> Пам'ятки стжижовської культури на Волині та Волинському Поліссі...	404
<i>Г. Охріменко, О. Позіховський, Н. Скляренко</i> Вивчення пам'яток східнощінецької культури на Волині та Західно-Волинському Поліссі.....	414
<i>В. Ткач</i> Нова знахідка кістяної бляхи — пряжки доби бронзи на Волині.....	422
<i>А. Бардецький</i> Поселення тшинецько-комарівського культурного кола Тараканів-5 на Дубенщині і його місце серед пам'яток епохи пізньої бронзи Волині.....	423
Деякі попередні висновки.....	435

ДОДАТКИ

Пам'ятки маліцької та волино-люблінської культури на території Волинської області	438
<i>О. Шалагінова</i>	
Трипільля: дискусійні питання в сучасній науці.....	465
<i>О. Шалагінова</i>	
До питання про ідентифікацію трипільської таблички із с. Лишнівки на Волині.....	474
Про скіфів.....	484
<i>О. Шалагінова</i>	
Індосвропейці, слов'яни, амазонки, скіфи... (Вчителю про дискусійність деяких історичних підходів).....	485
<i>Н. Скляренко, Г. Охріменко</i>	
Глиняні іграшки у віруваннях та мистецтві	492
<i>М. Кучинко</i>	
Культура населення Волині в давньоруський час	499
<i>О. Златогорський, Г. Охріменко, Н. Скляренко</i>	
Сакральні вироби та прикраси раннього середньовіччя та давньоруського часу з території Волинської області	525
<i>О. Коваль</i>	
Символ вогню у традиційній та календарній обрядовості Старовижівщини	536
<i>І. Гаврилюк, О. Коваль</i>	
Роль і місце жертвоприношення у весняно-літній календарній обрядовості Старовижівського району	566
<i>І. Кордунов</i>	
Біофізичні параметри ікон музею Волинської ікони	594

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ:

БДК - Буго-Дністровська культура	КЛП - Культура лійчастого посуду
КЛСК - Культура лінійно-стрічкової кераміки (Дунайська)	ПТК - Пізньотрипільська культура
ВНК - Волинська неолітична культура	ККА - Культура кулястих амфор
НК - Німанська культура	МК - Межановицька культура
МК - Маліцька культура	КШК - Культура шнурової кераміки
ВЛК - Волино-Люблінська культура	ГЗК - Городоцько-Здобицька культура
	СК - Стжижовська культура
	СТК - Східно-Тичинецька культура

*Книга присвячена видатному
українському археологу
Олександру Цинкаловському*

Землі Волині та Волинського Полісся з різною інтенсивністю заселялися приблизно з часів середнього палеоліту (епоха муст'є), а в деяких місцях (житомирська стоянка) ще раніше. Стародавнє населення залишило після себе тисячі пам'яток: поселень, стійбищ, поховань, скарбів тощо. На превеликий жаль, більшість із них назавжди знищена оранкою, кар'єрними вибираннями піску чи глини, повеннями, а на Поліссі – видувами піску. Археологічними розвідками охоплена далеко не вся частина території краю, розкопки проводилися лише на окремих пам'ятках. Та навіть одержані матеріали з різних причин часто залишаються недоопрацьованими і потребують вивчення та опублікування. В той же час кургани грабуються скарбошукачами-«любителями», хоч в похованнях, як відомо, знаходиться здебільшого кераміка (часто в уламках), рідко кам'яні чи крем'яні вироби. Кращі, показові предмети давнини вивозяться за кордон. В результаті репрезентативні старожитності залишаються не вивченими і назавжди втраченими для науки, історії краю. Те, що могло бути предметом нашої гордості, прикрашає музеї інших країн. *Шедеври первісного мистецтва*: старовинний посуд, досконалі крем'яні, кістяні, кам'яні, палеометалеві вироби повинні мати «прив'язку» до місця, де були знайдені (своєрідний паспорт). Тоді можна більш точно встановити, якими етнічними групами та чи інша річ вироблена, ким використовувалася, прослідкувати зв'язки обміну між первісними соціумами.

Найперший задум книги в тому і полягав, щоб зібрати та показати кращі витвори первісних майстрів, а на основі вивчення окремих знахідок поховальних пам'яток та інших даних, з'ясувати особливості духовної культури населення кам'яного віку, ранніх землеробів. Проте це завдання виявилось складним та об'ємним, через що виконане лише частково.

Крім показу основних моментів духовної культури, автори подають результати останніх досліджень пізньотрипільської пам'ятки Голишів, давніх кам'яних знарядь, палеометалевих виробів з міді та бронзи. Цікаві спостереження маємо на сьогодні стосовно розвитку крем'яного виробництва в період енеоліту, бронзового віку. Адже високоякісний *волинський кремій* з

крейдянних товщ туронського ярусу був знаний майже в усій Європі і виробі з нього поширювалися на просторах від Вісли до Дніпра і далі, що відзначається багатьма закордонними дослідниками.

Цікавлять нас і питання виробництва, *знарядь* та посуду, далекоюсяжного обміну, взаємозв'язків первісних груп, тобто проблеми *палеоекономіки*. Первісні роди, племена, поселення та групи поселень не були ізольованими, консервативними, а навпаки, як з'ясовується, активно включалися в різнобічну систему виробничих та культурних зв'язків.

Увага авторів в останні роки була зосереджена також на вивченні поселень таких культур, як пізньотрипільська (Голишів, Зимне – дослідження Г. Охріменка, О. Позіховського), ранньоземлеробських племен – маліцької, волино-люблінської, генетично пов'язаних з Подунав'ям (землі сучасних Угорщини, Словаччини, Чехії, Румунії, Австрії – лендельська, тиса-полгарська, бодрог-керештур, баденська культури тощо). Епіцентри цих прогресивних культур були не такі вже й віддалені від Волині – всього 300-400 км. Отже, досліджувана територія (Волинь) розглядається як *високорозвинута периферія балканських та наддунайських протоцивілізаційних центрів*. Такі давні досягнення, як орне землеробство, скотарство, виробництво міді, бронзи, колісний транспорт, вірування, ідеологія швидко (разом з мігруючим населенням), або окремими групами поширювалися на терени північно-західної України. В той же час південноєвропейські центри мали тісні зв'язки з Близьким Сходом, який протягом тисячоліть (неоліт – епоха бронзи і пізніше) був генератором і джерелом багатьох новацій у господарстві і культурі (В. Шнірельман, Н. Мерперт, В. Титов, Д. Телегін, Л. Залізник, М. Відейко).

Дослідження давньої історії Волині важливе в контексті *індоєвропейської, праслов'янської проблематики*. Поки що завдяки роботам В. Пясецького, О. Позіховського, В. Самолюка, В. Ткача, П. Прищепи, О. Романчука, Г. Охріменка відбувається накопичення та вивчення матеріалів таких культур, як лійчастого посуду, кулястих амфор, Хлопце-Веселе, межановицької, стжижовської, східнотщинецької, які розглядаються авторами на фоні загальноєвропейських етно-історичних процесів.

На підставі всього вище зазначеного необхідно ще раз підкреслити, що *праісторична Волинь була тісно пов'язана з центральноєвропейськими міграційними та еволюційними процесами й культурами і довго залишалася їх складовою частиною (так само, як і Верхнє Подністров'я)*.

Все це, а також етнічну історію Волині ми, хоча б фрагментарно, хотіли б показати в цій та наступних книгах. Звичайно, багато що залишається за «кадром», проте, в наступній роботі «Олександр Цинкаловський та пра-

історія Волині» будуть значні доповнення до згаданих тем. Різномісній в археологічній термінології, наявність дублетів для позначення одних і тих самих понять і реалій, зокрема, новіших термінів, прийнятих в Центральній Європі (наприклад, Польщі) та давніших, застарілих, вимагає їх виправлення та більш унормованого тлумачення, із залученням до цього лінгвістів.

Цікаві етнографічні матеріали подані ученицею Старовижівської школи Іриною Гаврилюк та її наставницею Оксаною Коваль (додатки).

Ця книга розрахована на широке коло читачів і особливо на студентську, учнівську молодь, з середовища якої виходять молоді науковці, спроможні продовжити археологічні та етнографічні студії Полісся і Волині, справу, розпочату археологами В. Антоновичем, Я. Пастернаком, О. Цинкаловським, Я. Фітцке, Т. Сулімірським, а також етнологами – професорами В. Давидюком, Г. Аркушиним та іншими в Полісько-Волинському народознавчому центрі (ПВНЦ). Першого з них щиро вітаємо зі славним ювілеєм.

Традиції інтердисциплінарного вивчення духовної скарбниці краю, сягають довоєнних років і започатковані В. Петровим, Т. Сулімірським, а в 90-ті на Волині розвинутий в період діяльності ПВНЦ, продовжуються і сьогодні. Тому книга, пропонована читачам, є тематично різноплановою: тут «чиста» археологія поєднується з культурологічними студіями, етнографією, термінознавством. Роботи в цих напрямках розпочаті порівняно недавно і є перспективними.

Ця книга, як і попередня «Археологічна спадщина Яна Фітцке», Луцьк, 2005 р. присвячується світлій пам'яті наших дослідників-археологів, піонерів праісторії Волині – минулого століття, передвоєнного, післявоєнного часу. Ціле сузір'я славних імен віддало кращі роки свого життя вивченню минулого Волині: В. Антонович, К. Мельник, О. Цинкаловський, Я. Пастернак, Я. Фітцке, Т. Сулімірський, Я. Гофман, І. Савіцка, І. Свешніков, М. Пелешин, Ю. Захарук, Ю. Кухаренко та інші зробили нашу історію відомою усьому світові. Отже, землі давньої Волині та Волинського Полісся були не лише ареною різнобічних культурних, економічних впливів, а й зоною досить інтенсивних етноміграційних перехрещень, контактів, особливо із заходу (Л. Залізник).

Все це сприяло виробленню місцевих оригінальних форм духовної культури, які намагаємося подати на загальноукраїнському тлі із залученням прикладів з Білорусії, Росії, Польщі та інших територій. Особливо яскраво ці запозичення помітні в практиці поховального обряду, де протягом кількох тисячоліть побутовували звичай скорченого поховання на боці (традиція наддунайських культур).

Турбота про родичів, що відійшли в інший світ, проявлялася не лише в залишанні їм їжі, посуду, знарядь, інколи “парадної” зброї, святкового одягу, а й деколи квітів.

Феноменальним явищем в історії давньої Волині була культура Трипільля на її завершальному етапі з чудовим різноманітно оздобленим посудом (фарбами, відтисками шнура, штампів), досконалими крем’яними, кістяними виробами та, особливо, глиняною пластикою – фігурками жінок, тварин. Використані в книзі напрацювання на тему духовної культури таких відомих дослідників, як Т. Мовша, І. Свешніков, Б. Рибаків, С. Бібіков, В. Огрощенко, М. Відейко, Т. Ткач, Н. Бурдо, В. Генсель, Є. Гонсовський дають певне явлення про ідеологічний світ наших предків, їх потяг до вишуканості, досконалого дизайну виробів, складної системи обрядів, ритуалів, вірувань, магії. Сліди цього складного та цікавого розмаїття простежуються і сучасними етнографами.

Тема мистецьких духовно-сакральних надбань Волині безмежна. В майбутньому плануємо розробити її більш докладно.

Насамкінець хотілося б сказати особливі слова вдячності за допомогу та підтримку міському голові м. Володимира-Волинського п. Петру Саганюку, керівництву районної державної адміністрації та Маневицької районної ради, а також директору фірми «Вікаліна» Миколі Лук’янчуку.

Наша щира подяка національно свідомим краєзнавцям, колекціонерам, які надали свої матеріали для публікації.

ДОСЛІДНИКИ ВОЛИНІ .

- Дослідники міжвоєнного часу
- Дослідники післявоєнних років
- Сучасні дослідники Волині

Варшава. Державний археологічний музей

Олександр Цинкаловський — видатний дослідник археології Волині

Професор Олександр Миколайович Цинкаловський народився 9 січня 1898 року в інтелігентній родині у Володимирі-Волинському. Рід Цинкаловських мешкає в цьому місті впродовж кількох століть. Прабабуся вченого — баронеса фон Вольф була в свій час популярною дитячою письменницею. Дідусь О. Цинкаловського по материнській лінії Павло Нітецький був видатним краєзнавцем і патріотом. За участь у польському повстанні проти царату в 1863 році позбавлений дворянського звання і маєтку під Луцьком. Батько — Микола Цинкаловський був титулярним радником, високоосвіченою людиною.

Таке середовище вже з раннього дитинства прищеплювало Олександрові інтерес до славної історії тисячолітнього міста. Особливу роль у цьому відігравав його дідусь Павло Нітецький, який своїми розповідями та екскурсіями по древньому Володимирі і його околицях запалив у серці допит-

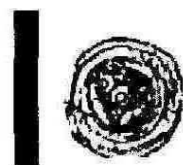
ливого хлопця любов до минувшини рідного краю. Свою діяльність у галузі археології О. Цинкаловський розпочав ще будучи студентом Варшавського університету, до якого вступив у 1925 році. У 1930 році на запрошення директора Археологічного музею у Варшаві Р. Якимовича став науковим співробітником. Працюючи там і виїжджаючи в експедиції на Волинь впродовж 30–40-х рр. ХХ ст., він відкрив сотні пам'яток різних періодів на її теренах.

Про початок своїх археологічних досліджень на території історичної Волині писав у своїй статті, поданій до «Записок НТШ» у Львові, так: «Почав я свої топографічно-археологічні дослідження в 1930 р. Розслідуючи долини рік Буга й Луга, я прийняв за підставу археологічну мапу Волині проф. Володимира Антоновича. На початку звернув я увагу тільки на місцевості, де на згаданій мапі були зазначені городища, селища, могильники, поодинокі могили та знахідки. При ближчому дослідженні терену показалося, що не зважаючи на велику працю В. Антоновича, мапа його неповна, а ще більше — не точна. Неповною й неточною вона мусіла бути вже тому, що її складено переважно на підставі відомостей, постачених колишніми «волостними управліннями».

Місцева сільська інтелігенція й селяни не могли очевидячки подати докладних і вичерпних відомостей з тієї наукової ділянки, в якій нічого не знали. Не подавали вони навіть відомостей про такі монументальні об'єкти, як городища, могильники, окремі могили, не кажучи вже про поодинокі гроби і знахідки. Тим то і на мапі проф. В. Антоновича на терені Володимирщини, яка під час укладу мапи складалася з теперішніх трьох повітів — Володимирського, Любомльського і Горохівського, зазначено лише 56 місцевин, де знайдено археологічні пам'ятки. Однак, і те, що зазначено на мапі, є надзвичайно цінне, бо воно тепер уже здебільше знищене.

Під час дослідження терену я прийшов до переконання, що не завжди можна покладатися лише на відомості, які подає сільська інтелігенція й селяни, що потрібно особисто перевірити околицю. Маючи на увазі таку систему, я постановив об'їхати усі села Волині, і в міру можливості особисто побувати на всіх городищах, могильниках, окремих могилах і селищах. Проїздив і проходив я з села до села, розслідуючи околицю і збираючи відомості від старших місцевих селян. Зібрані таким чином відомості перевірявав я, порівнюючи, а також досліджуючи пам'ятку на місці, що була гідна уваги».

Як видно зі сказаного, О. Цинкаловський добре розумів основне завдання археології як науки і правильно здійснював методику польових досліджень, що й відобразилось на результатах. Про свою роботу дослідник писав: «Моя головна мета — зібрати той матеріал, що безслідно гине, і занотувати на мапі все цінне для археолога, який зможе покористуватися

моїм матеріалом для своїх фахових праць». Бажання зробити більше для вивчення давніх пам'яток рідного краю спонукало О. Цинкаловського переїхати жити на Волинь. У 1936 році дослідник поселяється в м. Кременець на Тернопільщині. Тут він поставив перед собою мету організувати археологічний відділ музею при Кременецькому ліцеї. З 1939 р. стає директором Кременецького музею, активно досліджує пам'ятки Південної Волині. На цей період припадає його співробітництво з Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Львові. У 1943 році переїхав на постійне проживання до Польщі, де продовжив працю в Археологічному музеї у Варшаві та інших наукових установах. Кінець 40-х рр. був апогеєм його досліджень. Він наголошував, що на цей час опрацював понад 100 пам'яток археології, проілюструвавши їх більш ніж сотнею фотографій та рисунків.

З 1952 року О. Цинкаловський працює на посаді наукового співробітника археологічного товариства при Краківському відділенні Польської академії наук. Будучи фізично відірваним від основного терену своїх наукових інтересів — Волині, він всіляко намагається не втратити з нею зв'язків. В 1965 році вчений взяв участь у роботі Першого слов'янського конгресу археологів у Варшаві, де зустрівся з українськими археологами зі Львова — В. Ауліхом та І. Свешніковим. Наукові і дружні стосунки він підтримував і з Л. Крушельницькою. Як відомо, названі вчені проводили археологічні дослідження на Волині, що зближувало їх із Олександром Цинкаловським.

За багаторічну працю на ниві археології в 1970 році відомий дослідник був нагороджений медаллю, а в 1976 р. його обирають почесним членом Археологічно-Нумізматичного товариства в Кракові. До кінця свого довгого життя професор не забув рідної Волині, досліджуючи і пропагуючи її археологічну спадщину. А вона величезна.

Як уже зазначалося, дослідження археологічних пам'яток Волині Олександр Цинкаловський розпочав ще навчаючись в університеті. Діапазон його студій був широким — від палеоліту до пізнього середньовіччя. Щоправда, за невеликим винятком, він здійснював переважно розвідкові дослідження, але вони були дуже результативними, бо дозволили виявити сотні нових пам'яток.

Так, ним були відкриті пам'ятки кам'яного віку і, зокрема, палеолітичного часу в місті Кременці, селах Бодаки, Борки, Червона в Кременецькому районі Тернопільської області, Сераховичі, Смідин, Стара Гута в Старовижівському районі Волинської області та ін. Виявив також ряд стоянок мезолітичного часу на Поліссі в селах Нуйно, Острів, Піски Річицькі, Смідин, Цир та інші. При тому, збираючи й остелогічні матеріали на багатьох пунктах Волині, вчений зробив значний внесок у розвиток палеонтології. Вив-

чав він також матеріали нового кам'яного віку. Так, у с. Мишків Володимир-Волинського та Кречів Іваничівського районів відкрив неолітичні стоянки культури лінійно-стрічкової кераміки, а в с. Старосілля Маневицького району — поселення волинської неолітичної культури. В с. Зимне дослідив тілопокладне поховання доби неоліту, а в с. Шистів, поблизу Володимир-Волинського знайшов скарб енеолітичного часу, що складався з 30 ножеподібних крем'яних пластин, вертикально вставлених у горщик.

Чимало пам'яток, відкритих дослідником у 30-х рр. ХХ ст., датуються мідно-кам'яним віком. Зокрема, він виявив матеріали культури лінійчастого посуду в Бискупичах, Ізові, Зимному, Лудині Володимир-Волинського, Кречові, Лежниці, Литовежі Іваничівського, Сереховичах Старовижівського, Невірі, Вульці Качинській Камінь-Каширського районів Волинської, Пересопниці Рівненського району Рівненської областей тощо. Тут були як поселення, так і поховання, а також окремі скарби речей.

Поселення трипільської культури О. Цинкаловський розкопав у с. Бодаки Кременецького району на Тернопільщині. Тут виявлено житла, господарські споруди, кераміку, кам'яні знаряддя праці, зброю, а також кістки звірів, птахів і риби. Досліджував також поселення в селах Листвин, Мирогоща, Костянець на Дубенщині та ін. Поховання — тілопокладення в кам'яних скринях культури кулястих амфор доби енеоліту — вчений відкрив у Хотишеві Камінь-Каширського, Литовежі Іваничівського, Скірчі Горохівського районів Волинської обл., Межиріччі Острозького, Новомалині Здолбунівського районів Рівненської обл. та ряді інших пунктів Волинської землі.

Цілий ряд пам'яток, відкритих О. Цинкаловським, належить до бронзового віку, зокрема культур шнурової кераміки. Це поселення в с. Городок коло Рівного, Стіжок поблизу Кременця, Усичі біля Луцька, інгумаційні поховання в селах Одереди Луцького, Маркостав Володимир-Волинського та Пересопниці Рівненського районів. Десятки пунктів ідентифіковані завдяки знахідкам кераміки, оздобленої шнуровим орнаментом, крем'яних сокир з клиноподібним обухом, вістрів списів тощо. Дослідник виявив також низку пам'яток тшинецької культури доби бронзи. На більшості з них, як наприклад, в Луцьку, Нуйно біля Каменя-Каширського, Пісках Річечьких Старовижівського, П'ятиднях Володимир-Волинського районів Волинської області зібрано підйомний матеріал цієї культури, однак у Сапанові Кременецького району на Тернопільщині та в Старосіллі Маневицького району на Волині відкриті великі поселення з різноманітними знаряддями праці, горщиками, предметами озброєння.

На терені історичної Волині О. Цинкаловським відкрито також пам'ятки лужицької культури ранньозалізного віку. Це кремаційні поховання в урнах в Амбукові, Іванівці Володимир-Волинського, Киселині Локачинсь-

кого, Лежниці Іваничівського та Старій Вижівці однойменного району на Волині. Знайдена також кераміка і бронзові вироби в селах Соснівка, Стожок Кременецького р-ну на Тернопіллі. Особливий інтерес викликає могильник в с. Млинище Іваничівського району Волинської області, на якому дослідником відкрито не лише кілька десятків урнових поховань, але й майданчик, де спалювали померлих.

Значна частина матеріалів, які виявив О. Цинкаловський, належить до періоду рубежу — першої половини I тис. н. е. Передусім варто згадати поселення II–III ст. у с. Вікнини та готське поховання в с. Рудка на Тернопільщині. Ним же виявлений і описаний скарб срібних римських монет в с. Лудин біля Володимира, а також опубліковані знахідки римських монет із Ковеля, Кременця, Онишківців біля Шумська на Тернопіллі та ін. Досліджувались також пам'ятки VI–VII ст. у с. Зимне та його околицях, у Володимирі та прилеглих селищах і на Поліссі — Головному, Ратному та ін. Велику увагу приділяв учений пам'яткам княжої доби Волині та його рідного м. Володимира. Неможливо перерахувати всі пам'ятки цього часу, які він відкрив або обстежив. Так, у результаті археологічних екскурсій ним зафіксовано 192 середньовічні городища, кілька десятків селищ, чимало могильників і окремих поховань. Дослідником локалізовано літописні міста Угровськ у с. Новоугрузьке Любомльського району Волинської області, Литовеж на Західному Бузі, Шумськ і Данилів на Тернопіллі, багато середньовічних замків, кам'яних хрестів на території Волині, більшість культових і цивільних пам'яток у межах Володимира-Волинського.

Всі відкриті О. Цинкаловським археологічні пам'ятки, разом із відкритими до нього, але повторно обстежені ним, описані в цілому ряді його праць, опублікованих в Україні та за її межами. Наукова спадщина дослідника велика і загалом відома, щоправда, більше за рубежом і, на жаль, менше в Україні. Все своє життя він досліджував археологію і пов'язані з нею давню історію, етнографію та історичну географію Волині. Написав понад 300 наукових праць, кілька сотень популярних статей та історико-археологічних нарисів.

Серед більших публікацій, здійснених ним у 30-х рр. XX ст., слід назвати «Княжий город Володимир» (1935 р.), «Матеріали до археології Володимирського повіту». Записки НТШ, т. 154 (1937 р.), «Місто Шумськ: історичний нарис» (1938 р.), «Крем'янецька земля в світлі археології до 1648 р.» (1939 р.). За кордоном виходять його роботи «Крем'янець та його околиці: популярно-науковий нарис» (1951 р.). Велика за обсягом праця, що узагальнила значною мірою багаторічні дослідження О. Цинкаловського — «Матеріали до праісторії Волині і Волинського Полісся» (1961 р.). До цікавих праць також узагальненого характеру слід зарахувати «Старовинні замки

Волині» (1975 р.). Найбільшою і найважливішою працею, якій він присвятив понад 40 років, є фундаментальний двотомний краєзнавчий словник, що охоплює матеріали від часів палеоліту до 1914 року, під назвою «Стара Волинь і Волинське Полісся», виданий у канадському місті Вінніпег у 1984–1986 роках. У ньому є відомості про 5600 пам'яток регіону.

Олександр Цинкаловський не обмежувався публікацією результатів археологічних досліджень лише у фахових виданнях. Навпаки, впродовж багатьох років він друкувався в таких популярних часописах, як «Наша культура», «Життя і знання», «Наш світ», «Наше слово», «Українське юнацтво» та інші, чим сприяв популяризації пам'яток археології серед широких кіл громадськості.

Прикро, що праці видатного вченого, справжнього подвижника науки, публікувалися здебільшого за рубежем: у Польщі, США, Канаді, а не в Україні. За радянських часів це було неможливо з політичних міркувань. Яскравим прикладом цього може слугувати драматична епопея з названим вище краєзнавчим словником. У 1969 р. вже завершена велика за обсягом праця була доставлена з Польщі в Київ, у Інститут археології Академії наук УРСР. Але це були роки посиленої русифікації в Україні, і словник ніяк не вписувався в нову радянську концепцію. Машинопис лежав без руху. Після шестирічного очікування, втративши надію на публікацію О. Цинкаловського, передає в Інститут дослідів Волині в Канаді, де вона і була опублікована вже після його смерті. Завдяки серйозній науковій базі праця і сьогодні не втратила свого значення. Навпаки, вона є настільною книгою як для науковців, так і для краєзнавців Волині.

Назвавши вище основні праці видатного українського археолога, вважаємо, що читачі звернуть пильну увагу на них з метою написання нових робіт.

Помер видатний дослідник давньої Волині 19 квітня 1983 року, так і не дочекавшись виходу в світ праці всього свого життя. Похований на православному цвинтарі у Варшаві.

Через те, що значна частина археологічних пам'яток, відкритих і досліджених О. Цинкаловським у 30–40-х рр. ХХ ст., поруйнована, кургани в більшості знищені оранкою, а споруди перестали існувати, праці вченого на сьогодні є фактично джерелом для сучасного дослідника. Варто зауважити, що для дослідження старої Волині та Волинського Полісся він зробив більше, ніж мали зробити і зробили наукові установи. Можна образно сказати, що дослідник сам був науковою установою волинського краєзнавства. Ми пишаємося Олександром Цинкаловським і збережемо пам'ять про нього, бо для нас він зберіг пам'ять століть.

Краків. Біля символічної могили Я. Фіцке

О. Цинкаловський та Ю. Захарук під час дослідження у Зимному 1957 р.

Якуб Гоффман

Якуб Гоффман (Jakub Hoffman) народився 19 березня 1896 р. у Коломиї, помер 27.XII.1964 р. в Лондоні, похований на цвинтарі Hampstead. Син та дружина загинули під час Другої світової війни. Гімназію закінчив у Яшле (1918 р.), у 1926 р. – Державні вищі учительські курси у Кракові. Учасник Першої світової війни, двічі поранений.

З 1922 р. поселився на Волині, де працював як урядовець в кураторіях новогрудського, волинського округів, а також вчителював у школах Ліди, Підлісся (пов. Барановичі, Білорусь), Корці, Рівному, на Волині. З 1924 р. обраний делегатом Державного грона консерваторів передісторичних пам'яток у воеводстві Волинському. Керівник волинської секції Союзу польських вчителів шкіл повшехних, презес Волинського округу Союзу учителів Польщі (1928–1939 рр.), від 1932 р. – редактор «Głosu Nauczycielstwa Okregu Wolyńskiego», секретар Волинського регіонального комітету Польського словника бібліографічного (зібрав картотеку з 18 тис. осіб, пов'язаних з Волиною).

З 1929 по 1939 р. – редактор «Rocznika Wolyńskiego», при цьому був ініціатором збирання матеріалів до бібліографії Волині. Вся праця мала охоплювати 24 тис. позицій у п'яти томах і з'явиться у 1939 році. Співініціатор, а з 1935 р. – засновник Волинського товариства приятелів наук у Луцьку.

З 1940 по 1942 р. знаходився під арештом в НКВС. Разом із військом Армії Польської побував у Ірані, Ісфагані, Тегерані, Кенії, Уганді (1942–1945 рр.). З 1950 р. перебував у Лондоні, де від 1955 р. був членом керівництва Польського товариства історичного на чужині та членом Комітету редакційного «Tek Historycznych». З 1962 року був генеральним секретарем Польського наукового товариства на чужині. Автор «Bibliografii Wolynia» (Równe, 1931–1935 рр.), «Przewodnika po Wolyniu» (Warszawa, 1938).

(Скорочений виклад Г. Охріменка за книгою *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939, Słownik biograficzny, t. II. – Wyd. Sejmowe, Warszawa, 2000. – S. 227–228*).

Зігмунт Леський

З 1929 року – науковий співробітник музею Волинського товариства приятелів наук (Музей ВТПН). З 1930-х років до 1938 року – завідуючий відділом археології музею. З 1936 по 1941 рр. – науковий співробітник.

Археологічна колекція: з розкопок у с. Коршів Луцького р-ну (1934–1936 рр.) (у співавторстві з Я. Фітцке); з розкопок городища XI–XIV ст. – залишки літописного міста Перемиль, с. Перемиль Горохівського р-ну (1940 р.).

Автор праць: *Wczesnohistoryczne grodzisko w Korszowie, pow. Łuckim, woj. Wolyńskim // Przegląd Archeologiczny. – Poznań, 1937. – T.VI. Zesz. 1.; Nowe nabytki i badania działu przedhistorycznego Muzeum Wolyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku. ZOW. – Poznań, 1938. – T. XIII. – S. 21–22.*

(Підготував Ю.Мазурик)

Готфрид Оссовський (1835–1897)

Народився майбутній археолог 20 листопада 1835 р. у с Казаринівці Канівського повіту Київської губернії (нині Черкащина). Після закінчення приватної гімназії у Житомирі навчався в Київському університеті, але не завершив навчання і 1855 р. вступив на військову службу. Цього ж року потрапив на фронт під Севастополь. У 1862 р. йде у відставку в чині підпоручника.

З цього часу він повністю присвячує себе науковим дослідженням. Протягом десяти років працював у Волинському статистичному комітеті, проводив геологічні обстеження. За цей період Г. Оссовський зібрав цінну геологічну колекцію та подарував її Комітетові старожитностей у Житомирі. У 1867 р. учений видає «Геологическо-диагностические очерки Волвени», «Геологічну карту Волині», які пізніше були перекладені на польську і французьку мови у Парижі.

Під час численних польових досліджень Готфрида Оссовського надзвичайно зацікавили крем'яні сокири, серпи, наконечники списів, стріл. Місця знахідок він ретельно наносив на геологічні карти. У 1871 р. вчений написав свою першу працю з археології «Про кам'яну епоху в Овруцькім і Дубновськім повітах». Його все більше і більше захоплює археологія. На III Археологічному з'їзді у Києві він виступає з доповідями про кам'яний матеріал, з якого збудовані найдавніші пам'ятки Києва, і про дослідження курганів у Залужжі Острозького повіту.

Під час роботи Археологічного з'їзду Г. Оссовський познайомився із З. Дзяловським, який запросив його працювати в Науковому товаристві у Торуні. Учений приймає запрошення і в 1874 р. переїжджає на північ Польщі у Помор'я, де протягом чотирьох років проводить розкопки. Там він вивчив значну кількість скринькових захоронень і відкрив нову, на той час невідому, групу пам'яток. Результати своєї праці узагальнив у кількох публікаціях.

Крім того, дослідник у Торуні організував музей. Академія наук (АН) у Кракові 1878 р. приймає Г. Оссовського у члени Антропологічної комісії. В цей період йому, вже як досвідченому фахівцеві у галузі археології та геології, пропонують зайнятися систематичним вивченням печер Галичини. З цією метою у 1879 р. він переїхав на постійне місце проживання до Кракова.

На початках учений досліджував печери в околицях Кракова, в яких знайшов залишки матеріальної культури доби палеоліту та неоліту. Водночас археолог намагався виявити сліди перебування первісних людей у печерах Татрів і Східної Галичини.

Г. Оссовський розробив методику археологічних досліджень печерних порожнин і запровадив нові наукові терміни. Він провів величезні за масштабами археологічні роботи, дослідив понад 80 печер. Окрім дуже інтен-

сивних розкопок, які часто доводилося організовувати на власні кошти, дослідник багато пише, вивчає музейні збірки і бере активну участь у різних конгресах та наукових з'їздах.

У 1884 р. на IV Археологічному з'їзді в Одесі він доповів про результати своїх досліджень у печерах, а також про спроби хронологічного поділу печерних стоянок. У 1885 р. взяв участь у з'їзді археологів у Львові.

У наступні роки вчений проводить розкопки курганів у Звенигородському та Уманському повітах. Щоб урятувати від розграбовування кургани в Рожанівці, АН делегувала туди Г. Оссовського. Вибір виявився досить вдалим не тільки з огляду компетентності дослідника, але й тому, що він походив з України і добре знав місцеві порядки. У 1887 р. археолог розпочав дослідження кургану. Результати експедиції вражають кількістю знайдених золотих виробів та їх науковою вартістю. 1888 р. у Кракові вийшла монографія Г. Оссовського «Wielki kurhan Ryżanowski».

Практична робота на місцевості та вивчення музейних колекцій дали змогу вченому в 1890 р. систематизувати за хронологією старожитності Галичини. При цьому варто зауважити, що це була перша спроба такого синтезу. Його праця опиралася на власні дослідження і спостереження. У 1891 р. Г. Оссовського призначили на посаду керівника Археологічного музею АН у Кракові. З властивою йому енергією вчений береться до упорядкування і каталогізації дуже запущених музейних фондів.

Окрім цього, не припиняє розкопок у печерах біля м. Ойцова. Та в цей період у дослідника настають прикрі життєві труднощі. Він не зміг вжитися в консервативне наукове середовище Кракова. Вченого звинувачували у фальсифікації археологічних знахідок із Мніковських печер, поліція влаштувала у його квартирі обшук, австрійська влада інкримінувала йому шпигунство на користь Росії, адже він часто переїжджав кордон у справах археологічних досліджень. Після короткотривалого арешту звинувачення були зняті.

Протягом 1889–1892 рр. Г. Оссовський проводив дослідження у Городівському, Гусятинському та Заліщицькому повітах Східної Галичини, зокрема у селах Вигнанка, Винятинці, Городок, Колиндяни, Коцюбинчики, Увисла, Шидлівці, Щитівці та у м. Хоростків. Розкопував також трипільське поселення у Васильківцях Гусятинського повіту та старожитності черняхівської культури у Мишкові на Заліщанщині.

Найдетальніші розкопки трипільських площадок він провів у с. Більче-Золоте неподалік панського палацу. Під шаром чорнозему вчений натрапив на площадку, викладену шматками опаленої глини. У розкопі було виявлено цілі горщики. Результати досліджень дали можливість Готфриду

Оссовському писати про два культурні горизонти, відділені один від одного метровим стерильним шаром ґрунту.

У 1890 р. він розкопав могильник на лівому березі р. Серет в урочищі Могила на околиці с. Більче-Золоте. Поховання з трупопокладаннями знаходились у кам'яних кругах із п'яти або більше брил, що виступали із землі. У середині одного з кругів була прямокутна яма, де лежав кістяк, орієнтований головою на захід. Таких ґрунтових трупопокладень Г.Оссовський виявив три. У похованнях знайдено бронзові сережки київського типу, золота кулька і кілька глиняних намистин. Найбільше часу вчений працював у печері Вертеба. Він одним з перших розпочав тут археологічні дослідження (до нього, ще у 1876 р., проводив незначні обстеження А. Кіркор).

Спочатку розкопав вхід до підземелля. Неподалік від входу, на глибині 2 м, дослідник виявив залишки великого вогнища, навколо якого було багато кісток оленя, дикого кабана, ведмедя, а також потрощені глиняні мальовані посудини, дрібні крем'яні знаряддя, лощило з оленячого рогу і кілька кам'яних сокир. Знайдено також речі, виготовлені з міді. Особливо цікаві вигнутий серпоподібний ніж, мідний кинджал, мідне шило і дві мідні пластини.

Внаслідок трирічної праці Г.Оссовський склав досить точний план печери Вертеба, а також карту археологічних пам'яток с. Більче-Золоте. Завдяки коштам і сприянню Л. Сапєги план печери і карту пам'яток видала у 1892 р. Краківська АН. Виявляється, що це одна з перших топографічних карт печери, виконана на високому професійному рівні. Цікаво, що система умовних позначень, яку розробив Г.Оссовський для печери Вертеба, є актуальною і для сучасних спелеологічних досліджень. На жаль, результати археологічних досліджень у печері Вертеба не були опрацьовані та видані, оскільки через життєві труднощі вчений змушений був виїхати на Далекий Сибір.

У листах із Кракова до свого давнього знайомого, антрополога Ю. Талько-Грунцевіча, Г.Оссовський писав про важке матеріальне становище (археологічна праця поглинула всі його заощадження) і просив підшукати йому якусь посаду. Маючи добрі стосунки з губернатором Томська, Ю. Талько-Грунцевіч допоміг Оссовському влаштуватися дорожнім майстром на будівництві Сибірської магістралі.

У березні 1893 р. Г.Оссовський прибув до Томська. Відразу ж зайнявся пошуками питної води для міста та інших нових поселень уздовж залізниці, проводячи при нагоді археологічне обстеження прилеглої до залізниці території, зокрема, печерних порожнин на Алтаї. З цією метою проїхав кіньми півтори тисячі верств по сибірських просторах. У вільний від служби час опрацьовував матеріали археологічних розкопок з більчецької Вертеби; деякі результати досліджень у той час йому навіть вдалося опублікувати.

Однак сибірський клімат дався взнаки вченому. Незабаром дослідник захворів на тиф. Готфрид Оссовський помер у Томську 16 квітня 1897 р. від запалення легень. Там він і похований.

Неординарна особистість, талановитий археолог, геолог і палеонтолог Готфрид Оссовський зробив вагомий внесок у розвиток археологічної науки, а його значний творчий доробок у ділянці археології все ще чекає належної оцінки та визнання.

Література

1. Оссовский Г. Из путевых записок по Житомирському и Овручскому уездам в 1867 году Готфреда Оссовского. Замётки геологические. – Житомир, 1868. – Ч. 1.
2. Ossowski G. Wielki kurhan Ryzanowski. Wedlug badań dokonanych w latach 1884 i 1887. – Kraków, 1888.
3. Ossowski G. Materyjaly do paleoetnologii kurhanow ukrainskich. – Kraków, 1889. – Cz. 3.
4. Оссовский Г. О. О геологическом и палеоэтнологическом характере пещер юго-западной окраины европейской России и смежных с ней областей Галиции // Труды Томского общества естествоискусателей и врачей. – Томск, 1895. – Вып. 5. – С. 27–48.
5. Talko-Hrunzewicz J. Z moich wspomnien o dawnych archeologach // Wiadomosci Archeologiczne. – 1928. – Т. 8. – S. 188.
6. Крушельницька Л., Бандрівський М. Археологічні розкопки А. Кіркора і Г. Оссовського на Тернопільщині 70–90 рр. ХІХ ст. // Постаті української археології. МДАПВ. – Львів, 1998. – Вип. 7. – С. 73–75.

(За текстом: Сохацький М. З життя і творчого доробку археолога Готфрида Оссовського // Постаті української археології. МДАПВ. – Львів, 1998. – Вип. 7. – С. 75–77)

Ярослав Іванович Пастернак (1892–1969)

Народився Ярослав Пастернак 2 січня 1892 р. у м. Хирові на Львівщині в сім'ї греко-католицького священика. Батько цікавився архітектурою, мистецтвом, добре малював, грав на скрипці, і саме він прищепив майбутньому археологу любов до рідної землі, до її неоціненних скарбів.

Після навчання у початковій школі юнак переступив поріг Перемишлянської гімназії, яку закінчив з відзнакою у 1910 році. Уже тоді він мандрує різними куточками Прикарпаття, фотографує старі дерев'яні церкви, збирає матеріали галицької старовини, записує народні пісні, прислів'я, приказки. Завершивши навчання у гімназії, Я. Пастернак записався на філософський факультет Львівського університету, де студіював археологію і класичну філологію, слухав лекції М. Грушевського. В університеті ви-

значається коло його наукових інтересів — археологія. У 1914 р. Ярослав Пастернак брав участь в археологічній експедиції Львівського університету, досліджуючи пам'ятки трипільської культури в печері Вертеба, що в с. Більче-Золоте на Тернопільщині. Цього ж року вчений провів антропологічні дослідження населення Жовківщини, результати яких опубліковано в 1919 р. у статті «Антропометричні дослідження над українським населенням Жовківщини».

У роки Першої світової війни дослужився до звання поручика. У 1918 р. Я. Пастернак перейшов у ряди VII бригади Української галицької армії. Влітку 1920 р. опинився в таборі інтернованих на території Чехословаччини.

У 1922 р. Я. Пастернак почав студіювати археологію у Карловському університеті Праги у славіста Л. Нідерле. На підставі археологічних дослідів в українських Карпатах учений друкує в 1925 р. роботу «Podkarpatska Rus v mladi dobe kamenne», а згодом захищає дисертацію «Ruske Karpaty v archeologii». 26 березня 1926 р. одержує звання доктора філософії.

Стараннями Л. Нідерле Я. Пастернак став спочатку асистентом археологічного відділу чеського Народного музею у Празі, потім асистентом Державного археологічного інституту і протягом 1925–1928 рр. очолював розкопки на території старої Праги, зокрема, на королівському замку Градчани. Тут дослідив фундаменти двох романських костелів XI–XII ст. та укріплення княжого дитинця. За розкопки одержав подяки від президента Чехословацької республіки Т. Масарика.

Улітку 1928 р. учений повертається до Львова, працює в Музеї українського мистецтва. З 1929 р. стає дійсним членом НТШ, у 1928–1939 рр. він очолює музей товариства. Протягом кількох років друкує в різних виданнях серію великих статей, присвячених різночасовим пам'яткам археології західноукраїнського краю («Гальштатська культура Закарпаття в його природних межах», «Нововідкриті римські пам'ятки в Галичині і Волині», «Перша бронзова доба в Галичині в світлі нових розкопок»). У 1932 р. видає «Коротку археологію західноукраїнських земель», друкує низку науково-популярних статей у журналах «Діло», «Наша Батьківщина», «Новий час», «Літопис Бойківщини» та Записках НТШ.

Із середини 30-х років учений зосередив увагу на вивченні пам'яток слов'янської княжої доби Прикарпаття і Волині. У 1934 р. Я. Пастернак починає великомасштабні дослідження середньовічного Галича і проводить їх до вересня 1939 року. На перших порах ці розкопки фінансував А. Шептицький. Археолог з'ясував, що літописний Галич знаходився в сучасному с. Крилос Галицького р-ну Івано-Франківської обл., відкривши фундаменти величного Успенського собору. В храмі виявив саркофаг із похованням Ярослава Осмомисла.

У 1944 р. Я. Пастернак результати розкопок узагальнив у монографії «Старий Галич». Крім того, учений досліджує інші міста Галицько-Волинського князівства: Теремовлю (1931), Львів (1930, 1938), Звенигород (1937), Белз (1936, 1938), Пліснеськ (1940), літописні городища Щекотин біля с. Глинське Жовківського р-ну, Нижній Струтинь на Івано-Франківщині, Страдч на Яворівщині, могильники у с. Валява біля Перемишля та ін. Загалом Я. Пастернак провів розкопки різного масштабу у 72 місцевостях Галичини, Волині, Закарпаття і Чехословаччині.

Дослідник, вивчаючи західноукраїнську археологію, розглядав її на фоні найдавніших європейських цивілізацій. З цією метою він їздив до Кракова, Відня, Варшави, Бухареста, Будапешта, Братислави, Бреслау, Дрездена та інших міст, читав там наукові доповіді. У 1939 р. Я. Пастернак доповідав про пам'ятки культури карпатських курганів на Археологічному конгресі в Берліні.

Після встановлення радянської влади на західноукраїнських землях Я. Пастернака 3 листопада 1939 р. призначили професором і завідувачем кафедри археології Львівського університету, з 20 січня 1940 р. затвердили директором Львівського державного археологічного музею (колишнього музею НТШ). У 1940 р. на Всесоюзному конгресі дослідників неоліту і доби бронзи у Києві він виступив із доповіддю «Культура лінійно-стрічкової кераміки в Галичині й на Волині та її відношення до трипільської культури». Навесні 1941 р. на Всесоюзному конгресі з вивчення княжих міст у Ленінграді Я. Пастернак виголосив українською мовою доповідь «Княжий город Галич», після цього на запрошення науковців Москви повторив її в Московському університеті.

Доля закинула вченого в 1944 р. до Австрії, де він побував на розкопках у м. Лінц над Дунаєм. Згодом Ярослав Іванович працював науковим співробітником університету в Геттінгені, професором археології Українського вільного університету в Мюнхені, читав лекції на філософському факультеті Боннського університету.

У травні 1949 р. Я. Пастернак разом із дружиною Марією Стецик прибув до Канади в Торонто, де заробляв на життя робітником. У цей час співпрацював із відновленим 1 жовтня 1949 р. у Канаді одним з чотирьох відділень НТШ (США, Західна Європа, Австрія, Канада), центром якого стало м. Торонто.

Уважно стежить за археологічним життям на Україні. Пише статті про Галицько-Волинську державу. Вінцем його наукової діяльності стала монографія «Археологія України», видана в Торонто 1961 році. Варто зазначити, що окремі теоретичні положення у цій праці можуть бути переглянуті, уточнені, доповнені, проте багатий фактичний матеріал ставить книгу на чільне місце в археологічній науці.

У 50–60-ті рр. проводив культурно-освітню роботу серед діаспори. В останні роки життя звернувся до проблеми етногенезу слов'ян і почав працювати над нею на замовлення Українського католицького університету в Римі. Завершити її не встиг, хоча вийшли окремі розділи («Етногенез слов'ян у новій археологічній літературі», «Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях»). 22 листопада 1969 р. Я. І. Пастернак помер.

Література

1. Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961.
2. Верига В. Дослідник підземного архіву України // Український історик. — 1970. — № 4 (28). — С. 94–95.
3. Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях. Нью-Йорк; Торонто; Париж; Мюнхен, 1976.

(За текстом: Петегрич В., Павлів Д., Филипчук М. Ярослав Пастернак і українська археологія // *Studia archaeologica*. Львів, 1993. – № 1. – С. 7–11. Підготував В. Рудий).

Тадеуш Сулімірський (1896–1983)

Професор Тадеуш Сулімірський народився 1 квітня 1898 р. в Кобилянках. Вчився в школах Хирова, Львова, Цельє (сучасна Словачія), з 1920 р. – у Львівському політехнічному інституті, пізніше – Львівському універси-

теті імені Яна Казимира на юридичному факультеті, у 1924 р. закінчив у званні доктора права. Продовжує навчання в університеті під керівництвом А. Фішера і в 1929 р. захищає докторську дисертацію з праісторії в галузі філософії, у званні доцента очолює кафедру передісторії у Львівському університеті імені Яна Казимира. Читав лекції до 1936 року. Після цього очолює кафедру доісторичної археології Ягеллонського університету в Кракові, де в 1937 р. одержує звання професора. Виконує функції секретаря передісторичної комісії в Польській академії наук та мистецтва.

В післявоєнний період перекладав на англійську мову результати досліджень радянських та російських археологів. В 1953–1955 рр. викладав археологію Східної Європи в Кембріджському університеті, а також в університетах Оксфорда, Единбурга та Глазго. З 1957 р. – викладач археології Центрально-східної Європи Лондонського університету (до 1969 р.) Керував експедиціями студентів Лондонського університету до Радянського Союзу та країн Центральної Європи. Його лекції слухали в Словенській академії наук в Люблянці, університеті в Мюнхені, шведській Академії наук у Стокгольмі, університеті в Копенгагені. В 1963–1966 проводив лекції в польських університетах Вроцлаві, Лодзі, Познані.

Був учасником міжнародних конгресів доісторичних та протоісторичних наук. На II міжнародному конгресі слов'янської археології в Берліні (1970 р.) прочитав доповідь на тему «Проблеми Венетів/Венедів». В 1949 р. був одним з організаторів Польського університету на чужині (PUNO). Цикл його лекцій з первісної історії Польщі видано в Лондоні двома томами (1955, 1959) під назвою «Polska przedhistoryczna». Був редактором «Rocznika Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie» (1951–1964). В 1955–1961 рр. редагував тритомне видання «Nauka polska na obczyźnie», був членом редакції журналу «Teki Historyczne». Професор Т. Сулімірський залишався членом Наукового товариства у Львові та ін. До 80-річчя вченого британські археологи підготували та видали спецвипуск журналу «Buletin of Institute of Archaeology» (№ 15, Лондон, 1978).

У своїх дослідженнях професор Т. Сулімірський дійшов до важливих висновків, зокрема, про зв'язок давніх міграцій із кліматом, про східну генезу культури шнурової кераміки, проблеми індоєвропеїзації, хронологію висоцької культури та культури скіфських курганів, експансію лужицької культури на південний схід, торгові контакти населення Центральної та Східної Європи з Близьким Сходом в неоліті та епоху бронзи, про роль «кінних лучників», виділення комарівської культури.

Професор Т. Сулімірський належав до числа небагатьох європейських археологів, які ще до світової війни працювали на стику багатьох наук,

починаючи з історії, через палеоботаніку, палеозоологію, кліматологію і закінчуючи етнографією та мовознавством.

Професор Т. Сулімірський залишив після себе більше 200 друкованих робіт, у тому числі «Bronzy Malopolski srodkowej», Lwów, 1929; «Kultura wysocka», Krakow, 1931; «Osadnictwo i ruchy etniczne a klimat », Lwów, 1935; «Scytowie na zachodnim Podolu», Lwów, 1936; «Corded Ware and Globular Amphorae of North-East of Carpatians», London, 1968; «Prehistoria Russia», London, 1970; «The Sarmatians», London, 1978 та ін.

За час краківського періоду життя проф. Т. Сулімірський сформував і виховав таких славетних археологів, як Чеслав Бляйда, Адольф Наш, Ян Фітцке, Юзеф Бартис (останні два загинули в Катині) та Стефан Носек. Т. Сулімірський відзначений Хрестом за доблесть, Хрестом незалежності та ін. Одружився у Львові з О. Лепковською. Мав п'ятеро дітей. Похований у Кобилянках.

В 1937–1938 рр. Т. Сулімірський на запрошення Волинського товариства приятелів наук (Луцьк) як представник відділу археології Ягеллонського університету проводив археологічні дослідження на Волині. У 1937 р. вони були сконцентровані у Кременецькому повіті, а у 1938 р. – у Рівненському і Костопільському повітах.

У фондах ВКМ зберігаються матеріали з розкопок: с. Бухлов Кременецького повіту, де був розкопаний курган із жіночим похованням доби бронзи (фрагменти кераміки, крем'яні вироби); с. Шпиколоси Кременецького повіту – крем'яний матеріал: відщепи, сокири, ножі, наконечники списів; с. Майдан Моквинський Костопільського повіту – крем'яний матеріал епохи неоліту.

Публікації науковця про розкопки на Волині: Sprawozdanie z dzialalnosci lwowskiego osrodka prehistorycznego // ZOW. – 1935. – R. X. – Z. 2. – S. 20–28; O poleskiej praojczyznie slawian // ZOW. – 1939. – R. XIV. – Z. 3–4. – S. 33–42; Notatki z badan archeologicznych na Wolyniu // Ziemia Wołyńska. – 1939. – № 2. – S. 36–39; Sprawozdanie z badan wykopaliskowych w Malopolsce Wschodniej na Wolyniu // Sprawozdanie Polskiej Akademii Umiejetności. – Kraków, 1937. – T. XVII.

Публікації про науковця:

Баженов Л. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 480.

(Біографія написана Тадеушом Радзиком. Опублікована в «Ilustrowā nym slowniku Biograficznym Polonii Swiata», 1997, Paris; Siopama № 546 (Скорочений виклад Г. Охріменка, Ю. Мазурика)

Фітцке Ян Юзеф (1909–1940)

Польський археолог, дослідник Волині, магістр історії. Народився 20 січня 1909 р. в м. Гдова Краківського воєводства (Польща). В 1929–1933 рр. навчався в Ягеллонському університеті (Краків), вивчаючи давню історію. З 1930 р. Фітцке – член Польського археологічного товариства та співробітник двох його видань: «Пшегльонд Археологічни» та «З отхлані вскув». У серпні 1936 р. Ян Фітцке отримує посаду кустоша (головного хранителя) Волинського музею в Луцьку. В 1936–1939 рр. він проводив археологічні розкопки на значній території Волинського воєводства, брав участь у організації музейної справи в краї; член Волинського округу Польського краєзнавчого товариства та редакційного комітету місячника «Зся Волинська» (1937–1939 рр., Луцьк), присвяченого культурним і краєзнавчим справам. З початком Другої світової війни як підпоручик запасу Ян Фітцке був призваний до польської армії. В середині вересня 1939 р. біля Бережан піхотна частина, у якій він служив, потрапляє в полон до підрозділів Червоної армії. Наприкінці квітня 1940 року, під час ліквідації табору для військовополонених у Козельську на Смоленщині, Ян Фітцке був розстріляний органами НКВС у Катинському лісі. Увічнений на пам'ятній таблиці Ягеллонського університету.

З працею Яна Фітцке пов'язано початок проведення регулярних археологічних розкопок на Волині та практично розпочалося формування археологічної колекції Волинського краєзнавчого музею.

У фондах та експозиції ВКМ зберігаються археологічні матеріали з таких розкопок Яна Фітцке 1936–1937 рр.: с. Городок Луцького повіту – дослідження курганів давньоруського часу (срібні та бронзові прикраси,

цвяхи, кераміка); м. Луцьк (район цегельні Гліхліха) – виявлення і дослідження житла культури лінійно-стрічкової кераміки, бронзового віку та давньоруського часу; м. Торчин – відкрито могильник (19 скелетових поховань) культури шнурової кераміки. Знайдено інвентар при захоронених: прикраси з бронзи і кісток, зброя з крем'яних кинджалів, серповидні ножі, кістяні намистини та трубчасті підвіски.

1938 р.: розкопки на Любомльщині – неолітична кераміка з городища біля м. Любомль. У фондах ВКМ зберігаються також різні матеріали з розкопок у м. Берестечко, с. Амбуків, с. Шепель. Найважливі публікації науковця (волинський період): *Wczesnohistoryczne kurhany w Poddębcah w pow. Luckim // Wiadomości archeologiczne. Warszawa, 1939. Т. XVI; Luboml przedhistoryczny // Ziemia Wołyńska. Luck, 1938. № 8–9; Cmentarzyśko kultury ceramiki sznurowej w Torczynie, pow. Luckim // Sprawozdanie Polskiej Akademii Umijętności. – Kraków, 1938. – Т. XLIII; Badania archeologiczne w Grudku, pow. Luck // Światowit. – Т. 17: 1936–1937. – S. 33–340; Cmentarzysko kultury strzyżowskiej w Torczynie pod. Luckiem na Wołynia // Wiadomości Archeologiczne. – Т. 40. – № 1. – S. 53–62; Scarby monet historycznych Muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Lucku. – Luck, 1938.*

Публікації про Я. Фітцке: Дмитрук В. Археологічні матеріали Яна Фітцке у фондах Волинського краєзнавчого музею // *Волинь незабутня: Тези IV регіональної науково-практичної конференції. – Рівне, 1993. – С. 5–6; Охріменко Г. Археологічна спадщина Яна Фітцке // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції «Остріг на порозі 900-річчя». – Остріг, 1993. – С. 117–120; Охріменко Г. Ян Фітцке і вивчення культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині // *Остріг на порозі 900-річчя. – Сокаль, 1992. – Ч. II. – С. 5–8; Археологічна спадщина Яна Фітцке // За загальною редакцією к.і.н. Г. В. Охріменка. – Луцьк, 2005. – 488 с.**

(Підготував Ю. Мазурик)

Таблиця в Коллегіум Новум університету Ягеллонського, присвячена жертвам сталінського тоталітаризму. Серед прізвищ працівників університету Ян Фітцке – Катинь

Григорій ОХРИМЕНКО,

Наталія СКЛЯРЕНКО

Вивчення енеоліту та бронзового віку в міжвоєнні роки

Вивчення археологічних пам'яток Волині починається більш організовано з рубежу XIX–XX ст. В. Антоновичем, К. Мельник, в міжвоєнний період успішно продовжується О. Цинкаловським, Я. Пастернаком, Т. Сулімірським, Я. Фітцке, Л. Козловським та багатьма іншими дослідниками. Проте ще й досі результати цих досліджень залишаються мало відомими.

Крім того, в останні десятиліття під впливом антропогенних факторів (с/господарських, будівельних, кар'єрних вибирань ґрунту) різко скорочується кількість пам'яток, придатних для досліджень. Особливо це стосується низинних земель Полісся, де шар гумусу та підґрунтя (останній з рештками поселень та поховань давніх епох) порівняно тонкий.

Все це різко скорочує джерелознавчу археологічну базу. Тому для більш повної реконструкції праісторії краю досить важливі довоєнні збори українських та польських археологів, аматорів старовини. Цінними також є ілюстрації, наведені в книгах Є. Глосіка [Glosik, 1961], Т. Венгжинович [Węgrzynowicz, 2001], О. Цинкаловського [Cynkałowski, 1961].

Для з'ясування шляхів розселення ранніх землеробів енеоліту та бронзового віку, а також складання карт пам'яток, етноміграційних процесів важливе значення має кераміка.

Поширення матеріалів та поселень волино-люблінської культури (ВЛК) особливо спостерігається на Волині, поблизу кордону з Поліссям. Так, біля села Антонівки (коло Луцька) в 1935 році О. Цинкаловським зібрано (крім «гребінцевої» — волинської неолітичної, лужицької) кераміки і «клінійну мальовану», культуру тобто ВЛК [Glosik, 1961, s.128].

Знаряддя цієї культури, а саме сокиру з рогу оленя з отвором, знайдено біля с. Бережне Костопільського р-ну Рівненської обл. Довжина вцілілої частини (обламана біля отвору) — 10 см.

Іншою важливою знахідкою є кам'яна сокира з отвором культури лійчастого посуду (КЛП). Це чотиригранний виріб із грибоподібним обухом, передня частина якого видовжена. Довжина його 14,5 см, ширина біля отвору — 4,5 см, біля обуха — 2,5 см, ширина вістря — 4,5 см. Знайдена неподалік с. Бичаль Рівненського р-ну Рівненської області [Glosik, 1961, s.128].

Ареал поширення пам'яток КЛП охоплює на території України переважно басейн Західного Бугу, район Шацьких озер (В.Артюх). Далі, на схід, відомі в основному окремі знахідки матеріалів. Але, як бачимо, вони поширювались на сотні кілометрів. Фрагменти кераміки КЛП знайдено нами біля с. Гірка Полонка, кам'яні сокири (великі чотирибічні з темного волинського кременю) — над р. Черногузкою біля с. Баїв (обидва пункти у Луцькому р-ні). Поблизу с. Граддя Маневицького р-ну Волинської обл. знайдено кам'яну сокиру з дископодібним лезом та грибоподібним обухом. Модельки глиняних сокирок-амулетів та кераміка виявлені на поселенні ВНК Новосілки Маневицького р-ну, на пам'ятці ПТК Голишів, у Луцькому р-ні.

За даними Є. Глосіка, фрагменти кераміки КЛП підібрані в уроч. Вали (на городищі) в 1922 р. біля с. Грабів, недалеко від м. Клевань Рівненської області [Glosik, 1961, s.135].

Інший фрагмент сокири КЛП знайдено біля с. Коростянин на Дубенщині [Glosik, 1961, s.142].

Зі зборів Я. Поланьського 1931 р. відомо кілька фрагментів кераміки КЛП, що походять із околиць с. Невір Камінь-Каширського р-ну Волинської області.

На початку ХХ ст. знайдено і перевірено М.Островським у 1936 р. біля с. Бодаки Дубнівського р-ну Рівненської обл. місцезнаходження скарбу великих рівних пластин та відщепів, заготовки списа, відбивача з волинського високоякісного кременю (місцевого походження). Всього 7 предметів, які належать до енеоліту [Glosik, 1961, s.129].

Біля с. Гредьки Ковельського р-ну Волинської обл., при дорозі з с. Секунь на діюні О. Цинкаловським у 1934 р. знайдені, крім уламків стжижовської кераміки, 4 фрагменти кераміки «лінійно-мальованої» (волино-люблінської, ВНК), три уламки культури лійчастого посуду (КЛП) [Glosik, 1961, s. 138; Jażdżewski, 1936, s. 221].

Фрагменти посуду культур лійчастого посуду, городоцько-здовбицької, стжижовської виявлені О. Цинкаловським 1935 р. на городищі с. Ізів Володимир-Волинського р-ну над р. Західний Буг [Glosik, 1961, s.139; Glosik, 1959, s. 15].

Велика крем'яна пластина з ретушшю з одного боку та інші крем'яні вироби, знайдені на піщаних полях біля с. Ягодин Любомльського р-ну Волинської обл. (Полісся), передані О. Гардзьолою до Варшавського державного археологічного музею, належать, імовірно, до культури лійчастого посуду [Glosik, 1961, s. 140].

На діюні біля с. Колки Дубровицького р-ну Рівненської обл. Р. Якимовичем у 1938 р. знайдено фрагменти культур стжижовської та лійчастого посуду [Glosik, 1961, s. 142].

В с. Коначівка Рожищенського р-ну Волинської обл. Б. Гоньським знайдено фрагмент сокири КЛП, який має сірий колір (базальт) [Glosik, 1961, s. 142].

Знахідки КЛП (сокир, пряслиць) виявлені біля с. Коростятинна Дубнівського р-ну Рівненської області.

Біля с. Козлиня (неподалік Олександрії) на Рівненщині на полі Гмісюка-Іванчука знайдено поховання культури кулястих амфор, звідки Я. Гоффманом у 1933 р. передано в Державний археологічний музей у Варшаві амфору із слабо виділеним дном, циліндричною шийкою, двома вушками. Нижче шийки нанесені групи вертикальних вдавлень, між якими є відтиски шнура. Верхня частина шийки покрита двома рядами ямок, від яких йде ряд трикутних відтисків [Glosik, 1961, s. 143].

В Кречеві Іваничівського р-ну, на городищі (правий берег Західного Бугу) розвідками О. Цинкаловського (1933 р.) виявлено значну кількість матеріалів КЛП, СТК, СК [Jażdżewski, 1936, s. 450].

Біля с. Лежниця Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. в уроч. Чуб знаходиться городище, де зібрано і передано в Державний археологічний музей Варшави значну колекцію кераміки КЛП, а також пізнього Трипілля та ВЛК. Кераміка КЛП з цього урочища має аналогії з матеріалами Грудека Надбужного (пов. Хрубешів), Клементовіще (пов. Пулави), Чмелюв (пов. Опатув) та ін. Опис кераміки КЛП з уроч. Чуб знаходиться у працях Й. Яздовської-Круль [Jazdowska-Krul, 1960, s. 201], К. Яжджевського [Jażdżewski, 1936, s. 450], К. Костжевського [Kostrzewski, 1939-1948, s. 145]. На цій же пам'ятці виявлені матеріали стжижовської культури (СК) бронзового віку [Glosik, 1958, s.164; Glosik, 1959, s. 25].

На території України поховання КЛП майже не відомі. Проте ще в 1939 р. М. Островським в уроч. Нивки біля с. Липа Дубнівського р-ну Рівненщини досліджено поховання, що знаходилося на глибині 0,6 м від поверхні, покладеного випростано, горілиць. Голова зорієнтована на південний захід. Скелет добре зберігся, лише бракувало стоп ніг. Поховального інвентарю, за винятком дрібних, «неолітичних» уламків кераміки, не знайдено [Glosik, 1961, s.148].

Подібний поховальний обряд відомий у басейні Західного Бугу в посіів КЛП. У такий спосіб були здійснені поховання біля с. Бубнів Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. — головами на захід, без інвентарю, часто із ампутованими стопами (бл. 10 випростаних поховань із руками, складеними на грудях); ще одне (?) поховання КЛП відоме біля с. Рогожани цього ж району. В ньому знайдено горщик із ручкою, прикрашений штамповими зубчатими відбитками у вигляді гірлянд, та крем'яну пластину з крутою оббивкою з обох боків.

Біля с. Майданська Гута в ур. Під Майданом Здолбунівського р-ну знайдено одноплощинний великий нуклеус довжиною 16 см. Кремінь волинський, світло-коричневий [Glosik, 1961, s.153]. Подібні заготовки належать до культури енеоліту: ВЛК, КЛП, ПТК.

Біля с. Межирич Острозького р-ну Р. Туркевичем досліджено поховання в кам'яній скрині. В ньому знайдено амфору у вигляді відтятої зверху кулі з двома вушками. На шийці є орнамент із відтисків шнура, нижче нанесені півкулясті вдавлення. Дно широке, колір сіро-буруватий, а також велику чотирикутну крем'яну сокиру довжиною 18,5 см із шириною леза — 1,5 см, товщиною 2 см. Інша, значно менша — довжиною 13,2 см, ширина вістря 5,5 см. Обидві виконані із свенциховського кременю [Glosik, 1961, s.154, Kozłowski, 1974, s. 187; Nowicki, 1925 (рукопис з архіву РМА)], належать до культури кулястих амфор (ККА).

Ще інше поховання ККА відкрито було в 1937 р. М. Островським («delegata РМА») — тілопокладальне, обставлене камінням — біля с. Мирогоща Дубнівського р-ну Рівненської обл. В ньому знаходилося два скелети: один збережений краще, інший зруйнований. Кам'яна обстава виявлена на глибині 0,78 м. Вцілілий скелет лежав випростано на спині головою на північний захід. Права рука витягнута вздовж тіла, ліва — на грудях. Стопи «не збереглися» (імовірно, були ампутовані). Довжина ями — 3,27 м, ширина — 2,39 м. Найбільша висота гробниці — 47,5 см. Вся обстава складалася з 56 каменів. В похованні знайдено вуглинка, окремі камені були надпалені [Glosik, 1961, s.154].

На нашу думку, це поховання є подібним і до обряду ККА і до КЛП (орієнтація наближено західна, без інвентарю, ампутація стоп). За даними Є. Глосіка, в фондах РМА у Варшаві знаходиться велика збірка з околиць Мирогощі крем'яних, кам'яних виробів, у т. ч. чотирикутні сокири з суцільно або частково пришліфованими поверхнями [Glosik, 1961, s.154], які можуть належати до ПТК, КЛП чи ККА.

Розвідками О. Цинкаловського 1933 р. на правому березі р. Луги, біля с. П'ятидні Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. зібрано уламки посуду волино-люблінської культури («Wstęgowej malowanej») [Glosik, 1961, s.161].

Уламки кераміки КЛП на Поліссі відомі також з діюни с. Піща Любомльського р-ну Волинської обл. (близько від дороги із с. Піща до Оріхова). Зібрав їх у 1928 р. М. Прушинський [Glosik, 1961, s.162].

Кам'яну сокиру КЛП знайдено біля с.Птича на Дубенщині. Її довжина 12 см, ширина біля обуха — 3,5 см, біля отвору — 5 см [Glosik, 1961, s.163].

Іншим місцезнаходженням кераміки КЛП є розвіяна дюна на околиці с. Сереховичі Ковельського р-ну Волинської обл., де в 1933 р. проводив розвідки О. Цинкаловський [Jażdżewski, 1936, s. 221; Glosik, 1961, s. 165].

За даними Є. Глосіка, в 1930 р. Я. Гоффманом біля с. Стадники Гошанського р-ну Рівненської обл. досліджено поховання культури кулястих амфор, від якого залишилися розвали трьох посудин, крем'яна чотирикутна шліфована сокира, розбита на три частини, довжиною 16,1 см, шириною леза 7 см, із сіро-брунатного кременю, бікопічне прясельце. Але це поховання нібито було обставлене камінням, що для СК не характерне [Glosik, 1961, s.166; Fitzke, 1938, s. 5; Kostrzewski, 1939–1948, s. 206].

У Державному археологічному музеї Варшави зберігаються також матеріали КЛП з с. Турівка Стенжарицька Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. [Glosik, 1961, s.169]. Кераміку КЛП зібрав на діоні біля с. Владиноніль Володимир-Волинського р-ну О. Цинкаловський (1934 р.) [Glosik, 1961, s.170; Jażdżewski, 1936, s. 451].

Цим же археологом 1934 р. на діоні біля Вульки Качинської Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. зібрано фрагменти кераміки КЛП [Glosik, 1961, s. 170], а також в глибокому Поліссі біля с. Вулька Щитинська (в 1932 р.) виявлено кераміку КЛП [Jażdżewski, 1936, s. 211].

Енеолітичні матеріали («фрагмент трипільської мальованої кераміки») та бронзового віку стжижовської культури знайдені були І. та Л. Савицькими в 1933 р. на горі Замок біля с. Жорнів Дубнівського р-ну Рівненщини.

Неподалік від с. Городок Рівненського р-ну Рівненської обл. І. Шойср-Савицькою в 1926 р. біля кургану знайдено фрагменти посудини, прикрашені відтисками шнура [Glosik, 1961, s. 135]. Біля цього ж села на місці кургану № 3 виявлено фрагменти кераміки, близької до «типу стжижовського» [Glosik, 1961, s. 136]. Про ці матеріали згадується в інших дослідників [Drewko, 1935, s. 295–297; Fleszarowa, 1936, s. 298–299; Jakimowicz, 1939–1948, s. 420].

Інформацію про кераміку, напевно, городоцько-здовбицької культури (за І. Свешніковим), зібрану на Гнідаві, знаходимо у Я. Фітцке [Fitzke, 1937], А. Гардавського [Gardawski, 1959, s. 41].

Ці дані значно доповнюють карту пам'яток багатьох культур епох енеоліту та бронзи, особливо на Поліссі, де сільськогосподарськими роботами та вивітрюванням знищена велика частина поселень. Так, важливими є згадки про стжижовську кераміку біля с. Колки в Дубровицькому р-ні Рівненщини як одного з найпівнічніших пунктів СК [Glosik, 1961, s.142]. Ціше повідомлення О. Цинкаловського про рідкісне в СК підкурганне поховання біля с. Кречева Володимир-Волинського р-ну Волинської області.

З вище поданих відкриттів довоєнних археологів значна частина належить до пам'яток культури лійчастого посуду — видатного північно-європейського етноісторичного явища доби енеоліту.

Нами підраховано, що всього пунктів, пов'язаних з КЛП, на Волині є приблизно 90. Відкрито біля 40 поселень.

Сліди поселень та випадкові знахідки відомі переважно на Поліссі (23: Ставочок, Положеве, Пульмо, Піща, Світязь-І, Світязь-ІІ (район Шацьких озер), Гредьки Ковельського району; Ставище, Щитинська Воля Камінь-Каширського; Вербичне Турійського; Сереховичі, Нова Вижва Старовижівського; Невір-І, Невір-ІІ, Цир Любешівського; Граддя, Новосілки, Кукли Маневицького; Копачівка Рожищанського р-нів Волинської обл.; Великі Телковичі Володимирецького; х. Коник Зарічнлянського; Колки Дубровицького; Осова Костопільського р-нів Рівненщини.

Поховання КЛП відомі з 4-х пунктів: 1) с. Зимне, ур. Перевіз; 2) с. Бубнів, ур. Курган; 3) с. Рогожани Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.; 4) с. Липа Дубнівського р-ну Рівненщини.

З точки зору міжкультурних зв'язків між племенами ранніх землеробів енеоліту є цікавими знахідки матеріалів КЛП (кераміки, керамічних моделей сокир, кам'яних сокир із грушеподібним обухом, чотирибічних крем'яних сокир) у північно-західному ареалі поширення пам'яток пізнього Трип'їлля Волині.

Вони виявлені О. Позіховським, І. Свешніковим, М. Пелешиним, О. Романчуком та ін. в таких пунктах: с. Нараїв Дубнівського р-ну (2 фр. кераміки), с. Птича (сокира), Dłużek [Głosik, 1961, s. 134], с. Грабів біля Клевая, ур. Вали; в Острозькому районі: с. Розваж, ур. Кошара; с. Вільбівне, ур. Гороховище (10 фр.); с. Карпилівка, ур. Пасовище; с. Хорів, ур. За озером; с. Хорів, ур. Підлужжя; с. Бродів, ур. Оболонь; Костянець, ур. Листвинщина; с. Пересопниця біля Клевая на Рівненщині. А також с. Гірка Полонка; м. Луцьк, ур. Красне; Голишів, ур. Замчисько; с. Баїв (крем'яні сокири) в Луцькому р-ні Волинської обл.

Характерно, що на згаданих пам'ятках пізнього Трип'їлля О. Позіховським виявлено керамічні вироби КЛП однієї форми — черпаки з високими ручками (*ansa lunata*). Чи це були звичайні «імпорти» виробів носіїв однієї культури (ПТК) від іншої (КЛП), чи ритуальні дарунки — сказати важко. Ясно одне, що між населенням різних, часто досить віддалених культур в первісні часи (в даному випадку енеоліті) практикувалися різноманітні культурні, торгово-обмінні стосунки.

Література

1. Cynkałowski O. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wolyńskiego. — Kraków, 1961.
2. Drewko M. Sprawozdania z działalności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych na okręg Lubelski za lata 1927–1928 // Wiadomości Archeologiczne, 1935. — Т. XIII.
3. Fitzke J. Niezwykłe cenne odkrycia archeologiczne pod Luckiem. «Ilustrowany Kurier Codzienny» — z. 12 (V), 1937.

4. Fitzke J. Zagadki życia sprzed wieków wydzierają archeolodzy kyrhanom i grodziskom Wołynia, „I.K.C.” n. r. 179, z.1. VII, 1938.
5. Fleszarowa R. D. Wykopaliska archeologiczne w Grudku na Wołyniu // «Ziemia». — 1936.
6. Gardawski A. Plemiona kultury trzcineckiej w Polsce “Materiały starożytne”. — T. V. — 1959.
7. Glosik J. Groby kultury ceramiki sznurowej w miejscowości Grudek Nadbużny, pow. Hrubieszów // Wiadomości Archeologiczne. — T. XXV. — 1958.
8. Glosik J. Najnowsze odkrycia na st. C. w Grydku Nadbużnym pow. Hrubieszów // Sprawozdania Archeologiczne. — T. VI. — 1959.
9. Glosik J. Wołyńsko-Podolskie materiały z epoki kamiennej i wczesnej epoki brązu w Państwowym Museum Archeologicznym w Warszawie // Materiały starożytne. — Wrocław-Kraków, 1961. — S. 125-216.
10. Jakimowicz R. Okręg wczesnohistoryczny // Prahistoria ziem polskich. — Kraków, 1939-1948.
11. Jazdowska-Kruł J. Osada kulturu pucharów lejkowatych w Leźnicy, pow. Włodzimierz Wołyński // Materiały starożytne. — T. VII.- 1960.
12. Jażdżewski K. Kultura pucharów lejkowatych w Polsce Zachodniej i Środkowej. — Poznań, 1936.
13. Kostrzewski J. Od mezolitu do okresu wędrówek ludów // Prahistoria ziem polskich. — Kraków, 1939-1948.
14. Kozłowski L. Młodsza epoka kamienna w Polsce (neolit). — Lwów, 1934.
15. Nowicki J. Sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych w okolicach m.Ostroga na Wołyniu, 1925, rękopis w archiwum PMA.
16. Węgrzynowicz T. Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi w zbiorach Państwowego museum Archeologicznego w Warszawie. — Warszawa, PMA, 2001.

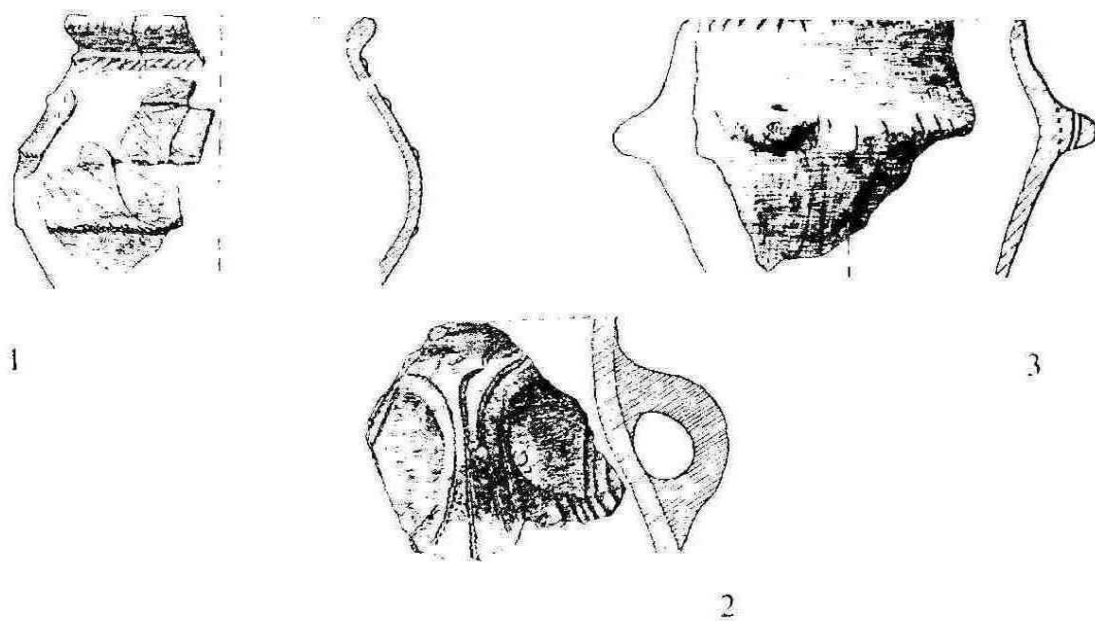

Рис. 1. Керамічні матеріали епох міді-бронзи: 1, 2 (СК) — Стадники; 3 (СК) — Жорнів.
Масштаб 1/4 натуральної величини (за Є. Глосіком)

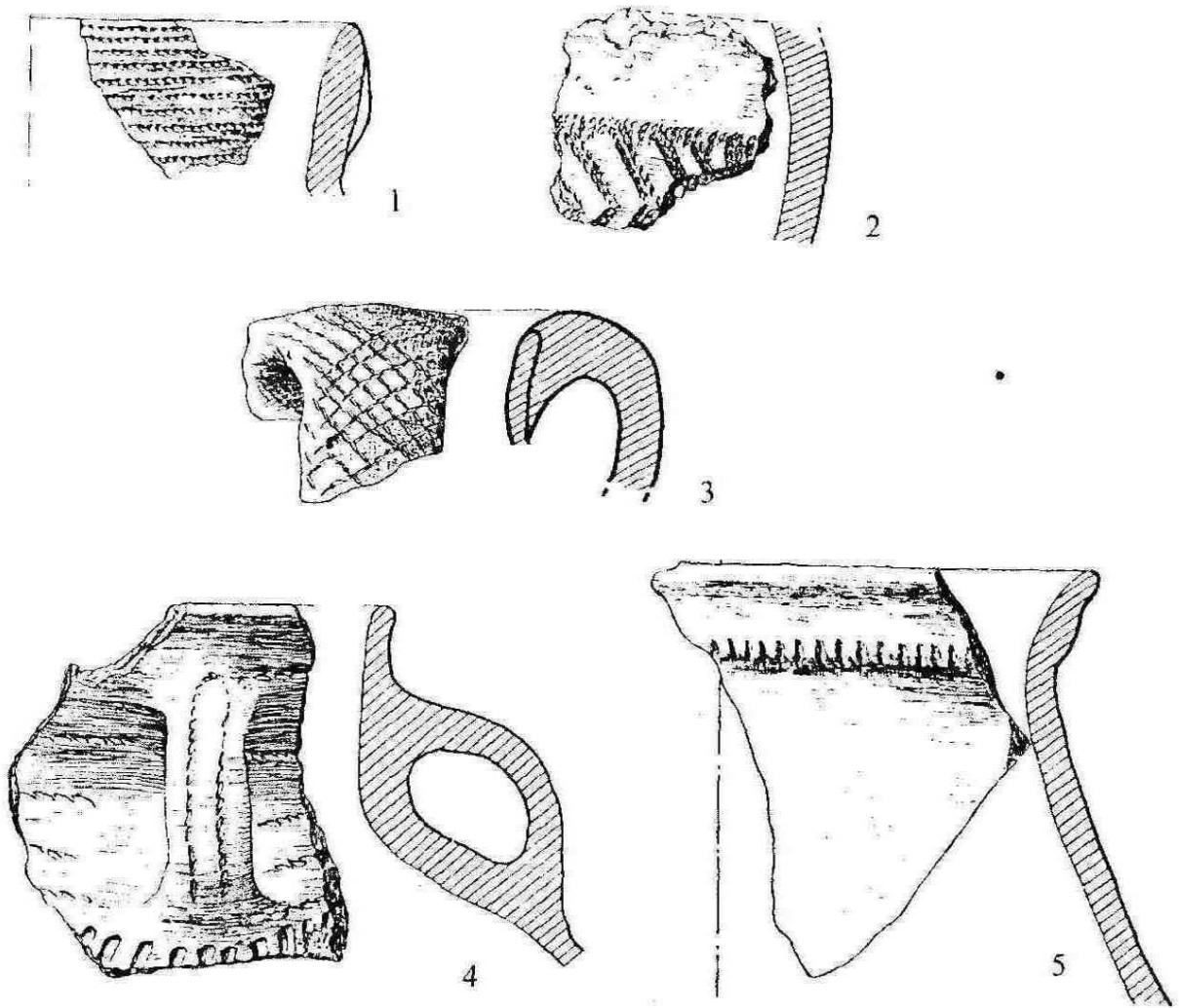

Рис. 2. Керамічні матеріали епох міді-бронзи: 1-3 (СК) - Ізів; 4 (КШЖ) - Луцьк, 5 (КЛП) - Ізів. Масштаб - 1/4 натуральної величини (за Є. Глосіком)

Дослідники археологічних пам'яток Волині та їх археологічні колекції у фондах Волинського краєзнавчого музею

Археологічні знахідки, які зберігаються, вивчаються й експонуються в музеї, є одним із основних джерел наших знань про минуле людства. Особливістю археологічних знахідок є їх зв'язок із найрізноманітнішими сторонами життя та діяльності людства – від природних і матеріальних умов його існування до духовної діяльності давнього суспільства.

Територія Волині була заселена з найдавніших часів. До теперішнього часу залишилися різноманітні археологічні пам'ятки – свідки нашої давньої історії. Тільки за різними формами обліку і охорони таких пам'яток в області знаходиться понад 1700.

Вивчення цих свідків далеких часів, збереження їх для наступних поколінь завжди було обов'язком музею з часу його створення (1929 рік).

Згідно з Положенням про Музейний фонд України, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 20.07.2000 р. № 1147, предмети і колекції, виявлені під час проведення археологічних розкопок, окремі випадкові знахідки відносяться до Музейного фонду України.

Значне місце у збірці Волинського краєзнавчого музею, яка нараховує понад 120000 музейних предметів основного фонду та майже 90000 науково-допоміжного, займає група фондів «Археологія» (14000 од. зб. основного фонду та 35755 – науково-допоміжного).

Комплектування фондів є важливим напрямком наукової роботи музею. Історія комплектування археологічних знахідок фактично розпочалася з часу створення Волинського краєзнавчого музею (1929 рік) і продовжується донині.

Шляхи поповнення групи «Археологія» різні: випадкові знахідки, передані приватними особами; передача через органи державної влади – митниці і т.п., але основний шлях – це передача до музею знахідок, що отримані внаслідок проведення археологічних розвідок та стаціонарних розкопок. Саме археологічні експедиції стали основним джерелом комплектування фонду «Археологія».

Дана стаття має на меті згадати імена дослідників археологічних пам'яток Волинської області, подати їх короткі біографічні дані: число, рік та місце народження; дані про освіту; місце роботи; шляхи формування археологічної колекції (сформована дослідником на основі розкопок чи розвідок на території області), час передачі у фонди музею; основні наукові публі-

кації дослідника, що містять інформацію про досліджувані археологічні пам'ятки Волинської області; публікації про самого дослідника.

На превеликий жаль, за браком інформації в деяких випадках не всі пункти висвітлені достатньою мірою.

Ауліх Вітольд Володимирович

Народився 26 січня 1928 р. у Львові. Закінчив класичне відділення філологічного факультету Львівського державного університету в 1950 році. Спочатку вчителював у 1950–1952 рр. у с. Новий Яричев Львівської області. З 1953 р. працює н. с. ІСН АН УРСР у Львові. К. і. н., досліджує слов'яно-руську археологію на територію Західної України. Керував археологічними розкопками в с. Зимне Волинської області в 1958–1964 роках.

Археологічна колекція: з розкопок багатошарової пам'ятки – поселення епохи енеоліту і раннього заліза, городище ранньослов'янського і селище давньоруського часу, с. Зимне урочище «Городище» (Зимне-І) Володимир-Волинського району (1956–1964 роки).

Має 118 наукових праць, серед них: Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині. К., 1972. 124 с.; Зимневское городище и его место среди раннеславянских народов. М., 1972.

Захарук Юрій Миколайович (1914–1997)

Народився 12 квітня 1914 р. в м. Вінніпег (Канада) Помер 12 квітня 1997 року. У 1933–1938 рр. навчався на історичному факультеті Одеського університету.

З 1939 р. працював у Житомирському краєзнавчому музеї. В 1940 р. вступив до аспірантури ІА АН УРСР, яку закінчив у 1948 році. Учасник Другої світової війни. Закінчивши аспірантуру, працював у Києві в ІА, у Львові в ІСН. З 1960 р. на посаді заступника директора ІА з наукових питань, в 1968 р. – директор цього інституту. З 1965 р. – заступник директора ІМК АН СРСР з наукових питань. У 1981 р. захистив докторську дисертацію.

Археологічна колекція: з розкопок багатошарової пам'ятки – поселення епох енеоліту і раннього заліза, городище ранньослов'янського і селище давньоруського часу, с. Зимне, урочище Городище (Зимне-І) Володимир-Волинського р-ну (1951–1952, 1958–1960 рр.).

Залишив багато наукових публікацій, серед них: Поселение энеолитического времени в с. Зимно Волинской области. КСИА. К., 1955. – Вып. 4. – С. 114–115; Захарук Ю. Н. Поселение культуры воронковидных сосудов на Волини. КСИИМК. – М., 1957. – Вып. 67. – С. 97–100.

Пам'яті Юрія Миколайовича Захарука // Археологія. – 1998. – № 3. – С. 150–151.

Каргер Михайло Костянтинович (1903–1978)

Народився в 1903 р. у Казані. Закінчив Ленінградський ДУ в 1923 році. Почав там викладати з 1929 р. як доцент, з 1949 р. – зав. кафедрою історії мистецтв на історичному факультеті Ленінградського ДУ. Одночасно з 1929 р. працював у ДАІМК (потім —ЛВ ІА АН СРСР). Під час війни пішов добровольцем на фронт, брав участь у боях за Ленінград і у прориві блокади. З 1943 р. продовжує роботу в ЛДУ та в ІА; з 1972 р. став директором останнього.

Доктор історичних наук, професор. Досліджував історію і археологію давньоруських міст, зокрема, пам'ятки архітектури та живопису. Провів розкопки багатьох давньоруських міст: Києва, Переяслава-Хмельницького, Вишгорода, Заруба, Борисполя, Галича, Вітебська, Ізяслава, Новгород, Володимира-Волинського та ін. Відкрив 30 древніх кам'яних споруд.

В 1953–1956 роках у м. Володимирі-Волинському неподалік від Василівського храму-ротонди були розкопані руїни чотирьохстовпного храму другої половини XII – початку XIII ст. та в урочищі Михайлівщина – розкопані руїни храму-ротонди середини – другої половини XIII століття.

Залишив понад 100 наукових публікацій, серед них:

Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире-Вольнском // Ученые записки Ленинградского государственного университета. – Л. 1958. – № 252. Серия исторические науки. Вып. 29: – С.3–27; Древнерусская монументальная живопись XI–XIV в.в. Альбом. – М.–Л., – 1964.

Стемковский В. Огляд археологічних досліджень Володимира-Волинського // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Збірник наукових праць. Частина 2. – Луцьк–2003. – С.148–151.

Кухаренко Юрій Володимирович (1919–1980)

Народився 1919 р. у с. Чапля Хмельницької області. У 1936 р. вступив на Вищі музейні курсу Наркомосу РРФСР. У 1938–1947 рр. був на службі на Тихоокеанському флоті. В цей же період заочно закінчив історичний факультет Хабаровського ДПІ. З 1951 по 1980 рр. працював с. н. с. в ІА АН СРСР. Д. і. н., досліджував пам'ятки полів поховань, черняхівську, заруби-нецьку культури та ранньослов'янські пам'ятки на території України, зокрема, у Прип'ятському Поліссі.

Археологічна колекція: з розкопок ґрунтового могильника заруби-нецької культури, с. Черськ, урочище Борисова Гора Маневицький р-н (1956 р.);

з розкопок ґрунтового могильника поморської культури смт Головне, урочище Бутки на піщаному підвищенні Мордасова гора (Головне-І) Любомльський р-н (1956 р.); з розкопок ґрунтового могильника поморської культури смт Головне урочище Лещівка (Головне-ІІ) Любомльський р-н (1958 р.); з розкопок городища Х–ХІ ст. смт Головне урочище Колесо (Головне-ІХ) Любомльський р-н (1958 р.); з розкопок курганного могильника (кургани № 1 і № 2), матеріал не датований, смт Головне (Головне-Х) Любомльський р-н (1958 р.).

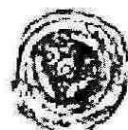
Залишив багато наукових публікацій, серед них: Памятники железного века на территории Полесья // САИ. – М., 1961. – Вып. ДІ–29. 69 с.; Первобытны́е памятники на территории Полесья // САИ. – М., 1962. – Вып. БІ–18. 24 с.; Баївський могильник // Археологія. – 1975. – Вып. 18. – С. 51–61; Древнее Полесье: (По материалам археологических исследований): Автореф. дис. д-ра ист. наук (АН СССР. ИА). – М., 1965. – 30 с.; Из материалов разведок на Волини (1954–1955 гг., Ровенская и Житомирская обл.) // КСИИМК. – 1958. – Вып. 72. – С. 84–87; Волинская группа полей погребения // СА. – 1958. – № 4. – С. 219–226; Волинская группа полей погребения и проблема так называемой готско-гепидской культуры: (Тез. докл.) // КСИА. – 1970. – Вып. 121. – С. 57–59; Могильник II–IV вв. н. э. в г. Любомль (Волинской обл.) // КСИА. – 1971. – Вып. 128. С. 97–99; Средневековые памятники Полесья. // САИ. – Вып. ЕІ–57. – М., 1961. – 39 с. Зарубинецкая культура // САИ. – Вып. ДІ–19. – М., 1964; Древние славяне в Полесье и Поднепровье // Славяне. – М., 1954. – № 8; Славянские древности V–IX вв. На территории Припятского Полесья // КСИИМК. – 1959. – Вып. 57.

Остап'юк О. Дослідник Полісся Ю.В. Кухаренко (до 80-річчя з дня народження) // Мишуге і сучасне Волині і Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали Х наукової історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася у Старому Чорторійську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську в 2000–2002 рр. – Луцьк, 2002. – С. 248–250.

Козак Денис Никодимович

Народився у с. Креговичі в Польщі 3 квітня 1944 року. Закінчив історичний факультет Львівського державного університету в 1972 р. Досліджує етнічні і культурні процеси в північно-західній Україні на рубежі і в першій половині I тис. н. е.

Археологічна колекція: з розкопок поселення рубежу першої половини I тис. н. е. – давньоруського періоду, с. Боратин, урочище Могилки (Боратин-І) Луцького р-ну (1981, 1982); з розкопок поселення ранньозалізного часу – давньоруського часу, с. Гірка Полонка урочище Берез (Гірка По-

лонка-2) Луцький р-н (1983, 1984 рр.); з розкопок поселення рубежу першої половини I тис. н. е. давньоруського періоду, с. Загаї урочище Над Ставом Горохівський р-н (1985 р.); з розкопок поселення початку бронзового віку давньоруського часу, с. Линів урочище Щербата Долина Локачинський р-н (1988, 1989 рр.); з розкопок поселення латенського часу, с. Городок урочище Пасовище Луцького району (у співавторстві із В. В. Шкоропадом) (1992 р.); з розкопок поселення бронзового віку, зубрицької, вельбарської культур та могильника ульвівецької групи ранньозалізного часу, с. Городок урочище Острів Луцького р-ну (1993 р.)

Має 94 наукові публікації, серед них: Охоронні роботи у с. Боратин на Волині. // Археологія. – № 45, – 1984 р. – С. 96–99 (у співавторстві з Л.О. Протас); Пшеворська культура у верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. – К., 1984. – 95 с.; Исследования на Волини // АО 1985 года. – М., 1987. – С. 344; Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. – IV ст. н.е.). – К., 1992. – 173 с.; Походження слов'ян. – К., 1991 (у співавторстві); Славяне Юго-Восточной Европы накануне образования древнерусского государства. – К., 1990 (у співавторстві); Етнокультурна карта території УРСР в першій половині I тис. н. е. – К., 1985 (у співавторстві); Пам'ятки давньої історії Волині у с. Линів. – Київ – Луцьк – Львів, 1994. – 112 с.; Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок. – К., 1999. – 127 с. (у співавторстві); Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). – К., 2004. – 299 с. (у співавторстві).

Кучинко Михайло Михайлович

Народився в с. Горонда Мукачівського району Закарпатської обл. 1 вересня 1939 року. В 1961–1966 рр. навчався на історичному факультеті Ужгородського державного університету. У 1968–1971 рр. – аспірантура при відділі археології Інституту суспільних наук АН УРСР у м. Львові. З 1971 р. працює у Луцькому педагогічному інституті. В 1972 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Населення басейнів Західного Бугу і Сяну в IX–XIII ст.». В 1977 р. за його безпосередньої участі було створено археологічний музей при Луцькому педагогічному інституті. У 1994 р. з часу утворення кафедри археології та джерелознавства став її завідуючим. У квітні 1999 р. захистив докторську дисертацію на тему «Волинська земля X – першої половини XIV ст.». Впродовж 1970–1990-х рр. проводив археологічні дослідження на території Волинської області.

Археологічні колекції: з розкопок селища IX–XIII ст. ур. Гнідавська Гірка в м. Луцьку (1972 р.); з розкопок городища IX–XII ст. – скарб, що складається з 5 срібних шийних гривень, 3 браслетів, 6 намистин, оздоблених зерню (1983 р.).

Автор численних наукових праць, серед них: Стародавній Володимир-Волинський. – Луцьк, 1987. – 20 с.; Історично-культурний розвиток Західного Побужжя в IX–XIV ст. – Луцьк, 1993; Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині. – Луцьк, 1994. – 208 с.; Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк, 1995. – 137 с. (у співавторстві з Г. В. Охріменком); Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. – Луцьк, 1996. – 208 с.; Волинська земля X–сер. XIV ст.; Археологія та історія. – Луцьк, 2002. – 314 с. (у співавторстві з Г. Охріменком, В. Петрович); Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії). – Луцьк, 2004. – 258 с.; Археологія Волині. – Луцьк, 2005. – 201 с.

Малевська Маріанна Володимирівна

Народилася 27 травня 1918 р. у Ленінграді. Закінчила Інститут ім. Рєпіна Академії мистецтв СРСР, факультет історії і теорії мистецтв в 1946 році. У 1952–1986 рр. працювала м. н. с. ІА АН СРСР. Досліджувала культуру Давньої Русі, зокрема, архітектуру Західної Русі XIII–XIV ст. та давньоруську кераміку. Керувала археологічною експедицією у Володимирі-Волинському в 1975–1976 рр., у Луцьку в 1982–1987 роках.

Археологічна колекція: з розкопок у Верхньому замку біля В'їзної башти м. Луцьк (1983 р.); з розкопок у Верхньому замку та церкви Іоанна Богослова, м. Луцьк (1986 р.).

Має 50 наукових публікацій, серед них: Раскопки архитектурных памятников в Любомле и Владимире-Волыньском // АО. – 1975 г. – М., 1976. – С. 354–355 (у співавторстві з Є. В. Шолоховою); Архитектурно-археологические исследования во Владимире-Волыньском // АО – 1976 г. – М., 1977. – С. 327–328; Георгиевская церковь в Любомле и ее место в русском зодчестве второй половины XIII в. // Древнерусское искусство: Русь, Византия, Балканы. – СПб., 1997. – С. 259–268; К вопросу о локальных вариантах керамики западно-русских земель XII–XIII вв. // КСИА. – 1971. – Вып. 125; Применение брускового кирпича в архитектуре Западной Руси второй половины XIII–XIV вв. // СА. – 1984. – № 4. – С. 215; Церковь Иоанна Богослова в Луцке – вновь открытый памятник архитектуры XII в. // Древнерусское искусство. – М., 1987; Церковь Иоанна Богослова в Луцке – вновь открытый памятник архитектуры XII в. // Пам'ятники сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації. Науковий збірник. – Луцьк, 1999. – С. 108–124.

Мельничук Олександр Федосійович (1929–1996)

Народився 3 квітня 1929 р. в с. Качин Камінь-Каширського р-ну Волинської області. Помер 9 серпня 1996 року.

В 1956–1962 рр. навчався на історичному факультеті Ужгородського державного університету.

Після закінчення університету працював учителем історії та директором школи в с. Качині Камінь-Каширського району.

В 1961 році при земляних роботах, будівництві силосних ям у с. Качин випадково був знайдений скарб срібних речей IV–V ст., який був зібраний та переданий О. Ф. Мельничуком у фонди Волинського краєзнавчого музею.

Основні роботи: Петров В. П., Каліщук А. П. Скарб срібних речей із с. Качин Волинської області // МДАПВ. – 1964. – Вип. 2. – С. 88–94; Кухаренко Ю., О Качинской находке в V в. // Древности эпохи великих переселений народов V–VI вв. – М., 1982. – С. 234–244; Козак Д. Н. Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV–V ст. // Археологія. – 1995. – № 4. – С. 54–55; Козак Д. Н. Готські скарби Волині початку раннього середньовіччя // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. – Київ–Львів, 1999. – С. 216–225; Садовнік Т. Етно-історична інтерпретація Качинського скарбу з Волині. // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. – Вип. 3. – Луцьк, 2004. – С. 119, 120.

Пелешишин Микола Андрійович

Доктор історичних наук Львівського державного університету.

Археологічна колекція: з розкопок багатощарової пам'ятки – поселення епох енеоліту і раннього заліза, городище ранньослов'янського і селище давньоруського часу, с. Зимне, урочище Городище (Зимне-І) Володимир-Волинського району (1960–1964 рр.); з розкопок багатощарового пам'ятника епохи енеоліту, с. Голишів, урочище Замчище (Голишів-І) Луцького району (1973 р.).

Основні роботи: Розкопки поселення культури лійчастого посуду біля с. Зимне Волинської обл. у 1960–1961 рр. // МДАВП. – Вип. 5. – К., 1963. – С. 18–27; Поселення поморської культури на Західній Волині. – К., 1980. – С. 72–79; Раскопки у с. Гольшев на Волини // АО. – 1972 года. * М., 1973. – С. 321; Раскопки у с. Гольшев Волинской области // АО. – 1973 года. – М., 1974. – С. 326.

Петров Віктор Платонович (1894–1969)

Народився 23 жовтня 1894 року у Катеринославі (Дінпропетровськ). Помер 8 червня 1969 року. Закінчив історично-філологічний факультет Київського державного університету в 1918 році. У 1920–1934 рр. працював в Етнографічній комісії АН УРСР науковим співробітником. З 1932 р. – науковий співробітник Інституту історії матеріальної культури (пізніше ІА АН УРСР), потім – зав. сектором феодалізму. На початку 1941 р. призначений директором Інституту фольклору та етнографії і його кандидатура була висунута в дійсні члени АН УРСР. Під час війни (у 1942–1945 рр.) – учасник партизанського руху (розвідник), нагороджений орденом Вітчизняної війни. У 1950–1955 рр. – науковий співробітник ІА АН СРСР, а з 1956 р. і до кінця життя – науковий співробітник ІА АН УРСР. Доктор філологічних наук.

Досліджував слов'янську археологію, зокрема, підсічне господарство, зарубинецьку і черняхівську культури, слов'ян другої половини I тис. н. е., етногенез слов'ян, слов'янську писемність, пам'ятки Київської Русі, а також історичну географію, гідронімію, ономастику, краєзнавство, фольклор, етнографію і міфологію. Брав участь у багатьох археологічних експедиціях, зокрема, в розкопках Баївського могильника черняхівської культури.

Археологічна колекція: з розкопок ґрунтового могильника волинської групи полів поховань IV ст. н. е. с. Баїв Луцького р-ну (у співавторстві з А. П. Каліщук) (1964–1965 рр.)

Основні роботи: Петров В. П. Подсечное земледелие. – К., 1968; Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика. – К., 1972; Давні слов'яни V–VIII ст. (літописні дані в світлі археологічних матеріалів) // УІЖ. – 1966. – № 2.

- Кухаренко Ю. В. Баївський могильник (За матеріалами розкопок В. П. Петрова і А. П. Каліщука) // Археологія. - 1975. - Вып.18. - С. 51-61.
- Махно С. В. Нам'ягі Віктора Платоновича Петрова // Археологія. - 1975. - Вып.18. - С.3-6.
- Симонович Э. А., В. П. Петров // СА. - 1970. - № 1. - С.313-315.
- Брайчевський М. Ю. В. П. Петров - учений-універсал // Археологія. - 1990. - № 3. - С. 95-100.

Раппопорт Павло Олександрович (1913-1989)

Народився 29 червня 1913 р. в Санкт-Петербурзі. Помер 11 вересня 1989 року. В 1939 р. закінчив архітектурний факультет Ленінградського інженерно-будівельного інституту. Учасник Великої Вітчизняної війни. В 1947 р. захистив кандидатську дисертацію по руському шатровому зодчеству XVI ст.

Проводив археологічні експедиції, в 1947-1987 рр. досліджував пам'ятники давньоруської архітектури на території України, Білорусі та Росії, зокрема в 1960-1963 рр. очолював археологічну експедицію з дослідження давньоруських городищ на території області. В 1965 р. захистив докторську дисертацію «Військове будівництво давньої Русі». З 1975 р. очолював Архітектурно-археологічну експедицію Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР. На Волині проведені розкопки церкви «Стара кафедра» у Володимирі-Волинському та обстежено монастир с. Зимне Володимир-Волинського району (1975 р.).

Археологічна колекція з розкопок та обстежень давньоруських городищ: с. Ветли Любешівського р-ну; с. Городище, с. Горзвин, с. Коршів, с. Крупа, с. Одереди, с. Усичі Луцького р-ну; с. Шепель Луцького р-ну - залишки літописного міста Шепель, урочище Вал; с. Любче Ковельського р-ну; с. Мельниця Ковельського р-ну - залишки літописного міста Мельниця, урочище Деркачі; с. Затурці Локачинського р-ну; смт Рагно; с. Городок Маневицького р-ну (1960 р.); с. Старий Чорторійськ Маневицького р-ну (1960-1961 рр.).

Залишив близько 200 наукових публікацій. Серед них: Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. //МИА. - Л., 1967. - № 140. - 241 с.; Раскопки церкви «Старая кафедра» во Владимире-Волынском //АО. - 1975. - М., 1976. - С. 384-385; Мстиславов храм во Владимире-Волынском // Зограф. - Београд, 1977. - С.17-22; «Старая кафедра» в окрестностях Владимира-Волынского // СА. - 1977. - № 4. - С. 253-266.

Всевиов Л. М. Список работ П. А. Раппопорта // СА. - 1989. - № 3. - С. 299-303; Кириичников А. Н. Памяти Павла Александровича Раппопорта. // СА. - 1989. - № 3. - С. 297-298.

Ратич Олексій Анисимович (1906–1975)

Народився 3 травня 1906 р. у с. Берездівці Львівської області. Закінчив Львівський ДУ. Працював у 1951–1973 рр. в ІСН АН УРСР у Львові старшим науковим співробітником. Досліджував давньоруську археологію, зокрема, на території західних областей України.

Археологічна колекція розкопок городища XI–XIV ст., с. Перемиль (Перемиль-І) Горохівського р-ну (1963–1964 рр.).

Понад 60 наукових публікацій, серед них: Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К., 1957; До питання про розташування і оборонні споруди давньоруських міст Південно-Західної Русі // МДАПВ. – 1964. – Вип. 5; Стародавній Перемиль. – XXXIX наукова конференція, присвячена підсумкам науково-дослідної роботи університету за 1964 рік. Тези доповідей. – Львів, 1965. – С. 60–61.; Исследования городища в с. Перемиль на Волини в 1963–1964 гг. // Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований в 1964 г. в СССР. – Баку, 1965 г. – С. 140–141.; Столиці удільних князівств Галицької землі XI–XIV ст. (Галич, Перемиль, Звенигород, Теревовль, Львів) // Матеріали звітної наукової сесії ІСН АН УРСР 1971 р. – К., 1971.

Свєшніков Ігор Кирилович (1915–1995)

Народився Ігор Кирилович у дворянській сім'ї 19 жовтня 1915 р. у м. Києві. З 1921 р. проживав у с. Хотин Дубенського повіту Волинського воєводства (тепер Радивилівський р-н Рівненської області). У 1931–1935 рр.

вчився в державній гімназії м. Дубно. Закінчивши у 1935 р. Дубенську гімназію, вступив на юридичний факультет Львівського університету, а з 1938 р. одночасно студіював на гуманістичному, де вивчав археологію. У 1939 р. перервав навчання і працював вчителем неповної середньої школи в с. Хотин Рівненської обл., а під час війни – у сільському господарстві с. Хотин.

І. Свешніков у 1945 р. продовжує навчання на історичному факультеті ЛДУ імені І. Франка, який заочно закінчив у 1950 році. З 1945 р. до 1959 р. він очолював відділ історії первісного суспільства Львівського історичного музею і розпочав щорічні археологічні польові експедиції. У 1957 р. брошура вченого «Мегалітичні поховання на Західному Поділлі» започаткувала видавничу діяльність музею. У 1954–1955 рр. працював (за сумісництвом) викладачем основ археології у Львівському університеті.

Найбільш плідний період наукового життя І. Свешнікова пройшов у Інституті суспільних наук АН УРСР. З вересня 1959 по квітень 1961 р. він працював тут на посаді молодшого наукового співробітника. Робота Ігоря Кириловича в основному була пов'язана з тематикою бронзового віку. На її основі у 1959 р. захистив кандидатську дисертацію «Пам'ятки племен бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля», а у 1972 р. – докторську «Історія населення Прикарпаття, Поділля та Волині в кінці III – початку II тисячоліття до н. е.». У 1961–1963 рр. І. Свешніков уже старший викладач кафедри історії стародавнього світу Львівського університету. У 1963 р. повернувся в Інститут суспільних наук АН УРСР, де працює до 1994 р. старшим і провідним науковим співробітником.

Багаторічне вивчення пам'яток різних хронологічних періодів дали змогу І. К. Свешнікову вдосконалити методику польових робіт та з усією відповідальністю взятися за розкопки поля битви під Берестечком 1651 року. Роботи вчений проводив з перервами з 1970 по 1994 рік. У результаті розкопок одержано 6 000 виробів з металу, дерева, шкіри, що послугують для істориків і етнографів наочним матеріалом у висвітленні теми побуту та озброєння на Україні в середині XVII століття. Підсумком досліджень стала книга «Битва під Берестечком» (1993).

З-під пера вченого вийшло понад 160 праць у зарубіжних і вітчизняних видавництвах, серед них монографії «Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до н. е.» (1974), «Культура шаровидних амфор» (1983) та розділи у монографіях «Археологія Української РСР» (1971), «Стародавнє населення Прикарпаття і Волині» (1974), «Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині» (Т. 1–3, 1981–1982), «Археология Украинской ССР» (1985), «Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо» (1990). Він був учасником багатьох вітчизняних і міжнародних конференцій та конгресів.

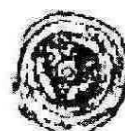

В останні роки життя вчений проводив дослідження літописного міста Звенигорода, де виявив рештки добре збереженої дерев'яної архітектури XII-XIII ст., ювелірну майстерню XII ст., гончарний посуд, вироби з металу, скла, шкіри, дерева, музичні інструменти тощо. І. Свешніков був одним з ініціаторів створення Музею історії давньоруського Звенигорода. Влітку 1995 р. археолог почав вивчення оспіваного М. Гоголем замку в Дубно. Виявив давньоруський дитинець дубнівського городища. 20 серпня 1995 р. смерть перервала польові роботи вченого.

Література

1. Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. – К., 1974.
2. Мацкевий Л. Багатогранність таланту Ігоря Свешнікова // Постаті української археології. МДАПВ. – Львів, 1998. – Вип. 7. – С. 50–53.
3. Мерперт Н. Бронзовий вік у творчості Ігоря Свешнікова // Постаті української археології. МДАПВ. – Львів, 1998. – Вип. 7. – С. 53–55.

(За текстом: Чайковський Б., Івановський В., Конопля В. Ігор Кирилович Свешніков (1915–1995) // Волино-Подільські студії. Львів, 1998. – Вип. 1. – С. 3–10)

Сучасні дослідники Волині

Броніцький Анджей

Керівник археологічного відділу Холмського окружного музею (РП). Разом із Г. В. Охріменком очолювали українсько-польську експедицію в 1997 році.

Археологічна колекція: з розкопок багатошарові пам'ятки — поселення епох енеоліту і раннього заліза, городище ранньослов'янського і селище давньоруського часу — с. Зимне, урочище «Городище» (Зимне-І) Володимир-Волинського району (1997 р.).

Охріменко Г., Закостельна А., Броніцькі А. Пам'ятка культури лійчастого посуду — Зимне // Волинський музей. Історія і сучасність. — Луцьк, 1999. — Вип. 2. — С. 74–78.

Гавритухін Ігор Олегович

Науковий співробітник Археологічного інституту РАН. Москва (1992 р.).

Археологічна колекція: з розкопок багатошарового поселення римського часу — Х ст. н. е. с. Зимне (Зимне-IV) Володимир-Волинського району (1992 р.).

Гупало Віра Діонізіївна

Археологічна колекція: з розвідок поселення давньоруського часу XI ст., с. Одереди, урочище За сосниною (Одереди-II) Ківерцівського р-ну (1986 р.); з розвідок поселення ранньобронзового часу с. Одереди урочище Яринина гора (Одереди-IV) Ківерцівського р-ну (1986 р.). Протягом 1983–1990 рр. з невеликими перервами проводились археологічні дослідження курганного могильника в урочищі Сермень біля села Берестяне Ківерцівського району.

Охріменко Г. В., Гупало В. Д. Исследования на Волини // АО 1983 года. — М., 1985. — С. 338; Дослідження курганного могильника в урочищі Сермень біля селі Берестяне // Materiaiy i spowzdania Rzeszawskiego Ośrodek Archeologicznego. — Т. XVI. — Rzeszów-Krosno-Przemyśl-Tarnabszeg-Tarnyw. — 1995. — S. 143–163.

Конопля Віталій Михайлович

Народився 3 березня 1945 р. в с. Виповзів Козелецького району Чернігівської області. В 1971 році закінчив історичний факультет Львівського університету ім. І. Франка, працює в Інституті українознавства ім. І. Крип'я-

кевича НАН України. Є провідним спеціалістом в галузі кремнеобробних технологій, автором наукової методики опису кремневої індустрії доби мезоліту бронзового віку.

Досліджував пам'ятки трипільської культури біля сіл Малі Дорогостаї Рівненської області, Буківка, Вікторів, Комарів Івано-Франківської області, Блищанка та Лисичники Тернопільської області.

Праці: Конопля В. М. Обробка кременю населенням Західної Волині доби міді-ранньої бронзи // Археологія. — 1982. — № 37. — С. 17–30; Трипольская культура Прикарпаття // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо). — Киев: Наук. думка, 1990. — С. 22–25; Конопля В., Пелешишин М. Характеристика кремневої індустрії поселення трипільської культури Листвин на Волині / Трипільська культура України (до 100-річчя відкриття). — Львів, 1993. — С. 26–29; Пелешишин М., Конопля В. Зооморфна пластика поселення Кошилівці (на матеріалах колекції Львівського історичного музею) // Наукові записки Львівського історичного музею. — Львів: Логос, 1995. — Вип. IV, ч. 1. — С. 41–73; Кремнеобробне виробництво поселення трипільської культури Листвин // Волино-Подільські археологічні студії. — Львів, 1998. — С. 111–122; Поселення кошилівської групи трипільської культури Блищанка-2 // Наукові записки Львівського історичного музею. — Львів, 1997. — Вип. VI, ч. 1. — С. 77–98; Поселення трипільської культури Грушів на Пруті // Волино-Подільські археологічні студії. — Львів: Новий час, 2000. — С. 42–56; Кам'яні вироби поселення трипільської культури Кошилів — с. Обоз. Там же. — С. 62–71; Конопля В., Малєєв Ю. Поселення Лисичники-Замчисько на Сереті. Там же. — С. 72–78; Конопля В., Онищук Я., Федотов В. Археологічні матеріали з Ізяслава на Хмельниччині // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів, 2000. — Вип. 6. — С. 102–128.

(За текстом: Позіховський О. Конопля Віталій Михайлович // Археологічна спадщина Яна Фітцке. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. — С. 311)

Мазурик Юрій Михайлович

Народився 26 липня 1961 р. в снт Мар'янівка Горохівського району Волинської області. З 1982 по 1986 рр. навчався в Луцькому педагогічному інституті ім. Лесі Українки на історичному факультеті. З 1987 по 1990 рр. працював у Державному історико-культурному заповіднику на о. Хортиця науковим співробітником, впродовж 1988–1991 рр. керував гідроархеологічною експедицією по дослідженню пам'яток археології під водою біля о. Хортиця. З 1990 р. працює у Волинському краєзнавчому музеї на посаді наукового співробітника та завідуючого сектором археології відділу охорони пам'яток історії і культури. З 1990 по 1995 рік керував Південно-Во-

линською розвідковою експедицією. В 1996, 1997, 1999 рр. очолював експедицію з проведення рятівних розкопок городища XII–XIII ст. — залишки літописного міста Угровська біля с. Новоугрузьке Любомльського р-ну Волинської обл.; археологічні дослідження біля Успенського собору в м. Володимирі-Волинському (1998, 2001, 2004 рр.) — обстеження городищ доби пізнього середньовіччя біля сіл Іванівка, Колмів, Звиняче, Ощів, Довгів, Журавники, Цегів Горохівського району (1991–1994 рр.), Низкиничі Іваничівського району (1998 р.), Боровичі, Старий Чорторійськ Маневичького району (2003, 2004 рр.).

Археологічна колекція: з розвідок на території Горохівського (1991–1995 рр.) та Іваничівського (1993 р.) районів Волинської обл.; з розкопок поховання культури кулястих амфор у с. Оздів Луцького р-ну (1995 р.); з розкопок передмістя Хмельник давнього Лучеська, вул. Кривий Вал, м. Луцьк (1999 р.);

Автор праць: Нові дані до археологічної карти Волині. Горохівський р-н // Тези доповідей VI Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства. — Луцьк, 1993. — С. 386–387; Нова поховальна пам'ятка культури кулястих амфор на Волині // Волино-Подільські археологічні студії. — Львів, 1998. Вип. 1. — С. 129–130 (у співавторстві з Панишко С. Д.); *Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska // Archeologia Polski Środkowo-Wschodniej.* — Т. III. — Lublin-Cheim-Zamość, 1998. — S. 175–182 (у співавторстві з Панишко С. Д., Остапуком О. Д.); Локалізація башти в літописному Угровську // Минуле і сучасне Волині і Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X наукової історико-краєзнавчої конференції. — Луцьк, 2002. — С. 128–132 (у співавторстві з Остапуком О. Д.); До проблеми локалізації монастиря Данила (Стовпника) в літописному Угровську // *Do piekna nadprzyrodzonego.* — Chelm, 2003. — Т. 1. — S. 319–327 (у співавторстві з Остапуком О. Д.); Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині. // Замость-Волинські музейні зошити. — Zamość. — 2003. — Т. 1. — С. 45–60 (у співавторстві з Остапуком О. Д.); Волинський краєзнавчий музей — продовжувач в дослідженні літописного Угровська (до 120-річчя початку дослідження Угровська) // Волинський краєзнавчий музей: історія і сучасність. Науковий збірник. Луцьк, 2004. — Вип. 3. — С. 340–345; Археологічні дослідження біля Успенського собору в м. Володимирі-Волинському // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії Волині та України. Збірник наукових праць. — Луцьк, 2004. — С. 176–181; Обстеження доби пізнього середньовіччя басейну р. Липа на Волині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць (Далі Нові дослідження...). — Київ, 2001. — Вип. 10. — С. 53–58; Городище доби пізнього

середньовіччя в с. Низкиничі на Волині // Нові дослідження... — Київ, 2003. — Вип. 12. — С. 67–72; Городище доби пізнього середньовіччя в с. Боровичі на Волині // Нові дослідження. — Київ, 2004. Вип. 13. — С. 76–81; Городище доби пізнього середньовіччя в с. Старий Чорторійськ на Волині // Нові дослідження... — Київ, 2005. — Вип. 14. — С. 7–13; Залишки фортифікаційних споруд в с. Низкиничі на Волині // Замосько-Волинські зошити. — Zamość, 2004. — Т. II. — С. 273–280.

Охріменко Григорій Васильович

Народився 26 квітня 1950 р. у м. Прилуки Чернігівської області. В 1968–1972 рр. навчався на історичному факультеті Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки. З 1972 по 1979 р. працював завучем Майдан-Липненської школи Маневицького р-ну Волинської обл. і водночас проводив аматорську археологічну діяльність із учнями школи при науковому керівництві І. Свешнікова та Д. Телегіна. З 1993 р. — науковий працівник Полісько-Волинського народознавчого центру Інституту народознавства НАН України. В даний час — провідний науковий співробітник Волинського краєзнавчого музею. Заслужений працівник народної освіти України. Фахівець в галузі первісної археології України.

Археологічна колекція: з розвідок неолітичного поселення с. Майдан-Липно, урочище Вовче Маневицького р-ну (1982, 1983 рр.); з розвідок поселення епохи мезоліту, енеоліту, бронзи і раннього заліза — смт Цумань, урочище Загулок (Цумань-І) Ківерцівського р-ну (1983 р.); з розвідок поселення культури лінійно-стрічкової кераміки — с. Голишів, урочище Зарви-хвості (Голишів-ІІ) Луцького р-ну (1991, 1992 рр.); з розвідок поселення волинської неолітичної культури с. Мала Осниця, урочище Оболонь Маневицького р-ну (1993 р.); з розкопок багат шарової пам'ятки — поселення епохи енеоліту і раннього заліза, городище ранньослов'янського і селище давньоруського час — с. Зимне, урочище Городище (Зимне-І) Володимир-Волинського району (у співавторстві з А. Броніцьким); з розкопок поселення доби неоліту — с. Люб'язь, урочище Лядина Любешівського р-ну (2001–2003 рр.).

Автор понад 140 наукових праць.

Павлів Дмитро Юліанович

Молодший науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР у 1988 році.

Археологічна колекція з розкопок багат шарової пам'ятки кінця бронзового віку III–IV ст. н. е. і давньоруського періоду — ґрунтового могиль-

ника ульвівецької групи лужицької культури, поселення вельбарської та селище давньоруської культур — с. Рованці, урочище «Четвертий сінокіс» Луцького р-ну (1987 р.).

Наукові праці: Исследования на Волини // АО. — 1976 г. — М., 1977. — С. 284–285 (у співавторстві з Р.Т. Грибович, В.М. Петегирич); Исследования на Волини // АО. — 1977 г. — М., 1978. — С. 316–317 (у співавторстві з Р.Т. Грибович, В.М. Петегирич).

Панишко Сергій Дмитрович

Народився 22 червня 1963 р. в с.Кладьківка Куликівського р-ну Чернігівської обл. У 1981–1986 рр. навчався на історичному факультеті Київського державного університету ім.Т. Г. Шевченка.

Після закінчення університету працював науковим співробітником відділу охорони пам'яток історії і культури при Волинському краєзнавчому музеї. З 1997 р. — старший викладач кафедри археології та джерелознавства Волинського державного університету ім. Лесі Українки. У 1997 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук на тему «Формування території Волинської землі у XII — на початку XIV ст.».

Впродовж 1988–1995 рр. керував Давньоруською археологічною експедицією Волинського краєзнавчого музею. Матеріали у фондах ВКМ, що були отримані в ході досліджень: 1988 р. — археологічна розвідка в Луцькому і Ківецівському р-нах; 1991 р. — в Іваничівському і Ковельському р-нах; 1988 р. — розкопки городища XI–XII ст. в с. Арматнів; 1989, 1993 рр. — розкопки городища XI–XIII ст. в м. Камінь-Каширському, 1992 р. — розкопки городища X–XI ст. в с. Коршів; 1995, 1996 — розкопки городища XII–XIII ст. біля с. Новоугрузьке.

Основні роботи: Дослідження оборонних споруд на давньоруських городищах Волині // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 90-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. Тематичний збірник наукових праць. — К., 1992. — С.11–119; До проблеми локалізації давньоруського Угровська // Київська старовина. — 1997. — № 5. — С. 168–177; Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska // Archeologia Polski Środkowo-Wschodniej. — Т. III. — Lublin-Cheim-Zamość, 1998. — S. 175–182 (у співавторстві з Ю. М. Мазуриком, О. Д. Остапуком); Формування території Волинської землі в XI — середині XIV ст. // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. — 2000. — № 3. — С. 60; Давньоруський Коршів // Минуле і сучасне Волині і Поліссяч: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Збірник наукових праць. — Луцьк, 2003. —

Ч. 2. — С. 138–140; Історичні реконструкції по основі матеріалів давньоруської археологічної експедиції Волинського краєзнавчого музею // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. — Луцьк, 2004. — Вип. 2. — С. 113–114.

Основні роботи: Формування території Волинської землі у XII — на початку XIV ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня к. і. н. — К., 1997 (Рукопис).

Ревуцький Сергій Васильович

Народився 7 грудня 1974 р. у м. Берестечко Волинської області. В 1991–1996 рр. навчався на історичному факультеті Волинського державного університету ім. Лесі Українки. В 1997–1998 рр. працював науковим співробітником відділу охорони пам'яток історії і культури при Волинському краєзнавчому музеї. З 1998 р. — науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії і культури музею «Козацькі могили» (с. Пляшева Рівненської обл.).

Археологічна колекція: з розкопок поселення культури лендель — поморської культурно-історичної спільності — с. Коршів, урочище Липовець Луцького р-ну (1997 р.).

Основні роботи: Поселення біля с. Городок і деякі проблеми населення Волині середини II тис. до н. е. // Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. — К., 1996. — С. 138–140; Проблема класифікація та дослідження лендельської культури на території Західної Волині. Дослідження поселення лендельської культури коло с. Коршів Волинської обл. // Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції. — Луцьк, 1998. — С. 190–191.

Шкоропад Віталій Володимирович

Народився 29 жовтня 1953 року в с. Голоби Ковельського району Волинської області. В 1979–1982 рр. навчався на історичному факультеті Луцького педагогічного інституту імені Лесі Українки. З 1984 р. — викладач кафедри історії світових цивілізацій Луцького педагогічного інституту імені Лесі Українки. З 1980 р. співпрацює з Волинською та Хрінницькою рятівними експедиціями. Захистив кандидатську дисертацією на тему: «Племена поморсько-кльошової культури на території Волині».

Археологічна колекція: з розкопок поселення латенського часу с. Городок, урочище Пасовище Луцького району (у співавторстві з Д. Н. Козаком) (1992 р.); з розкопок поселення бронзового віку: зубрицької, вельбарської культур та могильника ульвівецької групи ранньозалізного часу — с. Городок, урочище Острів Луцького району (1993 р.) (у співавторстві з Д. Н. Козаком).

Автор праць: Деякі проблеми вивчення поморсько-кльошової культури // Археологія. — 1992. — № 2. — С. 30–37; Давня пам'ятка історії Волині біля с. Городок. — К., 1999 (у співавторстві з Д. Н. Козаком); Давні землероби Волині. — К., 2004 (у співавторстві з Д. Н. Козаком, Б. А. Прищепою); Охоронні дослідження на багатощаровій пам'ятці в с. Рованці (урочище Гнідавська гірка), що на Волині // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. — К. — 2004. — с. 365–367.

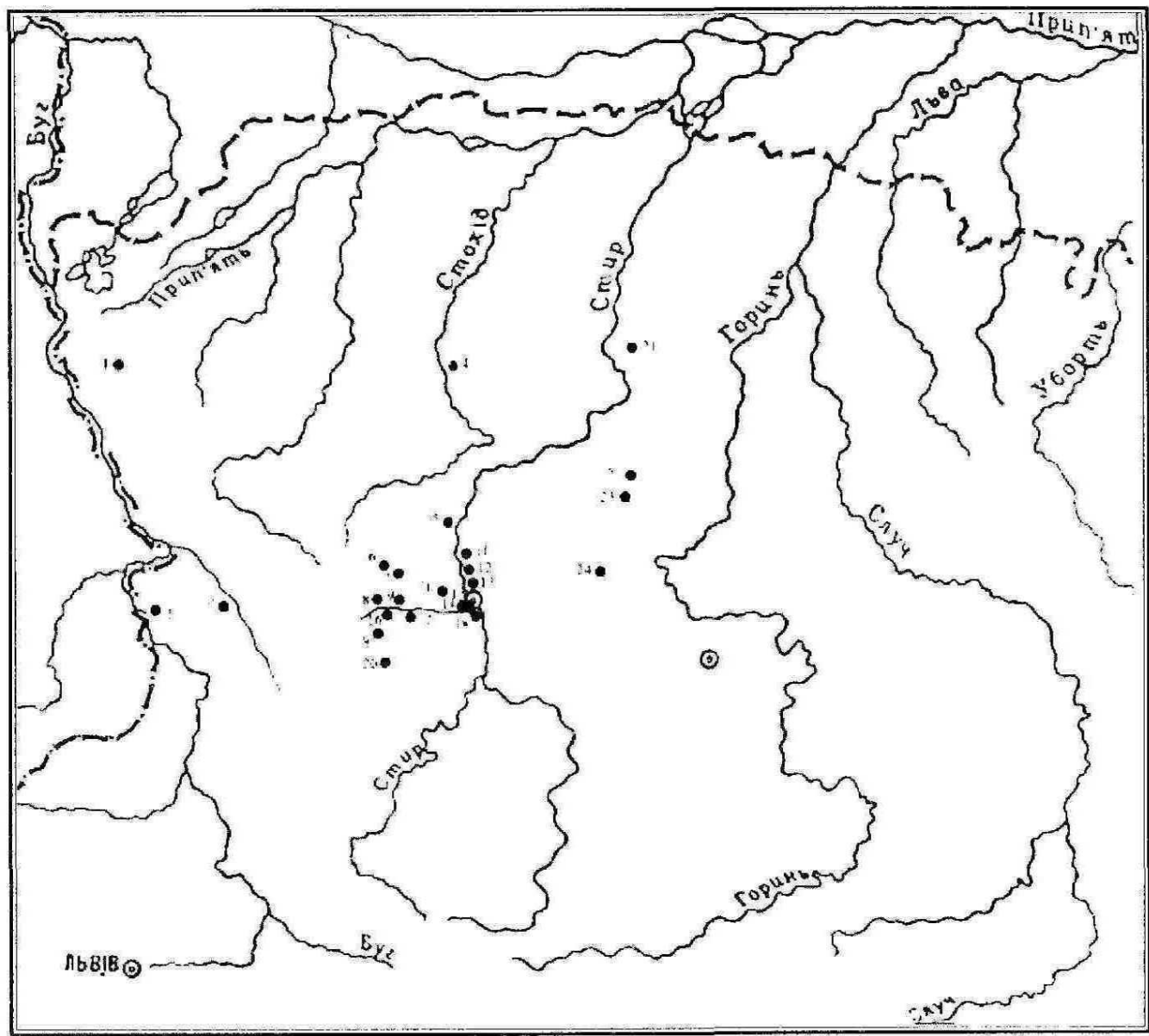
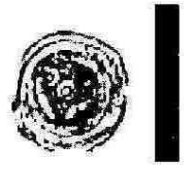

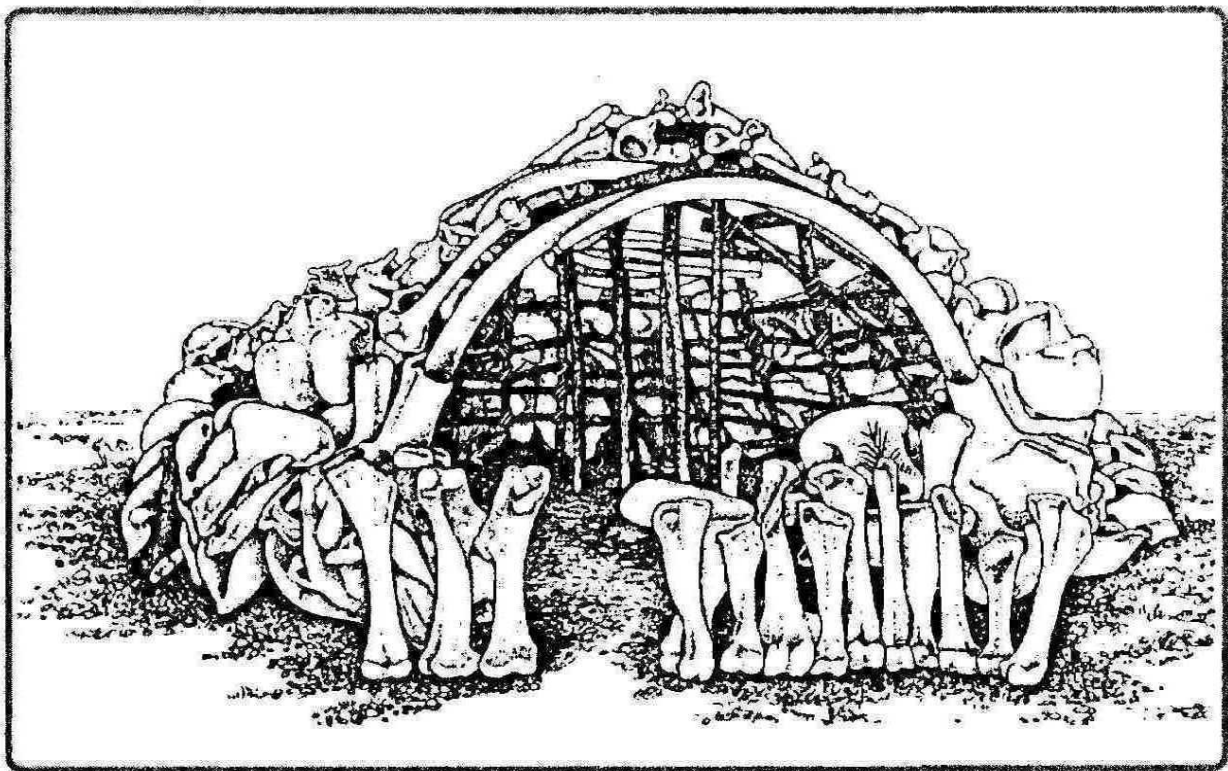
Рис. 1. Карта пам'яток, на яких проводили археологічні роботи Я. Фітцке, З. Леський, Я. Гоффман, проф. Пшемиський (за Г. Охріменком, І. Маркусом)

1 – Любомль, 2 – Амбук, 3 – Маркостав, 4 – Черськ, 5 – Рожисьце, 6 – Торчин, 7 – Валентинів, 8 – Білостав, 9 – Одереди, 10 – Зміїнець, 11 – Кульчин, 12 – Жидичин, 13 – Вишків, 14 – Луцьк (Гнідава), 15 – Луцьк (Красне), 16 – Сьомаки, 17 – Городок, 18 – Великий Боратин, 19 – Коршів, 20 – Несвіч, 21 – Великий Стидин, 22 – Холонев, 23 – Берест, 24 – Городище

КУЛЬТУРА ПРАІСТОРИЧНОЇ ВОЛИНІ

- Кам'яний вік
- Мідний вік
- Бронзовий вік

*Межиріч.
Реконструкція житла з кісток мамонта (за І. Підоплічком)*

Культура кам'яного віку

Палеолітознавство — досить своєрідний розділ археології, який має ряд особливостей. Зокрема, палеоліт охоплює значні відтинки часу, що вимірюються десятками тисячоліть і навіть мільйонами років. Проте артефактів палеоліту з величезної території нараховується невелика кількість, до того ж вони часто фрагментарні, а вироби з дерева, шкіри, хутра зовсім не збереглися, ті ж, які вціліли, є рідкісними винятками.

Палеолітичні пам'ятки в межах всього заселеного на той час простору були часто подібними, мали набагато більше схожих рис, ніж культури пізніших епох. Зважаючи на вищесказане, неможливо зрозуміти і реконструювати особливості найдавнішої матеріальної та духовної культури людності, яка мешкала на наших теренах, без залучення порівняльних палеолітичних матеріалів інших країн, навіть значно віддалених [Палеолит СРСР, 1984, с. 9].

Подібність культур старого кам'яного віку на неосяжних просторах зумовила наявність широковідомої періодизації палеоліту. В межах давнього кам'яного віку розрізняють нижній, або ранній палеоліт (3 млн–150 тис. років тому), середній (150–40 тис. років тому), верхній, або пізній (40–10 тис. років тому). Першою, найдавнішою епохою раннього палеоліту визнається олдувайська, для її позначення ще використовуються терміни «культура оббитих гальок» або «галькова культура», тому що основним знаряддям були оббиті й загострені гальки — чоппери і чоппінги. Під час розкопок у долині Олдувай виявлено коло, викладене з каменів, що, можливо, вказує на спорудження древніми мешканцями долини примітивних жител чи заслонів від вітру [Винокур, Телегін, 1994, с. 15]. Олдувайську епоху змінює ашельська, або скорочено ашель, а після — мустьє, або мустьєрська епоха, а вже потім пізній (верхній) палеоліт.

Встановлено, що пізньопалеолітичні пам'ятки в Східній Європі, як і на інших територіях, зосереджені на суцільному обширі окремими відособленими групами. Вони відомі, зокрема, в Середньому Придніпров'ї та Середньому Придністров'ї, в степовому Північному Причорномор'ї та Приазов'ї й на Волині.

За археологічними даними, заселення Волині відбувалося в ашельський час. Про це свідчать матеріали з житомирської стоянки, виявлені В. Місяцем, та знахідки в районі Шацьких озер [Черныш, 1987, с. 15].

Набагато більше даних є про мустьєрські стоянки Західної України, зокрема, на території Волині та Подністров'я — їх відомо понад 50. Саме

в цей час (120–35 тис. років тому) люди навчилися добувати вогонь, будувати різні типи довгочасних споруд, встановився родовий лад, виникло первісне мистецтво і, можливо, рахунок.

Дослідження мустьєрських стоянок дали можливість виокремити серію предметів, які можна розглядати як артефакти мустьєрського мистецтва. Передусім ідеться про знахідки на стоянках Молодова-1 та Пронятин. Серед мистецьких артефактів України фінального палеоліту всесвітньовідомі предмети зі слідами живопису, гравіруванням, схематичні статуетки, знайдені на стоянці Мізин біля Новгорода-Сіверського на Десні [Рудинський, 1931; Шовкопляс, 1965]. Серед волинських пізньопалеолітичних пам'яток відома стоянка Куличівка біля Кременця, досліджувана В. Савичем, де знайдено крем'яні знаряддя та шматки різнокольорової вохри, яка, ймовірно, призначалася на фарбу. Серед кістяних виробів виявлено орнаментовані роги північного оленя, проколки, рогові ручки для крем'яних знарядь [Савич, 1975, с. 47], (Рис. 1).

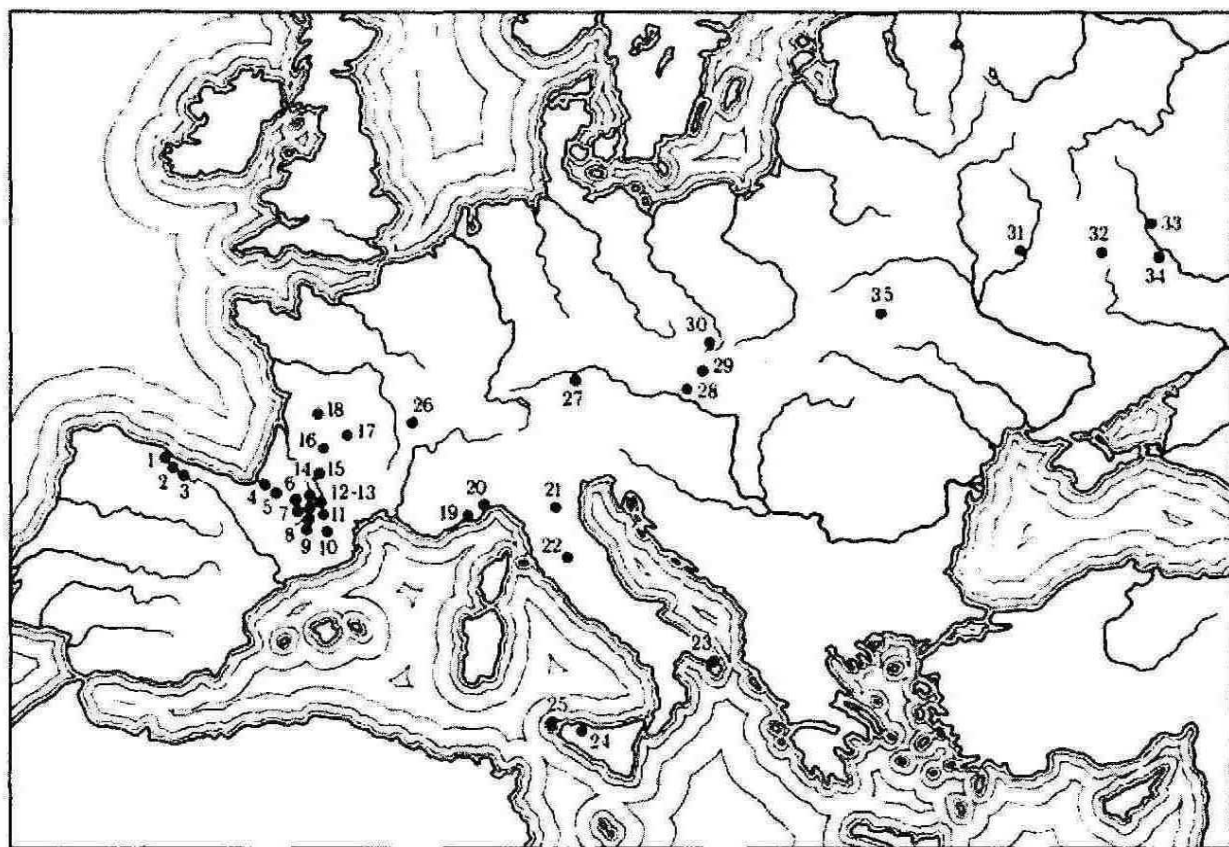

Рис. 1. Карта місцезнаходження пам'яток палеолітичного мистецтва на території Європи (важливі пункти): 1 — Альтаміра; 2 — Піндаль; 3 — Кастільо; 4 — Істюріс; 5 — Арюді; 6 — Лорге; 7 — Лабастид; 8 — Тюк д'Одубер; 9 — Труа Фрер; 10 — Нью; 11 — Мас д'Азиль; 12 — Гурдан; 13 — Леспюг; 14 — Оріньяк; 15 — Брюнікель; 16 — Лез Ейзі; 17 — Ласко; 18 — Тейжа; 19 — Бальчі Россі; 20 — Арене Кандід; 21 — Савіньяно; 22 — Транзімено; 23 — Романеллі; 24 — Аддора; 25 — Леванзо; 26 — Солютре; 27 — Петерсфельс; 28 — Віллендорф; 29 — Дольні — Вестоніци; 30 — Пржедмост; 31 — Мізин; 32 — Авдеево; 33 — Гагаріно; 34 — Костенки; 35 — Волинська обл. («Малая история искусств» (1973) з доповненнями авторів)

Спеціалісти звернули увагу не лише на наявність гравірування, що передає різні мотиви геометричного характеру та обриси фігур тварин і людини, але й на сліди живопису з використанням фарб. Це дало підстави стверджувати, що на території України найдавніше мистецтво з'явилося в середньому палеоліті, і одночасно поставити питання про його витоки, які, мабуть, потрібно шукати в ашельському періоді. Знахідки палеолітичних виробів мистецтва є, поза сумнівом, неоціненним джерелом для пізнання особливостей життя, світогляду, господарської діяльності, соціального ладу, інтелектуального рівня первісних людей.

Варто зазначити, що між предметами мистецтва і культу не завжди можна провести чітку межу. Пізньопалеолітичні знаряддя праці часто прикрашалися гравіруванням і навіть зооморфними сюжетами, ймовірно, з декоративною метою, а от зигзагоподібна різьба на жіночих скульптурках, більш за все, мала магичне призначення, оскільки це були тотемні предмети.

За підрахунками, в кінці палеоліту (приблизно 12 тисяч років тому) на Україні мешкало всього 20 тисяч жителів. На пізньопалеолітичних пам'ятках України виявлено різні мистецькі артефакти. Передусім виділяються такі форми, як палеолітична архітектура, скульптура, гравюра, найдавніший живопис, музичне мистецтво, прикраси — підвіски, браслети, намистини.

Первісна архітектура. Одним з найбільш ранніх пізньопалеолітичних поселень є Радомишльська стоянка на Житомирщині. Під час розкопок на ній виявлено скупчення великих кісток мамонта, які вважаються залишками невеликих (4,5х3 м) наземних жител, округлих та овальних у плані. За описом І. Шовкопляса, по краю скупчень знаходилися найбільші з кісток — черепи, тазові та кінцівки, якими, ймовірно, були обкладені нижні частини стін, в середній частині скупчень лежали лопатки і бивні мамонта, що знаходилися раніше на їх похилих стінах [Шовкопляс, 1969, с. 33]. Такі чумоподібні та наметоподібні житла були розташовані по колу, утворений ними внутрішній майданчик слугував місцем господарської та побутової діяльності мешканців стоянки. Тут вони обробляли кремій і кістки тварин, виготовляючи знаряддя праці та предмети побуту, розкладали вогонь у спеціально відведених місцях. Поряд з житлами виявлені ями-комори, заповнені відсортованими кістками тварин, що були сировиною для виробничих і побутових потреб (Рис. 2).

Розміщення кісток у скупченні на Мізинській стоянці (с. Мізин Чернігівської обл.) дозволило відтворити первісний характер досить цікавої наземної будівлі типу чуму народів Крайньої Півночі. Його основу становили дерев'яні жердини, закріплені похило по краю підлоги своїми нижніми кінцями і зведені верхніми пад її серединою. Зовні каркас вкривався шкурами тварин.

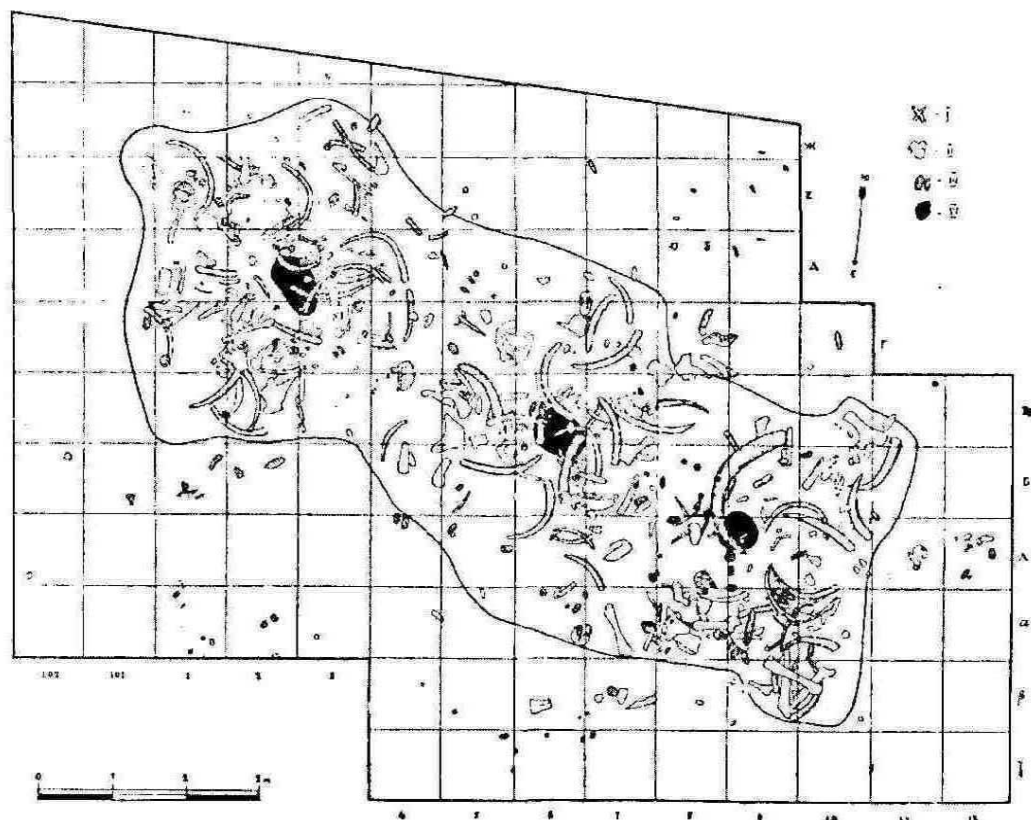

Рис. 2. Пушкарівська стоянка. План палеолітичного житла зі скупченням кісток мамонтів. Умовні позначення: I — бивні мамонтів; II — кістки мамонтів; III — зуби мамонтів; IV — центральні частини вогнищ, найбільш насичені вугіллям (за П. Борисковським)

Стіни житла були обставлені черепами, тазовими та іншими великими кістками мамонта так, що утворювали суцільну огорожу, яка мала розрив лише на місці входу. Вище, на похилих стінах, підтримувані великими кістками нижнього ряду лежали лопатки, бивні та інші дрібніші кістки. Ще вище, на самій покрівлі, знаходилося сплетіння рогів північного оленя (вінок із рогів), який обрамлював отвір для виходу диму [Шовкопляс, 1969, с. 37]. Цікаво, що серед кістковища виявлено череп вовка, який, очевидно, був установлений над входом із вотивною метою. Аналогії до цього наявні й на інших пізньопалеолітичних пам'ятках, зокрема на покрівлі напівземлянки «А» в Костенках I знаходився череп вівцебика, на даху землянки «Г» в Авдєєво — череп мамонта, а на покрівлі напівземлянки в Павлові (Південна Моравія) — череп оленя [Бибиков, 1981, с. 40].

Одна з мустьєрських стоянок, відкрита археологами в районі Молодово, знаходилася на глибині 10 — 12 м від поверхні. На ній виявлено залишки житла типу яранги овальної форми розмірами 5x8 м, основа якого була викладена кістками мамонта. В середині будівлі відкрито попелища від 16 вогнищ, знайдено понад 30 тисяч крем'яних виробів, залишки кісток

мамонта, північного оленя, коня, зубра, носорога, лося, вовка, зайця, бурого ведмедя, птахів, а також знаряддя праці — розтирачі, відбійники. На цій же пам'ятці Подністров'я, матеріали якої дуже близькі до волинських, знаходились й інші житла — літні, осінні, а загальна площа кожного з них дорівнює приблизно 30 кв. м. [Археологія Прикарпаття..., 1987, с. 17].

У плануванні пізньопалеолітичних поселень, відкритих на території України, констатуються відмінності. Так, Мізинське поселення складалося з 5 жител, розташованих в ряд (лінійне планування), Радимишльське сплановане колоподібно, а розміщення жител в Добранічівці та Межирічах утворює дугу [Биби́ков, 1981, с. 29].

Господарська діяльність і мистецтво. Основним господарським заняттям палеолітичного населення було полювання. Важливу роль відігравало збиральництво, а в кінці льодовикового періоду і рибальство. Найменшою одиницею тодішнього суспільства була сім'я. Вона існувала як відносно замкнута виробнича група, котра забезпечувала свої потреби в одязі, інструментах, продуктах здобутих власною працею, але одночасно брала участь у головному «виробництві» — колективному полюванні (рис. 3).

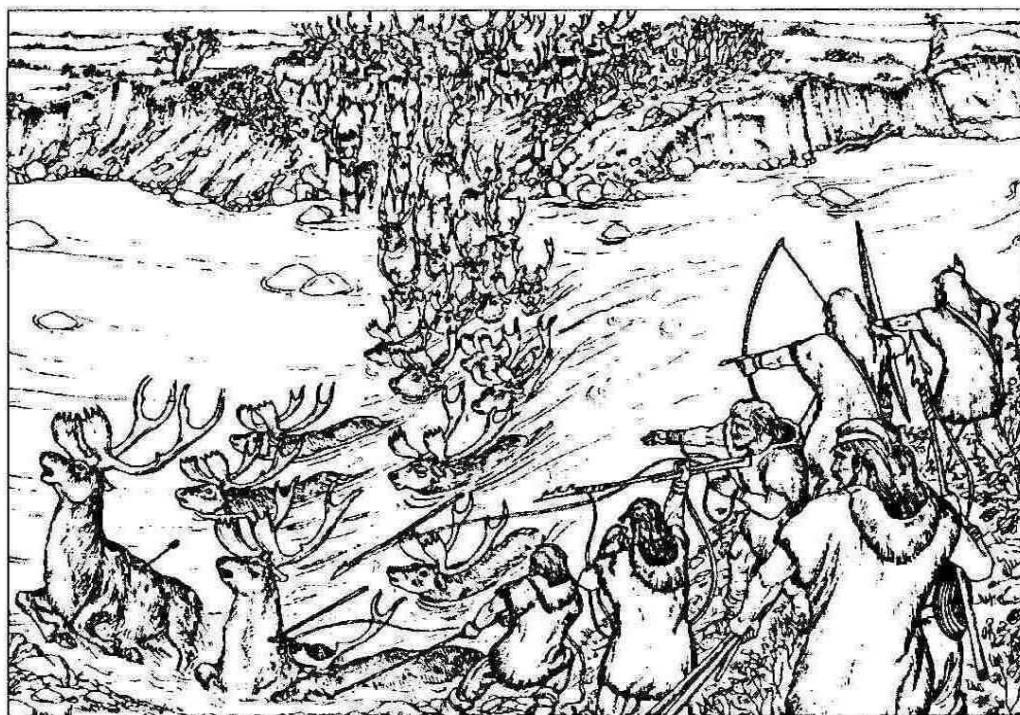

Рис. 3. Полювання на північних оленів на ріковій переправі у фінальному палеоліті. Реконструкція Л. Залізняка та П. Корнієнка

На основі наскельних малюнків, демографічних даних дослідники дійшли висновку, що полювали часто з собаками, гоном, загонем, скрадом, за допомогою вовчих ям (Л. Залізняк), силець, петель тощо. Встановлено, що з часу фінального палеоліту (13–12 тис. років тому) і до початку атлантичного періоду наконечники до стріл були, переважно, гострі й робили їх на пластинах. (Рис. 3). Пізніше вони змінюються на трапецієподібні. Інколи

такі наконечники мали в бокових жолобках додаткові мікропластинки, прикріплені природною смолою. Коли стріла влучала в тварину, відбувався шоківий ефект, а з близької відстані могла перебити ребро чи кістку. Крім того, наконечники мали властивість розривної дії — дробилися на гострі скалки-кремінці [Д. Нужний, 1992, с. 150–151].

Полювання гоном у лісовій зоні взимку проводили на лижах по глибокому снігу. Коли тварини стомлювалися, їх били з луків чи списами з короткої відстані. Сцену такого полювання зображено на петрогліфі в Зелевруги II.

Під час полювання скрадом використовували, очевидно, маски тварин, наприклад, оленів. Для цього на голові звіра залишали частину рогів та черепа зі шкірою. Усе це одягав на себе мисливець, підкрадаючись до стада (О. Яневич).

Аналогічними знаряддями та способами, ймовірно, користувалися мисливці та рибалки на Поліссі. [Охріменко, 1996, с. 64–65].

У пізньопалеолітичний період вже, напевно, існував поділ праці за статеву ознакою. Основним заняттям чоловіків було переважно мисливство, а жінок — збиральництво і ведення домашнього господарства. Знахідки предметів мистецтва опосередковано є підтвердженням цієї тези. Мистецтво найдавнішого часу тісно пов'язувалося з господарською діяльністю людей кам'яного віку, з магічними діями, які повинні були сприяти успішному полюванню, розмноженню тварин, а отже й виживанню в складних природних умовах.

Сцени боротьби з мамонтами, бурими ведмедями, печерними левами, шерстистими носорогами залишали глибокий слід в уявленнях, свідомості, поведінці тодішніх мисливців. Можливо, саме під впливом емоцій, яскравих переживань почав виявлятися потяг до живопису, розфарбовування, гравірування, вирізування, скульптури. Майже на всіх палеолітичних стійбищах частими є знахідки фарб (найчастіше шматки вохри), оздоблених різьбленням кісток, рогів.

Палеоліт пізнього періоду на території Волині характеризується матеріалами з п'ятого культурного шару стоянки Липа VI (Рівненщина). За даними В. Савича, тут знайдено крем'яні та кістяні знаряддя, шматки різнокольорової вохри, хвойну смолу, кістки мамонта, носорога, коня, тура, зайця, вовка, псця. Серед знарядь виділяються кістяний наконечник дротика довжиною 233 мм, знаряддя для плетіння — пластинки з бивня, що мають гачкоподібний виступ на одному кінці, фрагменти антропоморфної статуетки, прикраси — три циліндричні намистини. На стоянці Городок II, біля Рівного виявлено «музичну лопатку» [Савич, 1975, с. 60–65].

Побутує думка, що предмети палеолітичного мистецтва відображали не лише естетичні смаки, а, перш за все, магічні дії первісної людини, спрямовані на забезпечення її благополуччя. Пізньопалеолітичні артефакти мають

багато слідів магії, яка, як відомо, є однією з форм вірувань того часу і виникла набагато раніше. Унікальною є знахідка гравірованої лопатки мамонта, знайдена в другому мустьєрському горизонті пам'ятки Молодова I. За описом А. Черниша, на ній добре видно вирізьблену фігурку тваринки (оленя чи лося), зигзагоподібні лінії, кути, трикутники, хвилясті лінії, знак жіночої статі, сліди численних ударів та прокреслень чорною фарбою, тобто зображена сцена мисливської магії [Черныш, 1987, с. 21].

Постійну роботу новаторської думки видно з уміння тогочасних людей розбивати мамонтові черепи, випрямляти, розрізати, гравірувати кістки тварин, бивні мамонтів. Показовою є знахідка кісток зубра зі слідами гравірування на мустьєрській стоянці Пронятин Тернопільської області [Сытник, 1981, с. 313].

В пізній період кам'яного віку (38–11 тисяч років тому) відбувалося вдосконалення в житлобудуванні, покращувались крем'яні знаряддя, люди навчилися шліфувати, свердлити. Відзначаються успіхи первісних людей в ремеслах. Так, в десятому та сьомому шарах стоянки Молодова-5, які датуються приблизно 30–23 тис. років тому і знаходяться на глибині 4,7–4,9 м, зібрано, крім кісток мамонта, північного оленя, коня, зубра, носорога, крем'яні пластини, скребки, різці, наконечники, а також вироби з кістки та рогу — рогові кирки, вістря до списів, дротиків, лоцила, так звані «жезли начальників».

Шедевром палеолітичного мистецтва можна вважати серію «жезлів начальника» із сьомого шару пам'ятки Молодова V. На поверхні цих предметів добре видно вирізьблені контури людини і тварини, а з боків — зарубки, що, можливо, свідчать про наявність рахунку. На появу рахунку вказують кістки тварин із ритмічно нанесеними на них зарубками (рисочками), які мають певний порядок. Наприклад, в цьому ж шарі стоянки Молодова V знайдені пластини зі слідами трьох паралельних ліній. Виробів із кістки, каменю, рогу, на яких видно різні насічки, ямки, зарубки, розташовані в певному порядку, на пізньопалеолітичних стоянках України виявлено досить багато (Мізинська стоянка, Гінці, Межиричі, Молодова V) [Археология УССР, т. 1, с. 82]. Подібні знахідки, на думку багатьох спеціалістів, підтверджують гіпотезу, що люди в період пізнього палеоліту вміли рахувати [Фролов, 1974].

Зображені на кістках та каменях зірки, сузір'я, знайдені в різних місцях, наприклад, на Кам'яній Могилі, свідчать про цікавість до астрономії [Чмихов, Кравченко, Черняков, 1992, с. 148].

Гравірування. Серед мистецьких артефактів України фінального палеоліту широко відомі предмети з гравіруванням — схематичні статуетки, лопатки тварин, браслети, знаряддя праці, знайдені на стоянці Мізин біля Новгород-Сіверського на Десні [Рудинський, 1931; Шовкопляс, 1965,

Бибиков, 1981], на пам'ятці Молодово V, на Кирилівському поселенні, поблизу Тернополя тощо (Рис. 4).

На кістяних гравірованих виробах наявні мотиви заглибленого лінійного орнаменту у вигляді ліній, кутів, шевронів, ялиночок і навіть такого складного орнаменту, як меандр. Геометричним і меандровим гравіруванням оздоблені браслети з пластин бивнів мамонта та їх уламки і заготовки. Широковідомий унікальний браслет на широкій платівці з бивня мамонта, знайдений у Мізині. Він прикрашений досконало виконаним різьбленим меандровим орнаментом, який ритмічно чергується із зигзагоподібними лініями (прямокутною спіраллю).

Викликає здивування композиційна довершеність орнаменту, побудованого на найпростіших геометричних сюжетах, які переходять у складну художньо організовану цілісність. Як було встановлено В.Бібіковою, мізинський зигзагоподібний та меандровий орнамент — це копія рисунка дентину розрізаного бивня мамонта, що особливо добре видно на згладженому поперечному зрізі. Отже, складний геометричний орнамент з його чіткою ритмічністю і симетрією має природне походження і є результатом реалістичних спостережень східноєвропейського кроманьйонця над структурою дентину бивня мамонта [Бибикова, 1966, с.13]. Розв'язання однієї загадки — походження досить складного орнаменту — з'ясовано, однак лишаються інші, наприклад, як первісні художники вираховували розташування ліній, щоб заповнити все поле виробу орнаментом, не порушивши його ритмічної спрямованості.

Знаходимо гравірування у вигляді кутів, зигзагів, ромбів, меандрів на знаменитих стилізованих жіночих статуетках та фалічних фігурках із бивня мамонта (більшість статуеток зображує жінку, що характерно для матриархального родового суспільства пізньопалеолітичної епохи). На орнаментованих скульптурах позначено, крім статевого знаку, груди та руки, складені під грудьми. Ймовірно, зображення кута вершиною догори на рівні грудей — це також схематично передані руки, можливо, в адорастичній позі.

В орнаментальному мистецтві Мізина прослідковується типологічна подібність до таких же артефактів із Пшедмоста (Чехія), де кістяні вироби також прикрашались гравіюваними зигзагами, шевронами тощо. Деякі аналогічні риси з мізинським гравіюванням виявляються в артефактах інших палеолітичних пам'яток Центральної Європи (Дольні Вестоніце, Пекарна, Петерфельс) [Елинек, 1982, с. 371].

Дослідники давно звернули увагу на естетичний аспект палеолітичних знарядь із каменю, що розцінюється як своєрідний первісний дизайн. Разом з тим на деяких знаряддях праці добре видно паралельні риски, геометричні композиції і навіть антропоморфні зображення. Так, у техніці рельє-

фу передано силует безрукої однонової людини зі скошеними плечима на «жезлі начальника» (Молодово V). Чіткими лініями прорізано людський тулуб і ноги на лоцилі, виготовленому з пластини рогу оленя. Обидва антропоморфні зображення супроводжувалися ритмічними паралельними нарізками по боках внизу [Давня історія..., 1997, с. 99].

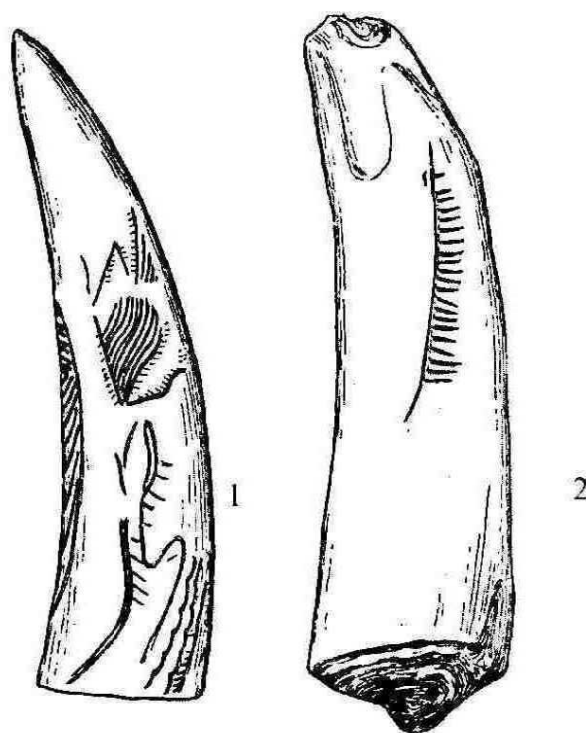

Рис. 4. Кирилівська стоянка. Два орнаментованих бивні мамонта.
Знахідка В. Хвойки (за П. Борисковським)

Поширеними були, очевидно, й антропоморфні зображення, як наприклад, на одному із «жезлів» з Молодово V. Підтвердженням цього є також знайдена О. Ситником кістка бізона із зображенням тварини, схожої на коня, на мустьєрській стоянці Пронятин біля Тернополя. Річ унікальна тому, що різьблення виконано в техніці зворотного рельєфу, тобто з видаленням поверхневого шару кістки всередині окресленого контуром зображення [Давня історія... 1997, с. 47]. Однак у первісному мистецтві гравіруванням передавали переважно орнаментальні композиції.

Скульптура. Етнографічна неповторність палеолітичних культур, мабуть, найяскравіше виявляється в пластиці малих форм та в орнаменті. Особливо неповторні знайдені в Мізині скульптурні мініатюри, які спочатку трактувалися як фалічні фігурки і зображення пташок. Пізніше дослідники дійшли висновку, що це зображення жінок, виконані у схематичній манері, що передають узагальнений символ плодючості. Однак деякі фігурки можуть втілювати двоєдиний образ жінки-пташки [Бибиков, 1981, с. 35]. Загалом стилізовані безликі жіночі статуетки з Мізина, Добранічівки, Межиріч мають форми, що легко впізнаються, або ж знаки-символи — трикутники та

кути, вершиною донизу, інколи заштриховані [Давня історія... 1997, с. 98], (Рис. 5).

Оригінальні по суті, схематичні жіночі фігурки мають аналоги лише на декількох пізньопалеолітичних пам'ятках Європи — Мейєдорф, Супонево, Істюріць (Рис. 6).

Схематизовану об'ємну статуетку жінки (?), виготовлену з мергелю, знайдено на пам'ятці Молодово V, в якій О. Черниш бачить фігуру в одязі з капюшоном [Давня історія... 1997, с.99].

Як відомо, одним із найдавніших скульптурних зображень є фрагмент жіночої статуетки (голова жінки) із Брасемпуї (Франція), вирізьбленої з кістки мамонта у примітивно-реалістичному стилі та прикрашеної схематичним узором із коротких паралельних штрихів. Датується скульптура верхнім палеолітом (оріньякський період). У подібному стилі виконана кістяна статуетка, знайдена в с. Костенки Воронежської області (Росія), та перше відоме в історії людської культури керамічне зображення жінки з палеолітичної стоянки Дольні-Вестоніци (Чехія). Матеріал, з якого було вироблено «вестоніцьку венеру», — це суміш глини, попелу від перепалених кісток і жиру. Після випалу готова скульптура стала твердою, як камінь [Малая история искусств, 1973, с. 118]. З того ж самого матеріалу виготовлені знайдені там невеликі фігурки печерного ведмедя, дикого коня, шерстистого носорога, які більш реалістичні порівняно із зображенням жінки.

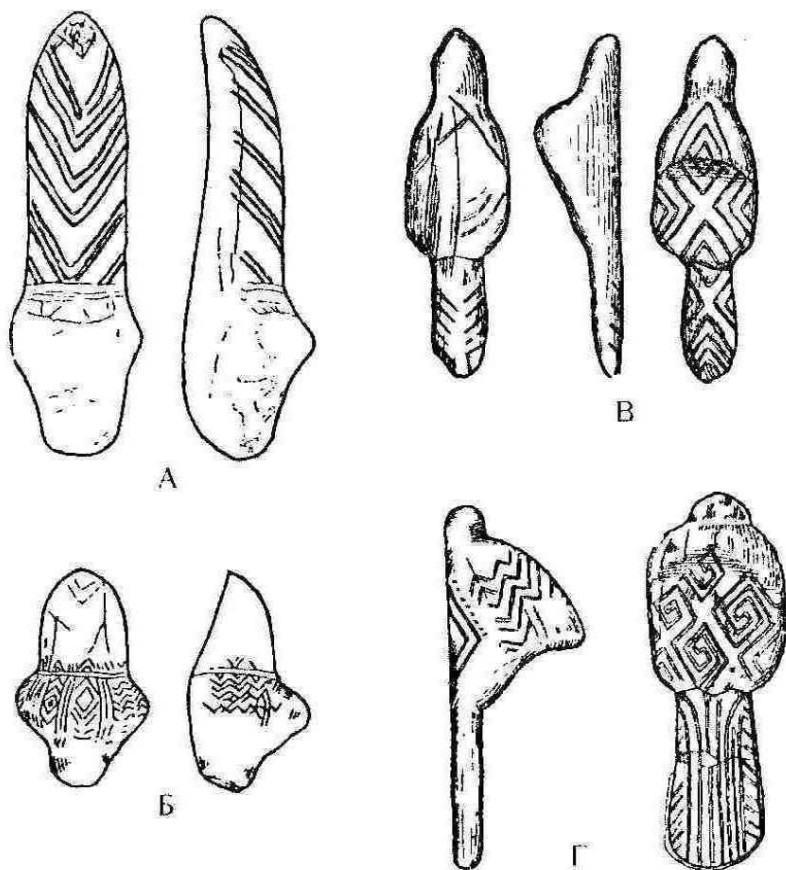

Рис. 5. Мізин. Кістяні вироби: А, Б — фігурки загадкового призначення; В, Г — пташки (за П. Борисковським)

Порівнюючи жіночі статуетки, виявлені в різних місцевостях, зокрема кістяні фігурки з Мальти (Байкал), з аналогічними скульптурними зображеннями, знайденими у Франції (Сірей), в Австрії (Віллендорф), Італії (Тразимено), мистецтвознавці звертають увагу на схожість стилізації та виділення специфічних жіночих ознак у всіх випадках, хоча спостерігаються відмінності у способі виконання [Малая история искусств, 1973, с. 117]. Формальними ознаками, що об'єднують майже всі жіночі палеолітичні зображення, є: гіпертрофія окремих частин тіла, відсутність рис обличчя і ступнів ніг, часто голова конічної форми, ледве намічені контури рук або їх зовсім немає. Дуже узагальнені форми більшості жіночих палеолітичних зображень, відсутність індивідуальних рис, а також їх поширення, а інколи й місцезнаходження, зафіксоване при розкопках, вказують на культовий характер статуеток. Ймовірно, «палеолітичні венери» були узагальненим образом жінки-праматері, символом родючості, берегині вогнища. Є припущення, що зображення рис людського обличчя регламентувалося системою табу [Малая история искусств, 1973, с. 119] (Рис. 6).

Гіпотеза стосовно того, що первісні скульптори не вміли відтворювати риси обличчя та інші деталі, була спростована фактами. Виключно важливими стали знахідки фігурок людей і тварин на великій верхньопалеолітній стоянці первісних мисливців на мамонтів у Дольні-Вестоніці (Чехія). Виявлена тут вирізьблена з кістки мамонта чоловіча голова з тонко окресленим видовженим овалом обличчя та характерною формою носа, рота, очей вважається одним із найдосконаліших художніх зображень оріньякського періоду. Загалом чоловічі зображення епохи палеоліту трапляються вкрай рідко. Серед скульптур відомі голова чоловіка, вирізана на іклі ведмедя (Бедейак, Франція) та рельєфне зображення мисливця на скелі Рок-о-Сорсьє (Франція). Це ж саме стосується печерного живопису та петрогліфів, де перевага віддавалася зображенню тварин.

Стилізовані статуетки та бивень мамонта з вирізьбленим малюнком відомі також із палеолітичної пам'ятки Межиричі. Подібні статуетки із бивня мамонта та мергеля відкриті в 3-му і 6-му шарах стоянки Молодова V. Зображення на бивні знайдені на Кирилівській стоянці та в Гінцях. Реалістичних статуеток, подібних до виробів із Костенок, Гагаріна, Дольні-Вестоніці на території України поки що не знайдено.

Живопис. Розвиток живопису на території України в період палеоліту відрізняється від регіонів Західної Європи, де зафіксовано вищі зразки поліхромних витворів палеолітичного мистецтва. Хоча знахідки фарб на пам'ятках — явище досить поширене, проте живопис, як і гравірування, мав

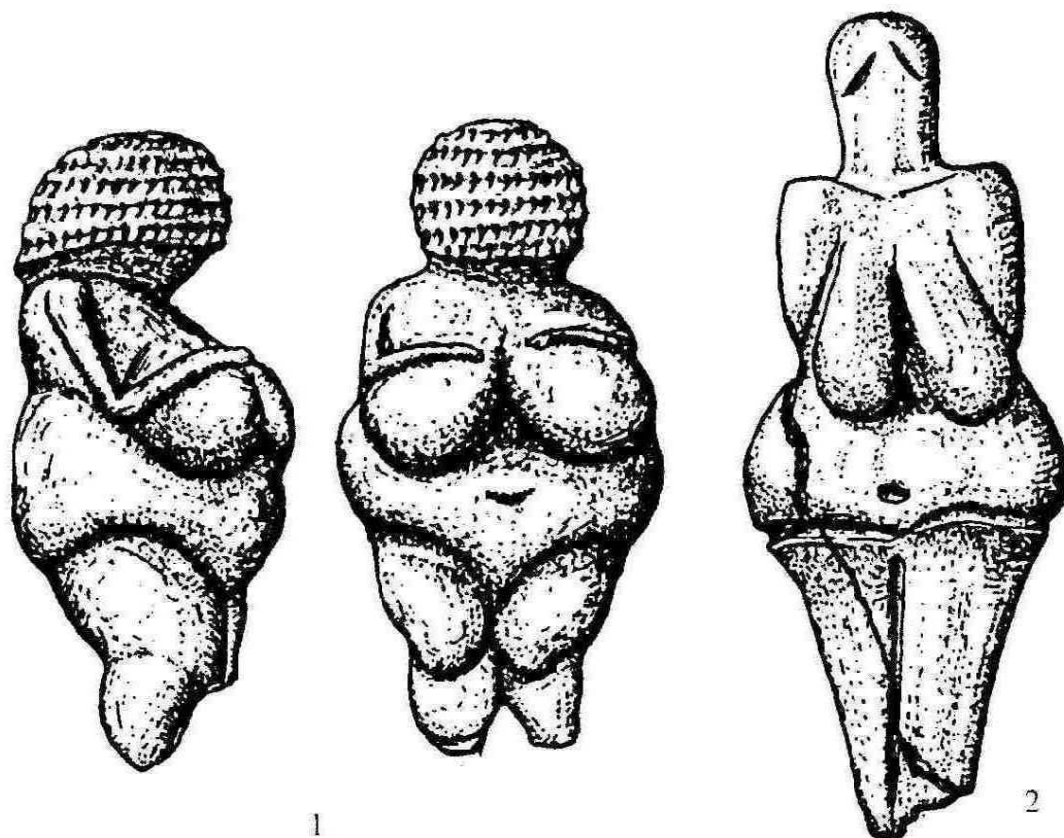

Рис. 6. «Венери» з бивня мамонта: 1 – Вілендорф (Австрія), 2 – Дольні-Вестоніци (Моравія)

орнаментальний характер [Давня історія... 1997, с. 102].

Винятковий інтерес мають знахідки в Мізині великих кісток мамонта (лопатки, дві нижні щелепи, тазова, стегнова, уламок частини черепа), прикрашених лінійним фарбованим розписом (зигзагоподібними лініями), виконаним червоною вохрою, змішаною з кістковим жиром [Шовкопляс, 1969, с. 38–39]. Такі дуже рідкісні знахідки мають аналоги лише на декількох пам'ятках — Пшедмост (Чехія) і Межиричі. Наявні принаймні дві думки щодо функціонального призначення оздоблених геометричними узорами кісток. Я. Єлінек висловлює думку, що так розмальовувались конструктивні елементи житла [Елінек, 1982, с. 287]. Вітчизняні археологи мізинську групу орнаментованих кісток вважають комплексом музичних інструментів [Бибиков, 1981]. До рідкісних палеолітичних артефактів з розписом належить виявлений в Межиричах череп мамонта, розмальований на лобі червоною вохрою, що, ймовірно, символізувала вогонь.

Музичне мистецтво. Пізньопалеолітичний період характеризується розвитком й інших форм мистецтва, в тому числі музичного; ускладнювався рахунок, зріс інтелект. На думку О. Черниша, музичне мистецтво виникло в другій половині мадленського часу. За даними археологів, знахідки палеолітичних флейт — явище не таке вже й рідкісне. Це могло пов'язуватись як з

розвитком музичного мистецтва, так і первісних танців, обрядів під музичний акомпанемент. На території України відомо чотири такі пізньопалеолітичні музичні інструменти, знайдені на стоянках Подністров'я: три з них походять із пам'ятки Молодова V, а одна — зі стоянки Атаки-1, де між знаряддями, кістками тварин виявлено залишки фарб та флейту, виготовлену з гомілки північного оленя. Описана О. Чернишем флейта з рогу оленя, знайдена у четвертому шарі еталонної пам'ятки Молодова V, має відповідно до бензолового методу датування 17100 ± 1400 років і є найдавнішою на території України та найскладнішою з відомих тогочасних духових інструментів Європи. У ній є сліди від шести бокових вертикальних отворів, що дозволяло відтворювати цілу гаму звуків [Черныш, 1987, с. 41].

Допускають, що флейти використовувалися спочатку для приваблення тварин, а вже пізніше як музичні інструменти. Інколи вони поєднувалися з іншими ударними: лопатками мамонта, кістками з потовщенням, якими наносилися удари, шумними браслетами з бивнів мамонта, що одягалися на руки і звучали в такт танцю.

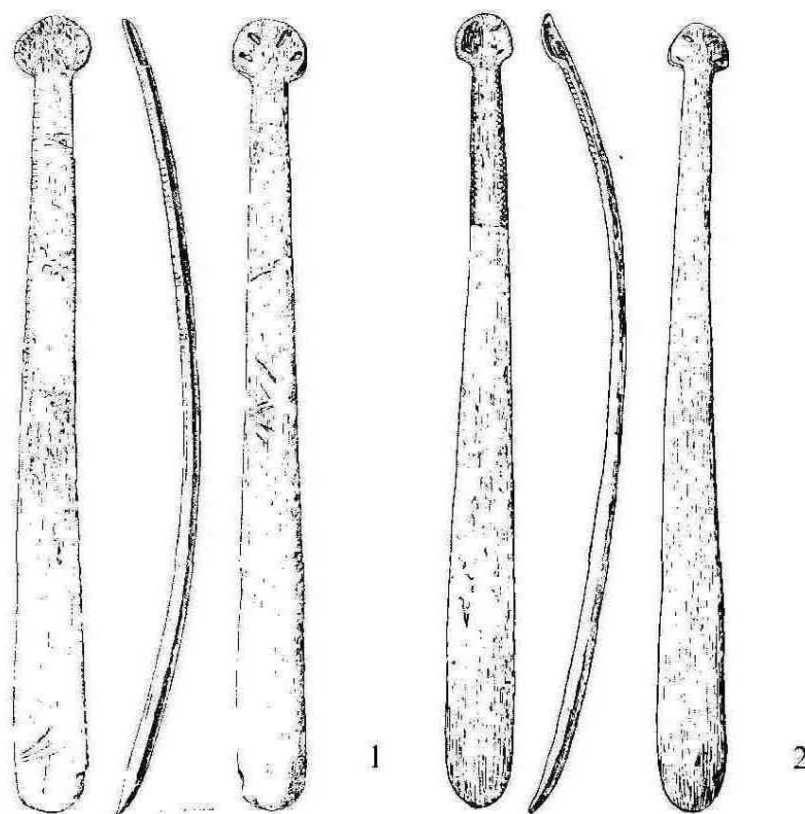

Рис. 7. Костенки I. Музичні інструменти з ребра мамонта (за С. Бібіковим)

Такий комплекс інструментів знайдено на Мізинській стоянці та описано С. Бібіковим [Бибиков, 1981]. Так, група кісток мамонта і їх фрагменти — лопатка, бедро, тазові кістки, дві нижні щелепи, уламок черепа — становлять єдине ціле. Вони орнаментовані зигзагоподібними, смугастими візе-

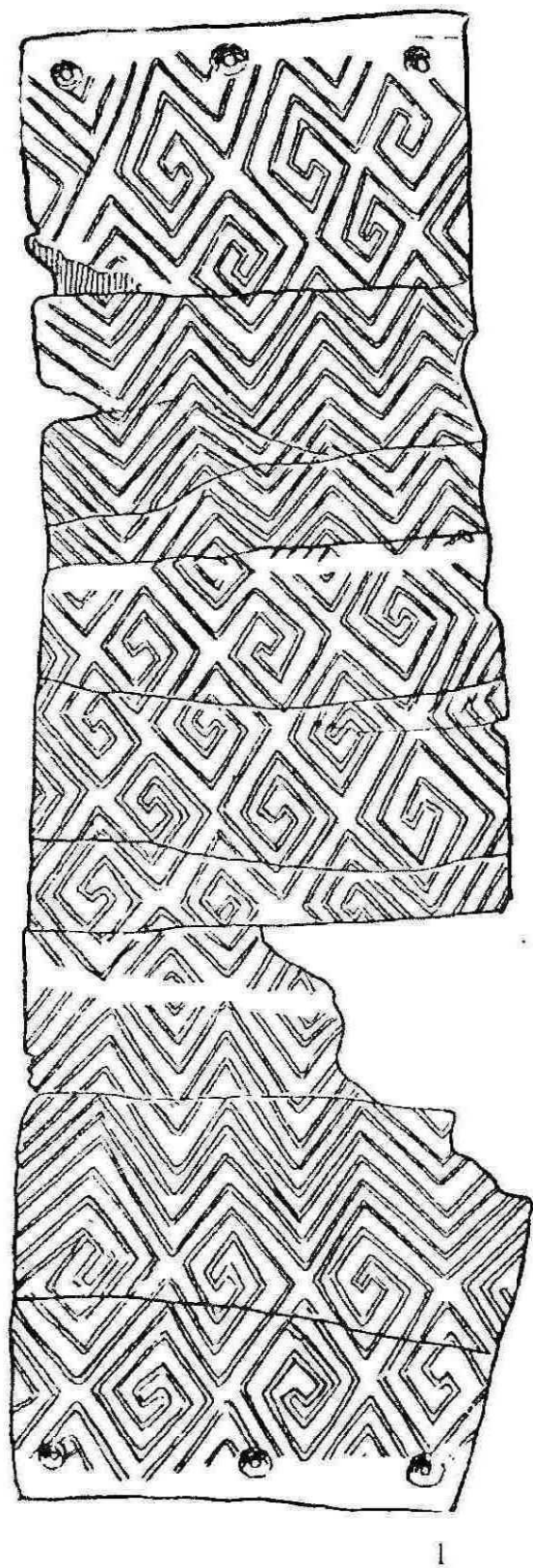

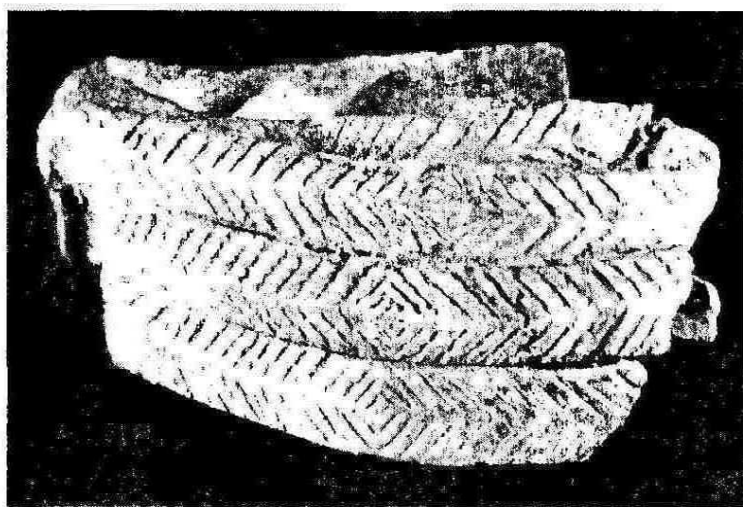
Рис. 8. «Шумовий» браслет із бивня мамонта (1-2) (за С. Бібіковим)

рунками і, як встановлено, мають сліди від частих повторюваних пружних ударів. Функціонально пов'язаний з цими інструментами «шумовий» браслет, який складався із окремих орнаментованих платівок, вирізьблених з бивня. Поряд знаходилися шматки жовтої та червоної вохри, пронизки, голки, які, напевно, використовувались під час ритуалу (Рис. 7; Рис. 8).

Про знахідку музичної лопатки на стоянці Городок II біля Рівного були повідомлення в польських археологічних виданнях, в узагальнювальній роботі П. Борисковського, в описі В. Савича, [Савич, 1975, с. 60–65], С. Бібікова [Бибиков, 1980, с. 10–19]. Загадковими на цьому предметі є глибокі пропиляні вирізьблення з одного боку, які, на думку Я. Шаповала, зроблені первісним художником для того, щоб передати образ людини, котра співає [Шаповал, 1980, с. 19–20].

Прикраси, деталі одягу. До пізньопалеолітичного часу належать знахідки підвісок (часто з ікол песця), кістяних заколок, які були одночасно і прикрасами, і скріплюючими деталями одягу.

Зокрема, на мізинській стоянці було виявлено багато прикрас у вигляді ме-

дальйонів, виготовлених з бивнів мамонта, та черепашок морських молосків. Наявність отворів на одному з кінців підтверджує гіпотезу, що вони використовувалися як підвіски-амулету або нашивалися на одяг і головні убори [Шовкопляс, 1969, с. 39]. Загалом морських черепашок у Мізині зібрано понад 800. Вони мають південне — причорноморське та нижньодніпровське походження (Руденко, 1959, с. 112). Знахідки немісцевого для Мізина янтарю, імпортованого з району Києва чи навіть Прибалтики (припущення І. Шовкопляса) та морських черепашок свідчать про існування у мешканців стоянки зв'язків із досить-таки віддаленими районами (Рис. 9; Рис. 10; Рис. 11).

На вище згаданій волинській стоянці Куличівка біля Кременця також було виявлено, серед інших артефактів, прикраси із морських черепашок Кардіум та Гліцимеріс [Савич, 1975, с. 47]. Тут же знайдено цікавий комплекс предметів мистецтва, зокрема, фрагмент «жезла начальника» з антропоморфним зображенням, фрагменти платівок браслета із бивня мамонта, намистини та орнаментована рогова підвіска, що нагадує підвіску із Сунгірі.

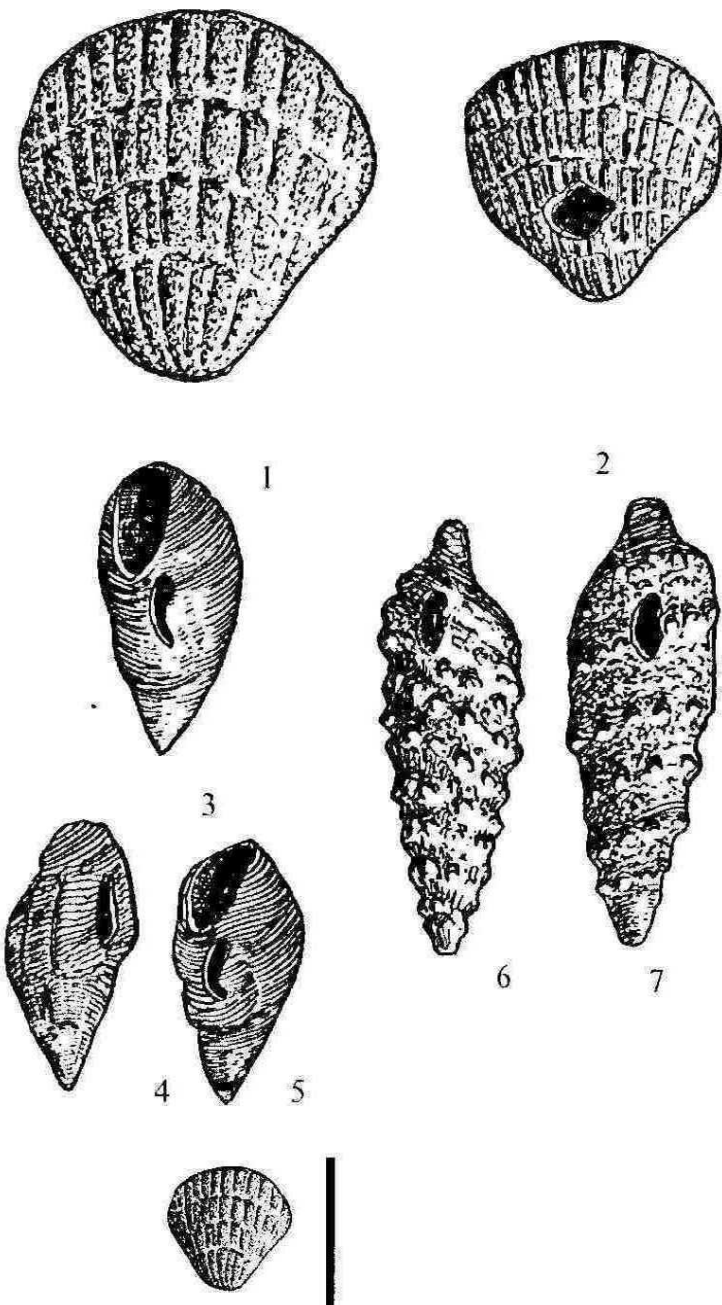

Рис. 9. Просвердлені черепашки чорноморських молосків зі стоянок околиць Дніпрогесу (Кайстрова балка і Дубова балка) (за П. Борисковським)

Рис. 10. Різновиди першого зшивного одягу. Повсякденне хутряне вбрання. Реконструкція З. Васиної

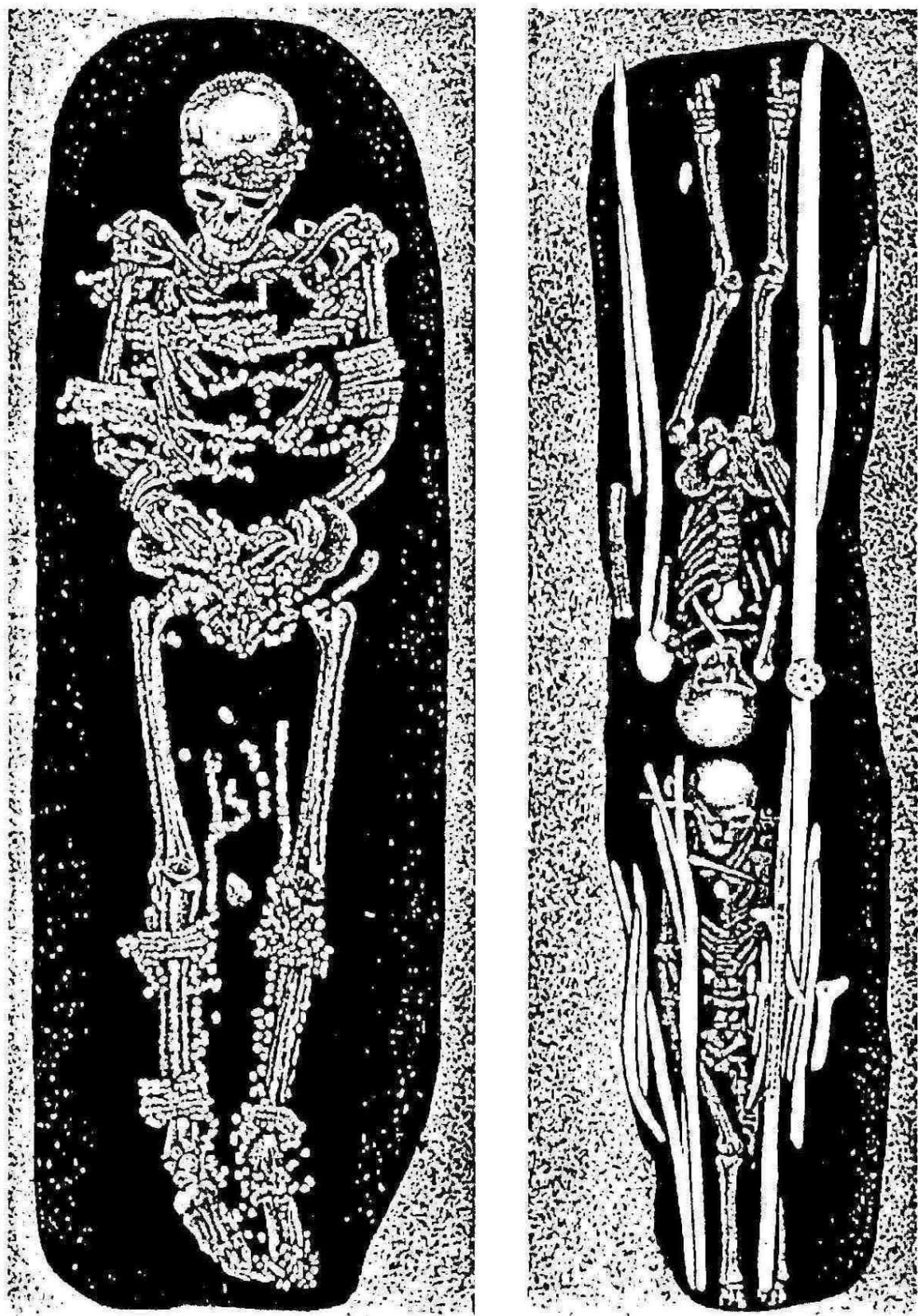

Рис. 11. Сунгір. Парне поховання. Одяг прикрашений нашитими намистинками

Неандертальські поховання. Важливу інформацію про розвиток духовної культури палеолітичної людини дають неандертальські поховання. Доказом ритуальних дій під час поховання стали сенсаційні знахідки неандертальських поховань у печері Шанідар в Іраку. Найбільш відоме з них поховання Шанідар IV: кістяк містився у неглибокій ямі, що визначалася за темним заповненням на фоні світлішого ґрунту. *Аналіз пилку довів, що разом із покійником у яму були покладені квіткові рослини — деревій, хрестовик тощо.*

Відомий вітчизняний знавець фактологічного матеріалу Ю. Смирнов зазначає, що виникнення нової форми ставлення до покійників, яке відбулося у створенні перших навмисних поховань, «свідчить про появу принципово нового виду соціальних відносин, пов'язаних з турботою про померлих співродичів — з виділення їм частини продуктів виробництва, із затратами часу, енергії, необхідними для створення поховань. З культом мертвих, ймовірно, пов'язана поява однієї з найраніших космологічних моделей — світу мертвих» [Смирнов, 1986, с. 58], (Рис. 11).

Крім магії, виявами вірувань того часу є *тотемізм, тобто уявлення про те, що кожна родова група має своїм предком тварину або рослину; анімізм — віра в те, що людина і всі навколишні предмети мають душу. Узв'язку з цим обожнювалось багато явищ. У той час вже був культ предків, про що свідчать пізньопалеолітичні поховання (наприклад, Костенки у Росії). Характеризуючи генезис релігійної форми свідомості, О. Окладніков вважає, що саме в мустьєрський час вперше з'являються «беззаперечні свідчення оформлення перших зачатків релігії і мистецтва, причому одночасно... Другий етап припадає на період верхнього палеоліту — час високого мистецтва, культури і складної суспільної організації... Це час оформлення розвиненої поховальної обрядовості, міфології та ритуалів, про конкретний зміст яких можна судити за нечисленними, але виразними пам'ятками мистецтва, за слідами обрядовості у печерах» [Окладніков, 1978, с. 295].*

Висновки. Матеріали, які стосуються мистецтва пізнього палеоліту, свідчать про спільність розвитку матеріальної та духовної культур віддалених регіонів (Рис. 12). Поєднання умовних форм з реалістичними, інколи чисто механічне, інколи з прикладною метою, однак в обох випадках органічне, є однією із характерних рис палеолітичної пластики. Порівнюючи палеолітичні мистецькі артефакти Західної Європи та України, Я. Єлінек звертає увагу на те, що *західноєвропейський реалістичний стиль співіснував на той час із умовним орнаментальним стилем, поширеним на вітчизняних теренах. Він відзначає, що в Україні особливо багато знахідок художньо декорованих предметів та дрібних скульптурок, а також наявне унікальне орнаментування червоною вохрою великих кісток мамонта* [Єлінек, 1982, с. 284–287].

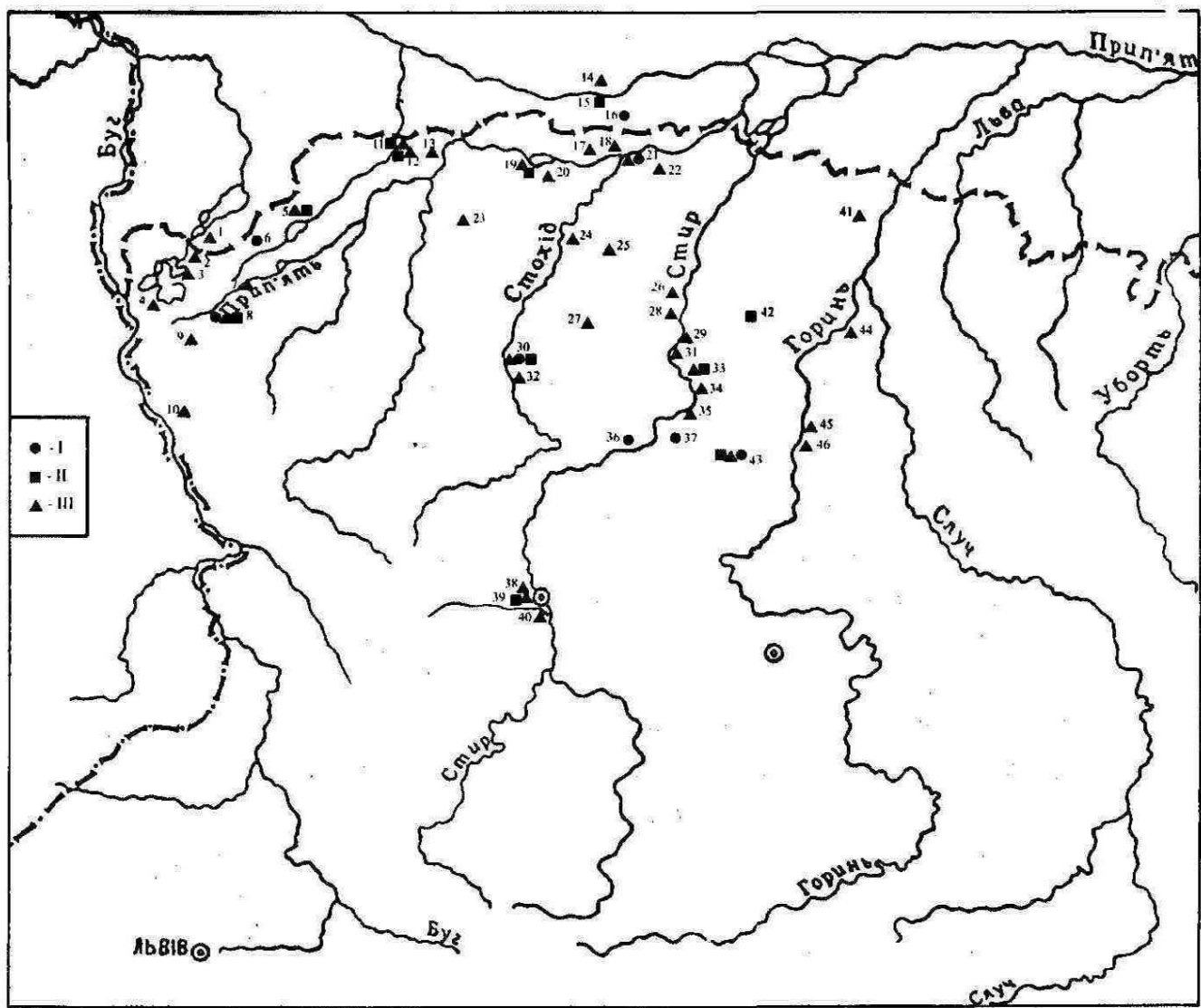

Рис. 12. Карта фінально-палеолітичних пам'яток Волинського Полісся (за Г. Охріменком, І. Маркусом). Лінгбійська (I), арензбурзька (II), свідерська (III) культури

Література

1. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Каменный век). — К.; Наук. думка, 1987. — 132 с.
2. Археология Украинской ССР (Первобытная археология) — К.; Наук. думка, 1985. — Т. 1. — 568 с.
3. Бибиков С. Н. Древний музыкальный комплекс из костей мамонта. — К., 1981. — 107 с.
4. Бибиков С. Н. Музыкальная лопатка из палеолитического поселения Городок II в Ровенской области // Первобытная археология. Поиски и находки. — К., 1980. — С. 10–19.
5. Бібікова В. І. Про джерела геометричного стилю в палеолітичному мистецтві Східної Європи // Sbornik Narodního Muzea v Praze. — Praha, 1966. — Vol. 20. — С. 7–15.
6. Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. — Прага: Артия, 1982. — 560 с.
7. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк: Вежа, 1995. — 168 с.
8. Нужный Д. Ю. Развитие микролитической техники в кам'яному віці. — К.; Наук. думка, 1992. — 188 с.
9. Окладников А. П. Проблема генезиса религиозной формы сознания в свете современных открытий археологической науки // Проблемы развития современной науки. — Новосибирск, 1978. — С. 294–295.
10. Охріменко Г. В. Найдавніші джерела слов'янства // Дрєвляни. — Львів, Ін-т народозн. НАН України, 1996. — С. 59–82.
11. Савич В. П. Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині. — К.: Наук. думка, 1975. — 136 с.
12. Смирнов Ю. А. Древнейшие погребения (год открытия 1886) // Природа. — 1986. — № 11. — С. 58–68.
13. Столяр А. Д. Происхождение изобразительного искусства. — М., 1985. — 299 с.
14. Сытник А. С. Новые данные о палеолите Тернопольщины // АО 1980 г. — М., 1981. — С. 313–314.
15. Фролов В. А. Числа в графике палеолита. — Новосибирск: Наука, 1974. — 234 с.
16. Черныш А. П. Ранний и средний палеолит. Поздний палеолит Поднестровья, Закарпатья // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Каменный век). — К.; Наук. думка, 1987. — С. 12–43.
17. Шаповал Я. А. К интерпретации фрагмента лопатки мамонта из Городка II // Первобытная археология. Поиски и находки. — К., 1980. — С. 19–20.
18. Шовкопляс І. Г. До питання про характер розвитку культури пізнього палеоліту // Археологія. — К.: Наук. думка, 1969. — Т. XXII. — С. 31–54.

Найдавніші пам'ятки Волині та питання відповідності терміна поняттю

Вивчення давніх палеолітичних пам'яток Волині розпочалося в кінці XIX ст. (В. Антонович та інші), продовжувалося в 30 рр. XX ст. О. Цинкаловським, в останні десятиліття XX ст. — В. Пясецьким, В. Коноплею, Л. Мацкевим, Р. Грибовичем, Г. Охріменком та особливо Л. Залізником, який досліджував на великих площах стійбища фінального палеоліту на берегах Случі, Горині, озера Нобель тощо, виявив житла мисливців на реніферів (північних оленів). Свідерські житла вивчалися Д. Телегіним та Г. Охріменком біля с. Мала Осниця Маневицького району та с. Лютка Старовижівського району Волинської області.

Найдавніша станція на території Волині виявлена В. Місяцем біля м. Житомира. Їй понад 100 тисяч років. У кінці 80-х років XX ст. перевідкладені ранньопалеолітичні пам'ятки зібрано в районі Шацьких озер [Артюх, 1980, 248].

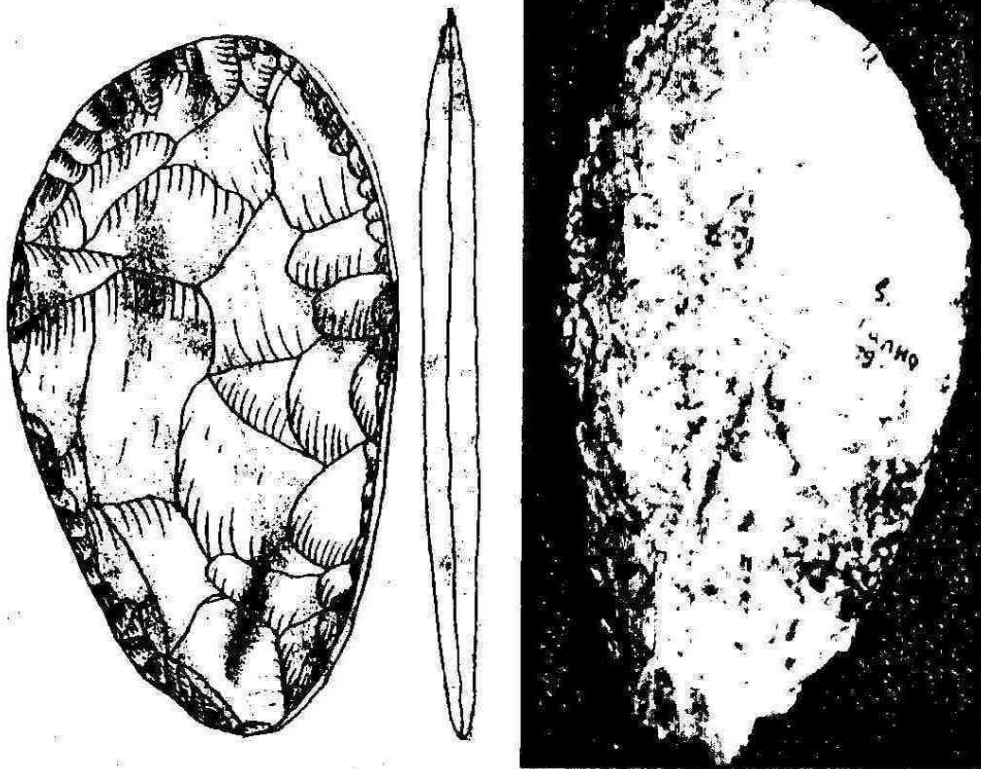

Рис. 1. Палеолітичний біфас с. Липно Ківерцівського р-ну Волинської обл.
(за Г. Охріменком)

Окремі показові знаряддя періоду палеоліту знайдені О. Остапюком біля м. Любомля, а також учнями Липненської школи Ківерцівського району (під керівництвом вчительки М. Футрук) та Гораймівської школи Маневицького району (під керівництвом С. Давидюка). Знайдені крем'яні знаряддя, ймовірно, датуються раннім мустьє і мають такі розміри: з с. Вишнів Любомльського району — 13,6 x 7,1 x 1 см, а з с. Липне Ківерцівського району — 12,2 x 6,8,2 x 0,9 см (Рис.1–2). Це двобічно оброблені плоскі крем'яні вироби (біфаси) багатофункціонального призначення — використовувалися, напевно, як ударні знаряддя, можливо, для рубання, різання, викопування коріння тощо. Термінів на позначення основного знаряддя праці первісної людини в археологічній літературі фіксуємо декілька — рубило, ручне рубило, біфас, двобічні знаряддя, знаряддя двобічної обробки. На наш погляд, два останні термінологічні словосполучення, подані в «Словнику-довіднику з археології» (1996) як переклад англійського терміна *double-sided tools*, мають описовий характер і вказують на візуальне враження та спосіб виготовлення знаряддя — кремій овалної форми, сплюснений пригострюючою ретушшю з двох боків (Рис. 1; Рис. 2; Рис. 3; Рис. 4).

Термін біфас, запозичений з французької мови, дослівно перекладається як «дві сторони», тобто двобічно оброблений уламок каменю, власне, має ту саму мотивацію, що й англійський відповідник.

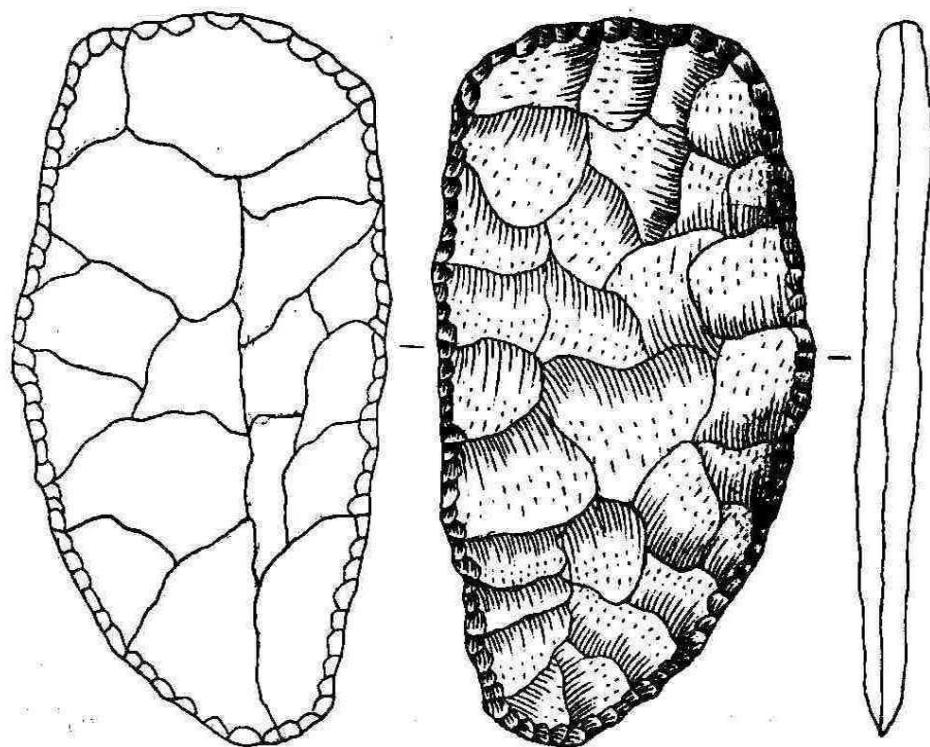

Рис. 2. Палеолітичний біфас с. Вишнів Любомльського р-ну Волинської обл.
(за Г. Охріменком)

У вітчизняній традиції закріплено вживання терміна рубило або ручне рубило — основне знаряддя праці ашельського часу, що виготовлялося оббиванням кам'яної заготовки з двох боків. Воно мало довгасту плескату форму, було загострене з країв і на кінці [Давня історія України, 1997, с. 14]. Виникнення цього терміна мотивується тенденцією називати знаряддя праці за їх функціональним призначенням, як наприклад, скребло, ковадло. Термінологічне словосполучення ручне рубило інформує, що знаряддя використовували, захоплюючи його рукою.

Пам'яток пізнього (фінального) палеоліту відкрито на Волинському Поліссі кілька десятків (найбільші з них — Лютка, Нобель, Тутовичі, Мала Осниця), всі вони знаходяться в зандровій зоні Полісся. Пізньопалеолітичних, мезолітичних, неолітичних пам'яток поліського походження (Волинська неолітична культура — ВНК) на Волині, крім окремих знахідок (Зимне, Голишів, Вербаїв, Луцьк-Красне), майже невідомо. Проте артефакти названих вище періодів виявлені в межах Малого Полісся та на межі лісової і лісостепової зон: Цумань (урочище Заклин), Олика, Сапанів, Гаї Лев'ятинські, Баранне [Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття, 1987, с. 67].

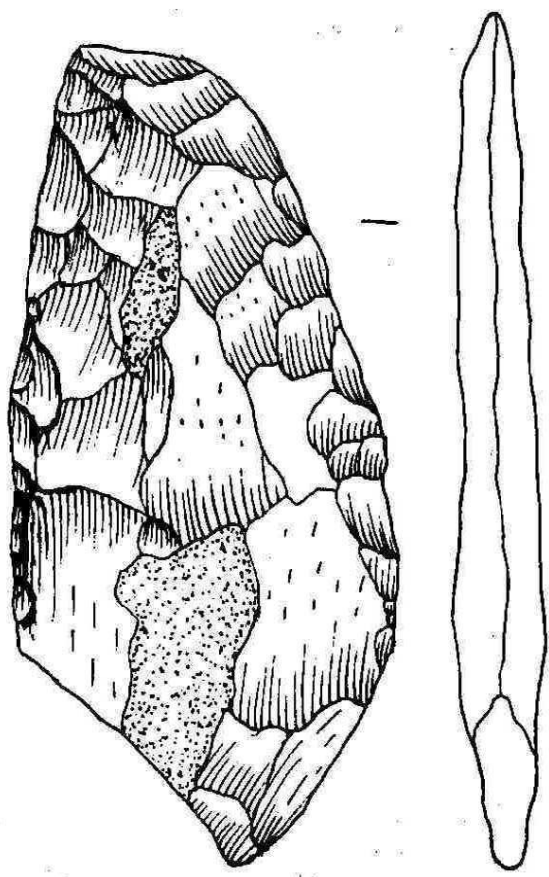

Рис. 3. Палеолітичний біфас. с. Гораймівка Маневецького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

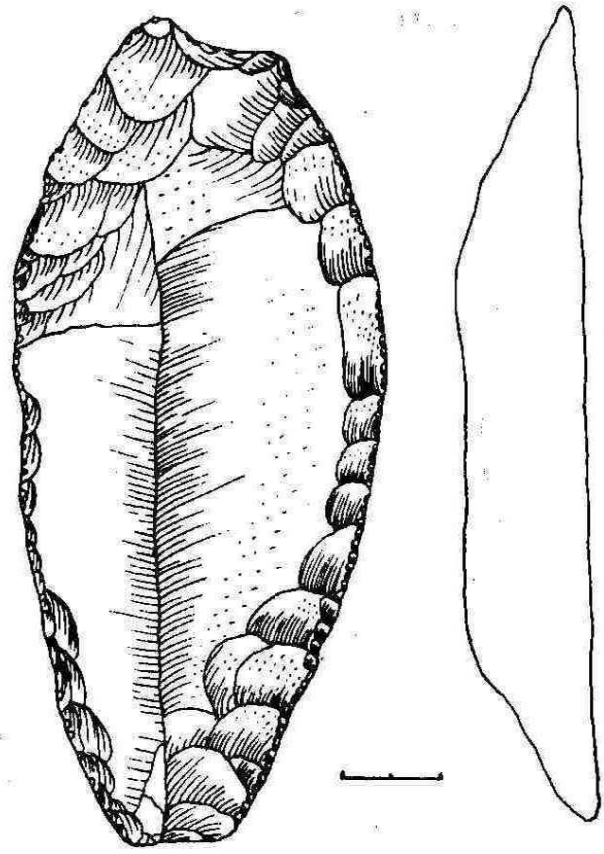
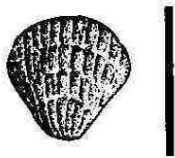

Рис. 4. Палеолітичний біфас. Район Шацьких озер. Волинська обл. (за Г. Охріменком, О. Остап'юком)

За даними розвідок багатьох археологів, північно-західна частина Волинської височини в пізньому палеоліті та мезоліті залишалася майже незаселеною. Знаходяться окремі патиновані вироби з малодіагностичними рисами (Гірка Полонка, Коршівець, Торчин, окремі пункти на Горохівщині), проте їх дуже мало. Виникає питання: чому в період приблизно від 12 до 6 тис. років до н. е. ці землі не були заселені, в той час, як на Прип'ятському Поліссі загалом, а на Західноволинському зокрема, виявлена значна кількість стоянок та поселень фінального палеоліту (Лінгбі, Аренсбург, Свідер), мезоліту (Коморниця, Яніславиці). Особливо багато знахідок виявлено на високих сухих піщаних дюнах. В зону лесових ґрунтів первісні мисливці проникали на короткий час, залишаючи після себе лише окремі вироби.

При вивченні пам'яток кам'яної доби дослідники стикаються з труднощами в їх означенні. Наприклад, описуючи місце проживання палеолітичних або мезолітичних людей, частіше використовують терміни «стація», «стоянка», «стійбище», ніби підкреслюючи їх місце «постою» — короткочасність перебування. В той же час з досліджень багатьох археологів відомо, що часто це були досить довгочасні — 10–20 або й більше років, добре обжиті пункти розміщення палеолітичних мисливців, наприклад, Мізин (описав С. Бібіков), Куличівка (досліджував В. Савич), Жорнів (відкрив та вивчив В. Пясецький). На наш погляд, більш доцільно було б використовувати термін палеолітичне поселення або поселення мисливців льодовикового періоду.

Не спостерігається однозначного трактування поняття «житло із кісток мамонта». Назви чум, яранга, валькар, юрта, наметоподібне, чумоподібне, ярангоподібне житло та інші стосовно палеолітичних «кістяних будівель» можуть бути використані лише умовно. І. Шовкопляс, реконструюючи перше знайдене в Мізині житло, надав йому конусоподібної форми, що в основному повторює характерну для північних народностей будівлю — чум [Шовкопляс, 1965, с. 48].

І. Підоплічко відновив конструкцію помешкання у вигляді яранги, тобто майже напівсферичної форми з аркоподібним входом. Поштовхом до такої реконструкції стали знахідки з'єднувальних муфт із бивня мамонта для скріплення аркової дуги [Підоплічко, 1969, с. 90]. Очевидно, має рацію В. Сергін, який звертає увагу на невідповідність сучасних етнографічних будівель народів Півночі палеолітичним «житлам із кісток» [Сергін, 1969, с. 306]. В результаті наведених вище суперечностей можемо лише констатувати, що на сьогодні відсутній повноправний науковий термін, який би визначав суть будівельної конструкції з кісток мамонта.

В період фінального палеоліту, коли льодовик відступав, а також мезоліту — час розквіту мисливства, люди, озброєні дистанційною зброєю — луками, знаходилися переважно (як можна вважати) в постійному русі, тобто в пошуках мисливської здобичі, і не мали місць постійного проживання. Проте дослідження Л. Залізняка, вагомо аргументовані аналізом археологічних матеріалів, спостережень, а також даними з етнографії, переконливо доводять, що й тоді мисливці, наприклад, в осінньо-зимово-весняний період залишалися на одному місці, користуючись продуктами (м'ясом оленів), заготовленими під час осінньої чи весняної поколки [Залізняк, 1994, с. 30]. На літо ці групи могли переселятися в інше місце — ближче до річки. Такі літні прирічкові або долинні невеликі стоянки зафіксовані Г. Охріменком біля сіл Боровно, Нові Червища на Стоході та в інших місцях.

Довгочасні фінальнопалеолітичні та мезолітичні пункти, наприклад, носіїв культур Лінгбі, Аренсбург, Свідер виявлено поблизу с. Лютка, с. Яревище у Старовижівському районі, озера Нобель на Прип'яті, с. Мала Осниця та інших, де зібрано тисячі крем'яних виробів того часу, у тому числі знарядь полювання та обробки кістки, рогу, шкіри, наконечників стріл, ретушованих пластин, скребків, різців, заготовок-нуклеусів, які незаперечно вказують на тривалий час проживання там мисливців і, напевне, неодноразове повернення їх на одного разу вдало вибране місце. Описуючи багат шарову стоянку Молодова-1 в Подністров'ї, А. Черниш зазначає: «Залишки яранги, яка була довгочасним зимовим житлом, оточувалися рештками більш короткочасних осінніх, весняних і літніх жител. Це було довгочасне поселення» [Археологія Прикарпаття, Волини и Закарпаття, 1987, с. 17]. Тоді постає питання, як правильно назвати це місце проживання (пункт): довгочасне стійбище, місце сезонних стоянок мисливців на реніфера чи поселення мисливців пізнього (середнього) кам'яного віку?

Подібну термінологічну невизначеність спостерігаємо і в період неоліту, коли на Прип'ятському Поліссі перебувало населення німанської та волинської культур. Археологами зафіксовані різні пам'ятки: короткочасні, з кількома десятками крем'яних виробів та розвалом горщика (Майдан-Липно — урочище Вовче, Грузятин — урочище Гвалтиці, Цумань — урочище Заклин), а також місця, де люди жили протягом кількох років (с. Мала Осниця — Оболонь, Новосілки — Стрічено та особливо Люб'язь — урочище Лядина-Друга, Лядина-Третя), про що свідчить значна кількість решток життєдіяльності мисливців та рибалок «лісового неоліту» — крем'яних виробів, кераміки [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 139]

В археологічній літературі чітко вказується, що стоянка — неукріплене давнє поселення з малопотужним культурним шаром, яке не мало довготривалих споруд [Авдусин, 1980, с. 24], тобто це короткочасне поселення.

Якщо не ігнорувати лексичного значення слова стоянка «місце тимчасового перебування когось або чогось», то словосполучення довгочасна стоянка виявляється алогічним, більш вмотивованим буде вживання терміна «довгочасне поселення». На нашу думку, слід диференціювати терміни на позначення місць проживання палеолітичного населення відносно часової осі: стоянка (стійбище або архаїчне — стація) і довгочасне поселення (палеолітичне поселення, поселення мисливців льодовикового періоду).

Для визначення культурної належності комплексу виробів з певного пункту використовуються перш за все культуровизначальні знаряддя та інші дані (морфологічні ознаки, статистика тощо). У фінальнопалеолітичних крем'яних артефактах ідентифікуючими виробами є наконечники стріл, які за формою схожі на листя дерев, наприклад, свідерські нагадують листки верби, звідси й назва — верболисті наконечники.

Зважаючи на відсутність чіткого розрізнення слів гостроконечник, вістря, наконечник, вважаємо за потрібне внести деякі уточнення. Гостроконечники були характерним знаряддям мустьєрського виробничого інвентарю поряд зі скреблами, ножами тощо. Ці знаряддя виготовлялися з відщепів, мали два оброблені ретушшю краї, що сходилися на кут, утворюючи гострий кінець. Згодом нижній тупий кінець почали стоншувати дрібними відколами і використовувати як наконечники списів чи дротиків [Давня історія України, 1997, с. 37]. Досить часто спостерігаємо вживання слів наконечник і вістря в ролі абсолютних синонімів. Так, у «Словнику-довіднику з археології» (1996) зазначається: «Вістря до стріл, списів — знаряддя на кременевій пластині, рідше — відщепі з одним або двома ретушованими лезами, мають, як правило, гострий проколюючий кінчик» [СДА, 1996, с. 32]. Варто звернути увагу на те, що спеціалісти вістрям називають колючу частину наконечника металюого знаряддя, яка знаходиться з протилежного від черешка боку [Н. Гуріна, 1978, с. 61]. Це не суперечить лексичному значенню слова вістря «тонкий, загострений або звужений кінець якогось предмета», тоді, як наконечник — кінцева частина якогось предмета, що надівається або приробляється до нього [Словник української мови: в 11 т.].

Найдавніші мисливські знаряддя фінального палеоліту — великі грубі черешкові наконечники стріл, виготовлені на широких пластинчатих відщепках чи пластинах, називаються лінгбійськими наконечниками (від місця перших знахідок в Норре Лінгбі на північному узбережжі Данії). Видовжений черешок цих виробів оброблявся з боків крутою ретушшю [Kozłowski, Kozłowski, 1977]. Лінгбійські наконечники знайдені на стоянках біля сіл Гораймівка та Черськ Маневицького району, Лютка Старовижівського району та інших (Рис. 5).

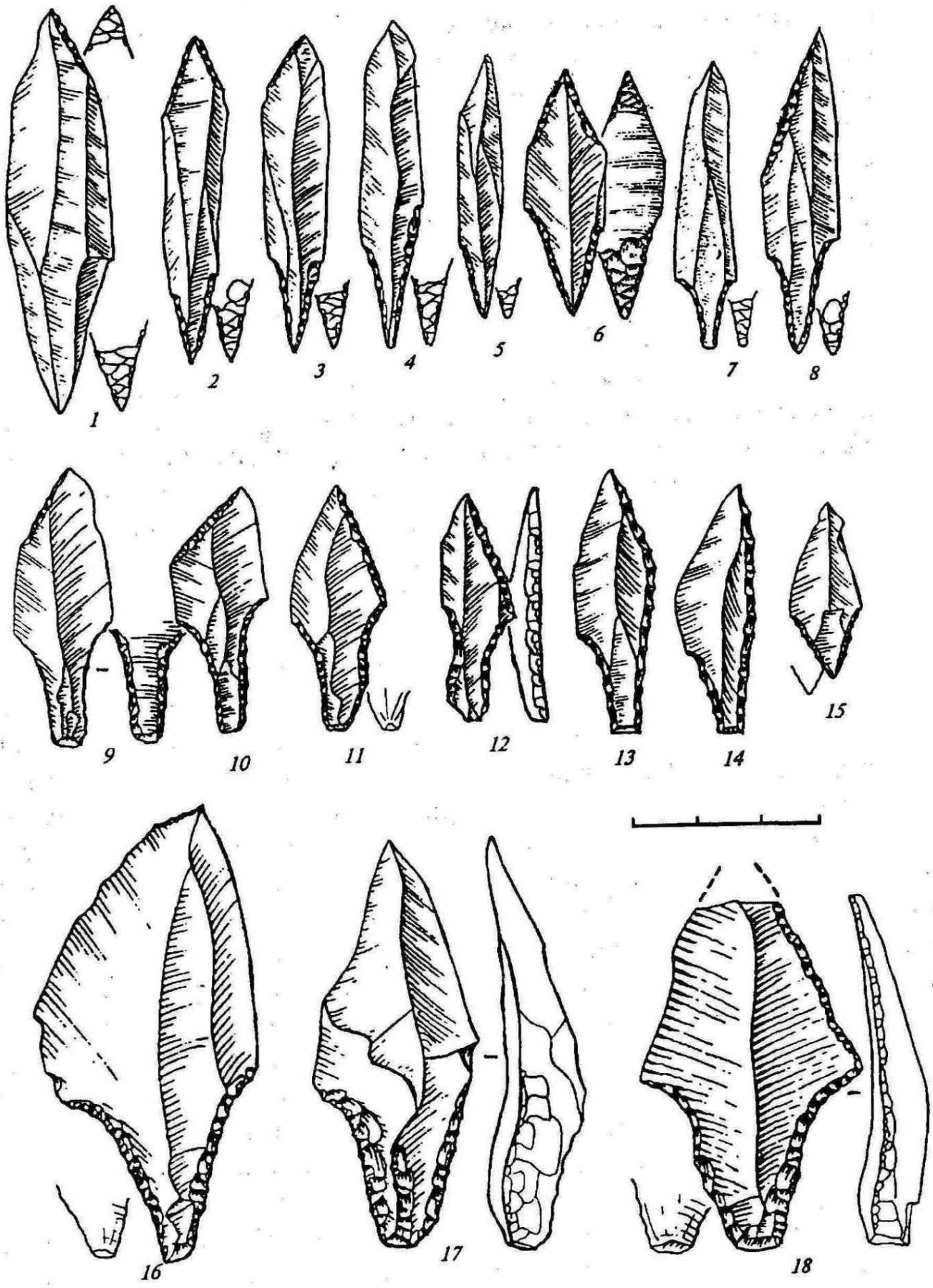

Рис. 5. Наконечники стріл свідерської (1-8), красносільської (9-15) та лінгбійської (16-18) культур з пам'яток Українського Полісся (за Л. Залізняком)

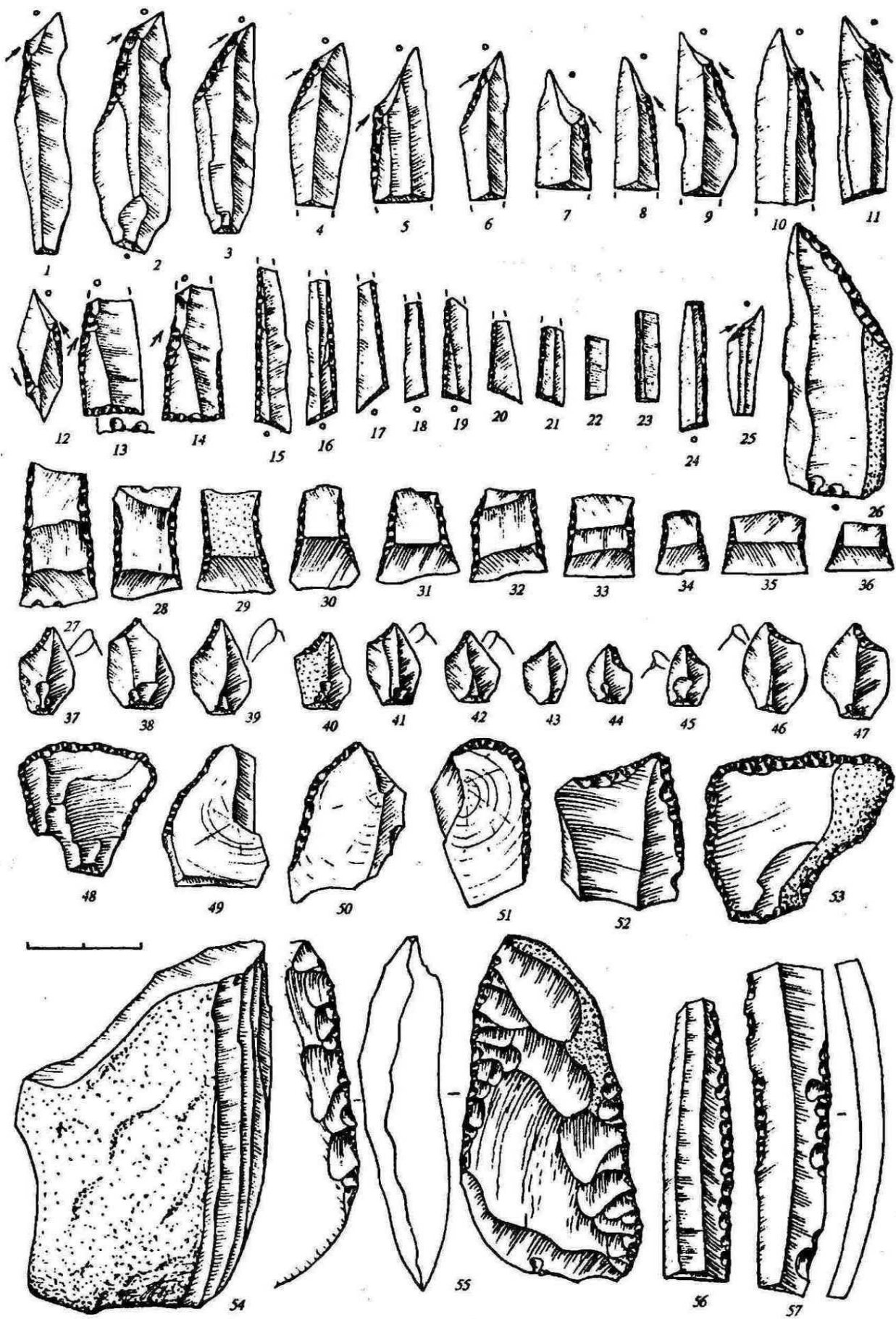

Рис. 6. Яніславицька культура. Крем'яні вироби стоянки Сенчиці 5А (за Л. Залізняком)

Хронологічно наступною була культура Аренсбург (від назви міста в Німеччині). Цей тип мисливського озброєння до стріли виготовлявся на більш стрункій пластині, черешок так само оброблявся крутою оббивкою, а крім того, ретушню притуплювався ще один край пера (Рис. 5:9–15). Такі вироби відомі зі стоянок біля с. Черськ Маневицького району, Великий Мідськ Костопільського р-ну Рівненської обл., Голишів Луцького р-ну, Хабарище Ратнівського р-ну та інших.

Характерна форма вербового листа властива наконечникам свідерської культури (назва від Свідре Вельке в Польщі). Більш ранні свідерські наконечники мають виділений черешок. Надійною ознакою цієї культури є особлива зустрічна полога ретуш з боку черевця на черешку та інколи на кінчику (вістрі), а також наявність в комплексі човнуватого нуклеуса-заготовки. Одним з імовірних ареалів виникнення свідерської культури, крім Польської низовини, могло бути Прип'ятське Полісся. Адже свідерських пам'яток на Волинському та Рівненському Поліссі велика кількість: Яревище, Лютка, район Шацьких озер, Самари, Тур, Хабарище, Золухів, Люб'язь, Мала Осниця, Нобель, Сенчиці, Мульчиці та інші (Рис. 5).

Ранньомезолітичних пам'яток на Волинському Поліссі відомо небагато. Вони представлені коморницькою культурою (до неї дуже подібна рудоострівська). Її комплекси відомі на берегах Прип'яті, Стиру, відзначаються мікролітичністю: наконечники стріл та дротиків супроводжувалися трапеціями та тонкими пластинками з притупленим ретушню краєм (Рис. 6).

Наступна мезолітична культура — яніславицька, також впізнається за наявністю мікролітів: трапецій, сегментів, трикутників, та найбільше — за наконечниками стріл у вигляді трикутника, вістря яких формувалося особливим різцевим сколом (Рис. 6).

Отже, найдавніші окремі археологічні знахідки, що свідчать про проживання первісних людей на Волині, мають вік понад 100 тисяч років (Житомир), а також Липно, Вишнів, Гораймівка Волинської області). Однак, на Поліссі відомо багато стоянок фінального палеоліту (14–10 тис. років тому), які утворюють скупчення на берегах поліських річок та озер і, ймовірно, були мисливськими таборами на міграційних шляхах північних оленів. Залишки життєдіяльності первісних мисливців вказують на наявність двох типів фінальнопалеолітичних та мезолітичних поселень: короткочасні (є кілька термінів для їх позначення — «стоянка», «стійбище», «стація») і довгочасні, що утримують значну кількість матеріалів. У зв'язку з цим доцільно розрізняти палеолітичну (мезолітичну) стоянку і палеолітичне (мезолітичне) поселення.

Основними мисливськими знаряддями, виготовленими з кременю, в період фінального палеоліту і мезоліту були наконечники стріл. За морфоло-

гічними рисами виділяються стійкі типи, що уможливило використання цього виду артефакту як діагностуючого хронологічного та етнокультурного показника при виділенні археологічних культур.

Література

1. Авдусин Д. А. Полевая археология СССР. — М., 1980.
2. Артюх В. С. Разведки на Шацких озерах / В. С. Артюх, В. М. Конопля, Л. Г. Мацкевой, Н. Г. Поцилуйко // АО 1979. — М., 1980. — С. 248–249.
3. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Каменный век). — К., 1987. — 132 с.
4. Гурина Н. Н. Опыт первичной классификации кремневых наконечников стрел // Орудия каменного века. — К., 1978. — С. 57–70.
5. Давня історія України. В трьох томах. — К., 1997. — Т. 1. — 559 с.
6. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994. — 256 с.
7. Залізник Л. Свідерські стоянки біля с. Лютка. — Луцьк, 2002. — 60 с.
8. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк, 1995. — 168 с.
9. Пидопличко И. Г. Позднепалеолетические жилища из костей мамонта на Украине. — К., 1969.
10. Сергин В. Рец на кн.: Пидопличко И. Позднепалеолетические жилища из костей мамонта на Украине. — К., 1969 // СА. — 1971. — № 3. — С. 306–307.
11. Словник-довідник з археології / За ред. Н. О. Гаврилюк. — К., 1996. — 431 с.
12. Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. — К., 1965.

Культура епохи неоліту

Цілком імовірно, що ідеологічні уявлення носіїв волинської неолітичної культури — ВНК (4500 — поч. II тис. до н. е.) успадковано продовжували вірування попередньої мезолітичної епохи. Але впливи Півдня, які йшли, напевне, Подніпров'ям з Кавказу, Причорномор'я та Подунав'я, вносили нові риси, пов'язані з небаченими досі тут формами господарства — скотарством та хліборобством. На мезолітичному яніславицькому поселенні Демби 29 (Польща) виявлено знаряддя, подібні до яких є у кавказько-причорноморському регіоні. Поява їх на півночі Польщі могла бути зумовлена з новими для населення Полісся знаннями та віруваннями. Що такі контакти й запозичення були досить значними, свідчать знайдені на цій пам'ятці залишки кісток свійських тварин: корови, свині, вівці, кози, собаки [Domańska, 1991].

Намагаючись з'ясувати деякі риси духовного життя носіїв ВНК, треба відзначити, що її вважають за приналежну до найдавнішого субстрату слов'янства, культура ж німанська, яка сусідила з нею на півночі, мала, ймовірно, відношення до прибалтійських народів. На схід від ареалу поширення дніпро-донецького кола культур (до якого належала й ВНК) могли перебувати, як гадають деякі дослідники, праугро-фінські групи.

Даних для висвітлення неолітичного мистецтва в Україні поки що мало, але ознайомлення з фактами духовного життя мешканців суміжних територій того часу значно збагачує наше уявлення. Тим паче, що то були переважно лісові, споріднені жителі з однаковим або подібним господарським укладом. Основними джерелами дослідження можна вважати орнаментальні системи на керамічному посуді, а також візерунки на знаряддях з каменю та кістки [Титова, ПЦП, 2001, с. 166].

Так, на території Південно-Східної Польщі у пізньонеолітичний час (приблизно у III тис. до н. е.), крім ямково-гребінцевої культури (її носії проникли окремими групами і на захід) та німанської, існувала й культура «гжебикової» кераміки (КГК). Ця остання, як здається, мала багато спільного з ВНК, хоча на її формування наклали відбиток і північніші впливи (наприклад, культури Ертебьолле, Елербек).

Суспільна організація «гжебикової» культури (як можливо і ВНК) була, напевно, така: найнижчими її ланками були парні сім'ї, що жили в окремих хатах, об'єднувалися в село і становили, ймовірно, окремий рід. Кілька таких родів утворювали плем'я. На великій території, що займала культу-

ра, могла перебувати певна кількість близьких племен. Усе населення ВНК, за аналогією із сусідньою культурою Східної Білорусії, могло становити 2–3 тисячі.

Організація населення КГК, як, не виключено, і ВНК була патріархальна, що впливає з їх мисливсько-рибальського способу життя, а підтвердження цього знаходимо у пластиці, зокрема, у бурштинових чоловічих фігурках та фалічних амулетах [Praistoria... 1979, s. 324–330].

На землях Північної Польщі виявлено кілька поховань з кістяками лапоноїдів, або незначною домішкою нордичного типу, які мали намисто з іклів диких звірів, дрібні крем'яні вироби, інколи — *круглі кам'яні булави та сокири. Кістяки були посипані вохрою.* Цей звичай у басейнах Вісли та Прип'яті відомий ще з мезоліту. Так, поховання у Яніславицях (одним з етнічних компонентів ВНК була, як доведено, яніславицька культура, назва якої походить від згаданого вище пункту) містили багато супровідних речей при похованому: 21 наконечник стріл (можливо, вони лежали в своєрідному сагайдаку), крем'яні нуклеуси, пластинки, крем'яний відбивач, знаряддя з кістки та рогу. Напевно, тут був і лук, від якого залишилися рогові деталі. Крім того, біля голови похованого знайдено зуби звірів од «кольє». Покійник похований навсидячки, ноги повернуті на захід (ніби його щось мало везти чи нести в край, де опускається сонце). У цій же ямі виявлено й сліди вохри, яка могла символізувати кров, життя тощо. Двоє таких поховань виявлено і в Перкунові [Praistoria... 1979, s. 323, Rys. 198].

«Усі ці поховання, — пише Т. Вісланський, — свідчать про розвинену систему магії, пов'язану з культом померлих». «У цього населення, — зазначає він далі, — мали бути й обряди та ритуали, пов'язані з основною господарчою діяльністю — рибальством та мисливством і, можливо, збиральництвом. Не виключено й поклоніння божествам озер, лісу, річок тощо. Це знаходить відображення і в бурштинових амулетах та різбленнях на камені (наприклад, з місцевості Славка Мала, воєводство Ольштинське)». У пізніший період з'являються предмети, пов'язані з культом південного походження — схематичні жіночі ідоли, сонячні диски, подібні до тих, що й на трипільських пам'ятках Подунав'я.

Значну кількість бурштинових амулетів із зображенням чоловіків (схоже, що вони одягнені в хутрянні «куртки» та штани), а також у вигляді тварин, зокрема, ведмедя (не виключено, що ця тварина була предметом поклоніння), знайдених коло Гданська, Добегнева, Слупська, та схематичних витворів виготовляли так: скол з конкреції бурштину обробляли крем'яними ножами, потім робили в них отвори — теж крем'яними пластинами, шліфували на піскових каменях, лощили шкірою чи хутром, а вже потім вирізували орнамент та інкрустували його вапняною масою. Більш північний стиль (арктичний) був реалістичним — він втілювався в антропоморфних та зоо-

морфних фігурках. Південний же — лендельсько-трипільський — позначений схематично. Це були ідоли і похідні від них трапецієподібні або трикутні витвори, амулети, кільця. З бурштину робили також подвійні сокири з отворами, вони були запозиченням із заходу. До речі, у глиняному виконанні такі ритуальні вироби зустрічаються на пам'ятках культури лійчастого посуду (КЛП). Один з них знайдено на поселенні ВНК Новосілки-Стрічене. Ця культура (КЛП) була частково синхронною ВНК та КГК. Не виключено, що ті сокирки мали ритуальне призначення, символізуючи, скажімо, грим, блискавку. Цікаво, що на одній із сторін сокирки з Вісьліна (воєводство Гданське), є крапковий орнамент по довгій осі з обох боків у вигляді однієї лінії і впоперек — чотирма парами ліній по 8, 9, 11, 12 крапок у кожній [Praistoria... 1979, Rys. 202]. Чи була ж їх кількість випадкова, сказати важко. Варто згадати, що до крапкового орнаменту, хоч і зрідка, але вдавались як до декору на кераміці ВНК. На іншому бурштиновому виробі із Залева Куронського, що має вигляд двох сполучених між собою овалів (розділених рисою), є зображення, подібне до ялинки з трьома симетричними «гілками». Крім цього, овали обрамляють ямки — по чотири з кожного боку. Тут теж можна припустити існування символіки цифр, або тризначної чи чотиризначної системи числення. Підтвердженням цього може бути орнаментация керамічних виробів ВНК, де гребінцеві відбитки частогусто (на ранньому та середньому етапах) наносили саме у такій кількості. Очевидно, гребінцевий штамп робили зі стулки, перепашки. Те ж простежується і на делікатній кераміці культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) Волині. Там часто або три лінії йдуть поряд, або орнаментацийні деталі чи композиції повторюються чотири рази. Як доповнення до вищесказаного, можуть бути і два округлих денця горщиків німанської культури, по даних М. Чернявським з пам'ятки Русаковка II. До вершини дна одного з них сходяться дев'ять предметів із відтисканням лопаткою. У двох з них кількість відбитків — 9 та 10. Інші до кінця не простежуються, оскільки обламані. На одному — відбитки гребінця понижуються до дна концентричними колами. У найнижчому і найменшому з них — 10 відбитків.

Зразками мистецьких витворів зі східної Білорусії можуть бути т. зв. фігурні кремені (їх обробляли по краях з обох боків). У них можна розпізнати птахів, собак, тварин, дерева тощо. Без сумніву, кремень був лише одним з багатьох матеріалів (і не найкращим) для пластичної творчості носіїв дніпро-донецької культури (ДДК) цієї території. Основну ж кількість витворів первісного мистецтва робили, напевне, крім бурштину, з дерева, кори, кістки, рогу.

Артефактів глиняної пластики поки що не знайдено. Щоправда, під вінцем горщика з Юревичів III округлим орнаментом було зображено «сцену» — «мисливець та качка». Цим же дослідником (В. Ісаєнком) на посе-

ленні Сенниці (Зарічнлянський район Рівненської обл.) виявлено пластинку, на крейдяній кірці якої продряпано 12 паралельних рисочок, можливо, для фіксації рахунку [Исаенко, 1969, с. 46–52].

Ще одна цікава ромбоподібна фігурка з «гачками» зображена на пізньо-неолітичному горщику німанської культури з поселення Добри Бор. Її можна розглядати як *ранньохліборобський культовий символ*. Такі зображення трохи ранішої доби відомі з території Польщі, де знайдено багато рогових знарядь з отворами та самобутню орнаментацию у вигляді сполучених ромбів, зигзагів, схематичних зображень людини, корови, рисочок з косим штрихуванням біля них з одного боку, відразків широких ліній зі «встановленими» у них ромбиками.

Величезну збірку кістяних виробів знайдено і в Білорусії під час досліджень торф'яникових пам'яток. Так, лише в колекції пункту Осовець їх налічується 450. Вони належать до нарвської неолітичної культури. Це *проколки, сокири, тесла, долота, гарпуни, голки, рибальські гачки, наконечники стріл, кинджали, чудові антропоморфні та зооморфні фігурки (наприклад, змії)*. Деякі з них прикрашені гравіруванням. Жителі цього поселення оздоблювали свій одяг *кістяними та бурштиновими підвісками, намистом, пронизками, кільцями, фігурними накладками*. Поширені були прикраси з просвердлених зубів тварин та щелеп бобра. Тут знайдено орнаментовані кістяні та рогові вироби, що зображають *птахів, змій, статуетка лося*. «Вражає реалістичністю та майстерністю виконання дерев'яна та рогова головки бородатих чоловіків з виразними обличчями» [Чернявський, 1987, с. 45–46], (Рис. 1).

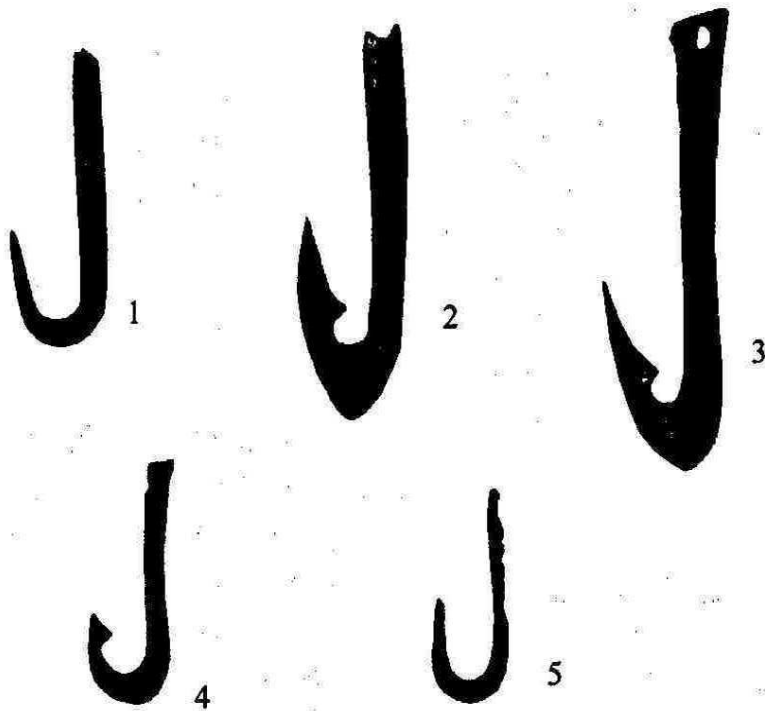
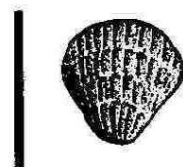

Рис. 1. Кістяні рибальські гачки зі стоянки Камінь Пінського р-ну (Білорусь)
(за В. Ісаєнком)

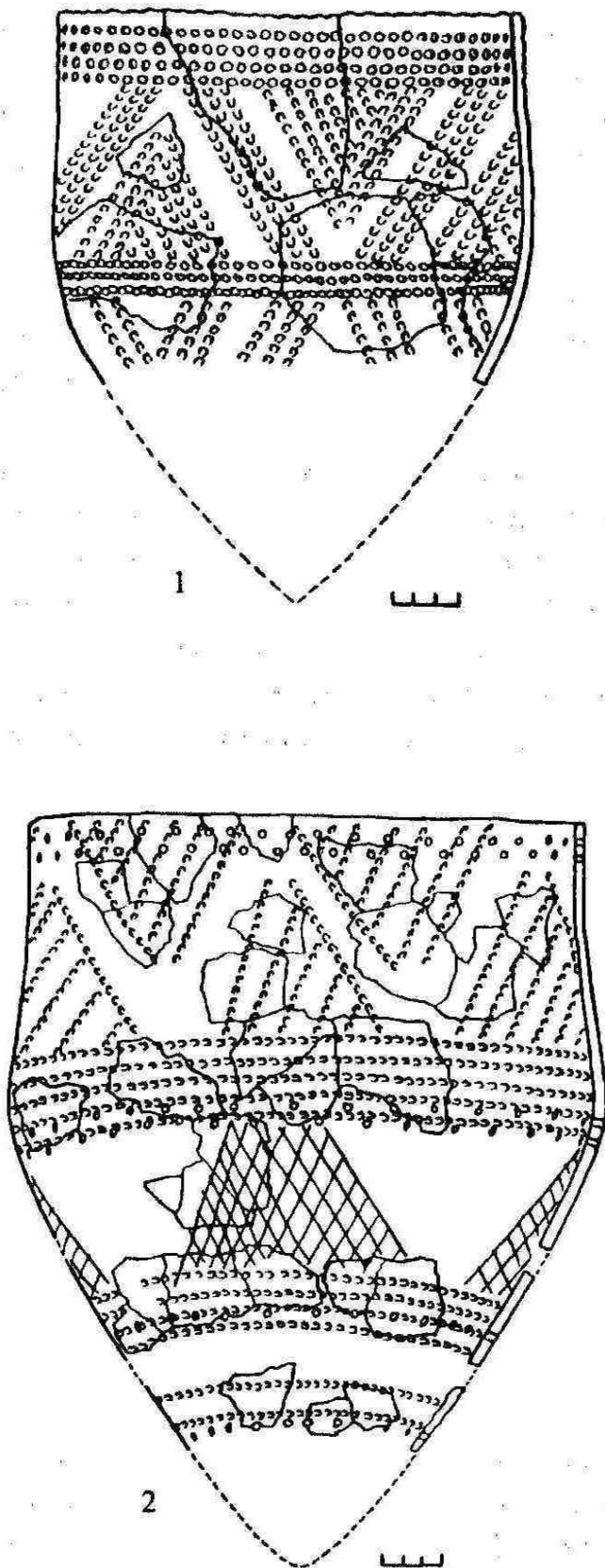

Рис. 2. Неолітичний гостродонний посуд з Надприп'яття: 1 — Личижевичі; 2 — Нобель (за В. Ісаєнком, Д. Гаскевичем)

Кераміка (переважно конусоподібні горщики) з території Білорусії має складну систему орнаментации, і її можна розглядати як витвори мистецтва. Не виключено, що окремі деталі орнаменту чи мотиви мали символічне або магічно-культове значення. Такі елементи декору могли використовувати і в прикрашанні одягу (Рис. 2; Рис. 3).

ВНК, як було сказано, входила до дніпро-донецького кола культур. Сама ж ДДК, на думку її дослідника Д. Телегіна, відставала у розвитку від південних культур. Тут не було таких яскравих проявів у мистецтві, як у трипільців.

Поховальний обряд різних періодів розвитку ДДК відзначався деякими особливостями. У ранніх похованнях покійників клали ярусами і кожного *посипали вохрою*. На другому етапі (II в.) робили великі усипальниці, можливо, для окремого роду. На культ черепів у цього населення вказує приклад з ямою на Маріупільському могильнику, в якій виявлено 15 черепів, засипаних вохрою [Телегін, 1968, с. 214]. Такий звичай раніше існував, зокрема, в Єрихоні. Помічено, що у пізніх періодах ДДК на честь померлого справляли тризну — на площі могильника розсипано безліч розбитих горщиків та кісток тварин. Існував також звичай ставити біля похованого

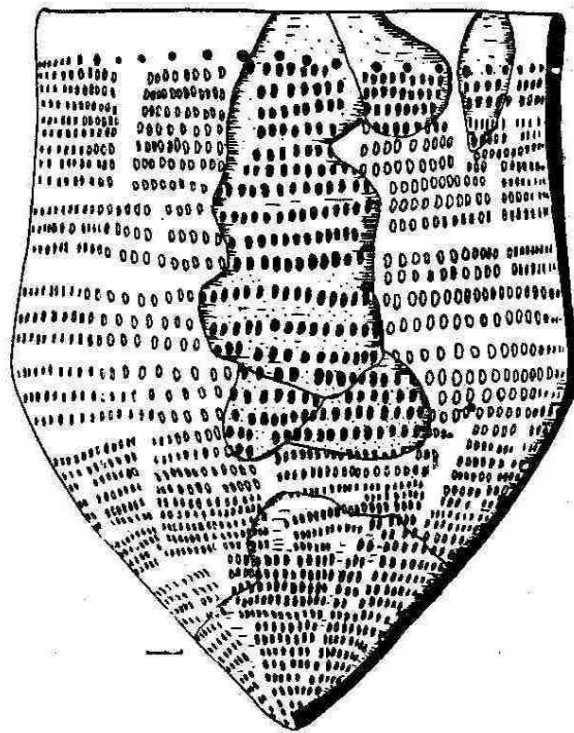
їжу. Над колективними похованнями, як гадають, будували спеціальні дерев'яні перекриття.

Можливо, боязню душ померлих слід пояснити такий звичай: ноги покійника, похованого у Вовнизькому могильнику, були сповиті. Крім того, Д. Телегін вважає, що в носіїв ДДК чи окремих її груп існував культ вогню та ріки.

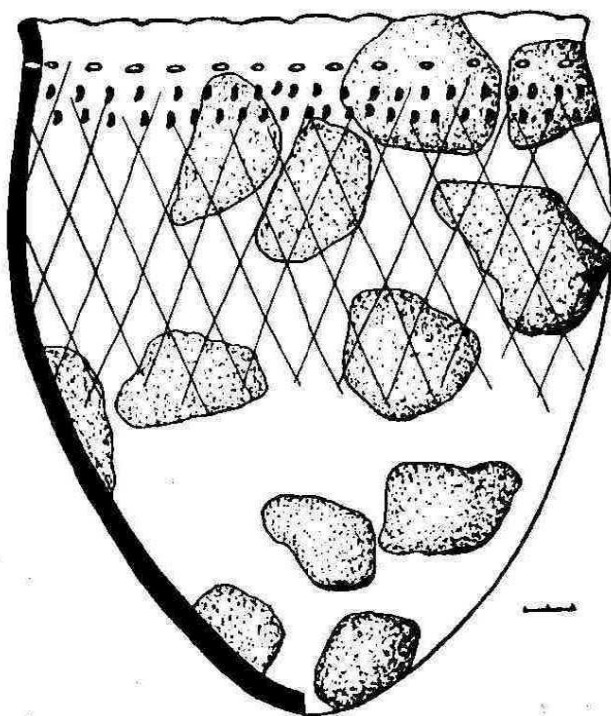
На Подніпровських пам'ятках ДДК виявлено не лише багато орнаментовану кераміку, але й талькові човники, прикрашені низкою рисочок, хрестиків, зигзагами, ялинкоподібними композиціями. У могильниках ДДК знайдено кістяні прикраси чотирикутної, круглої, трубчастої форм з отворами для нанизування чи нашивання. Краї деяких з них були фігурно оброблені. У Маріупільському могильнику, крім прикрас, знайдено дві фігурки биків, вирізаних з кістки. А на поселенні Вовчок підібрано кістяне шило з зооморфною голівкою.

На пам'ятці Кам'яна Могила, біля Мелітополя, серед наскельних рисунків збереглось зображення людей, тварин, крім того знайдено різні чуринги, у т. ч. зображення риб [Даниленко, 1986, с. 1–150].

Такі основні, доступні нашому пізнанню, вияви мистецтва та духовної культури можна простежити в населення, що оточувало ВНК. Це були споріднені і в господарчому, і в культурному відношенні спільності; тому можна припустити наявність подібних речей та вірувань і в жителів волинського Полісся епохи неоліту.

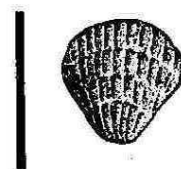
1

2

Рис. 3. Горщики волинської неолітичної культури:

- 1 — Славу́та (за В. Пясецьким, А. Савчуком);
2 — Великий Мі́дськ (за Г. Охріменком)

Самих же пам'яток нематеріальної культури на цій території маємо поки що обмаль. Це, зокрема, фігурні кремні з с. Лахвичів (правий берег Прип'яті), які мають форму риб, тварин, дерев.

На західному Поліссі відкрито поки що одне поховання. Воно виявлене біля села Великий Мідськ (Рівненщина), в урочищі Гута (за 4 км на захід), на краю останцевої дюнної багатошарової пам'ятки, де домінували матеріали мезоліту. Навколо поховання знахідок, не пов'язаних з ним, не було. Саме ж воно складалося з двох горщиків (у розвалах), трьох сокирок середніх розмірів, наконечника стріли на пластині, фрагмента черепа (кісток не знайшли) та дрібних шматочків вохри. Горщики були конусоподібними, округлодонними виробами з широким горлом, ум'ятинами на зрізі вінець, під якими тягнувся ряд наскрізних ямок. Нижче є ряди вм'ятин від округлого орнаментира та сітчасте штрихування. Поверхня їх добре прогладжена, у тісті — значна домішка рослинності. З огляду на виявлені тут крем'яні знаряддя, можна вважати, що це поховання — чоловіче. Віра в загробне життя тут проступає в залишанні покійному горщиків з їжею та особистих речей. Те, що горщиків було два, також, напевне, не випадковість.

У залишках житла поселення Крушників (площа його 30 м²) теж виявлені розвали двох горщиків, що може вказувати на звичай готування двох страв та культуру харчування носіїв ВНК.

Основними джерелами дослідження можна вважати орнаментальні системи на керамічному посуді, а також візерунки на знаряддях з каменю та кістки [О. Титова, ПЦП, 2001, с. 166], (Рис. 4; Рис. 5).

Переважну більшість посуду ВНК прикрашали гребінцевим штампом, рядами відбитків нахиленою паличкою — «копитцями», широкими лініями, «сіткою», нахиленими чи вертикальними насічками. Під зрізом вінця, як правило, — ряд проколів з одного чи двох боків. Усі вироби досить естетично виконані, тонкостінні (3–7 мм), що є свідченням великої майстерності виконавців, брунатного кольору, з домішкою рослинності в тісті. Декор укладали здебільшого у горизонтальні композиції. Виготовляли їх, напевне, жінки, а деталі орнаменту були, гадаємо, не лише «знаками» родів, а й таїли в собі символічний зміст.

Деякі горщики ВНК мали, очевидно, ритуальне призначення. Так, круглодонний виріб, виявлений В. Пясецьким біля Славути, весь був покритий горизонтальними рядами «копитець» і мав на внутрішній стороні сліди вохри (Рис. 2:2).

Інший профільований горщик ВНК знайдено під час роботи експедиції Д. Телегіна та Р. Грибовича близько озера Нобель на Рівненщині. Він теж прикрашений горизонтальними і косими рядами «копитець» та косим штрихуванням у нижній частині, а головне — кількома рядами наскрізних от-

ворів по всьому тулубу. Можна припускати, що такий делікатний, тонкий виріб не використовувався для господарських потреб, а був курильницею для ритуального спалення запаших зіль, що могло бути пов'язане з культом вогню та диму чи слугувало відлякуванню злих духів, очищенню [Охріменко, Середюк, 1988, с. 91].

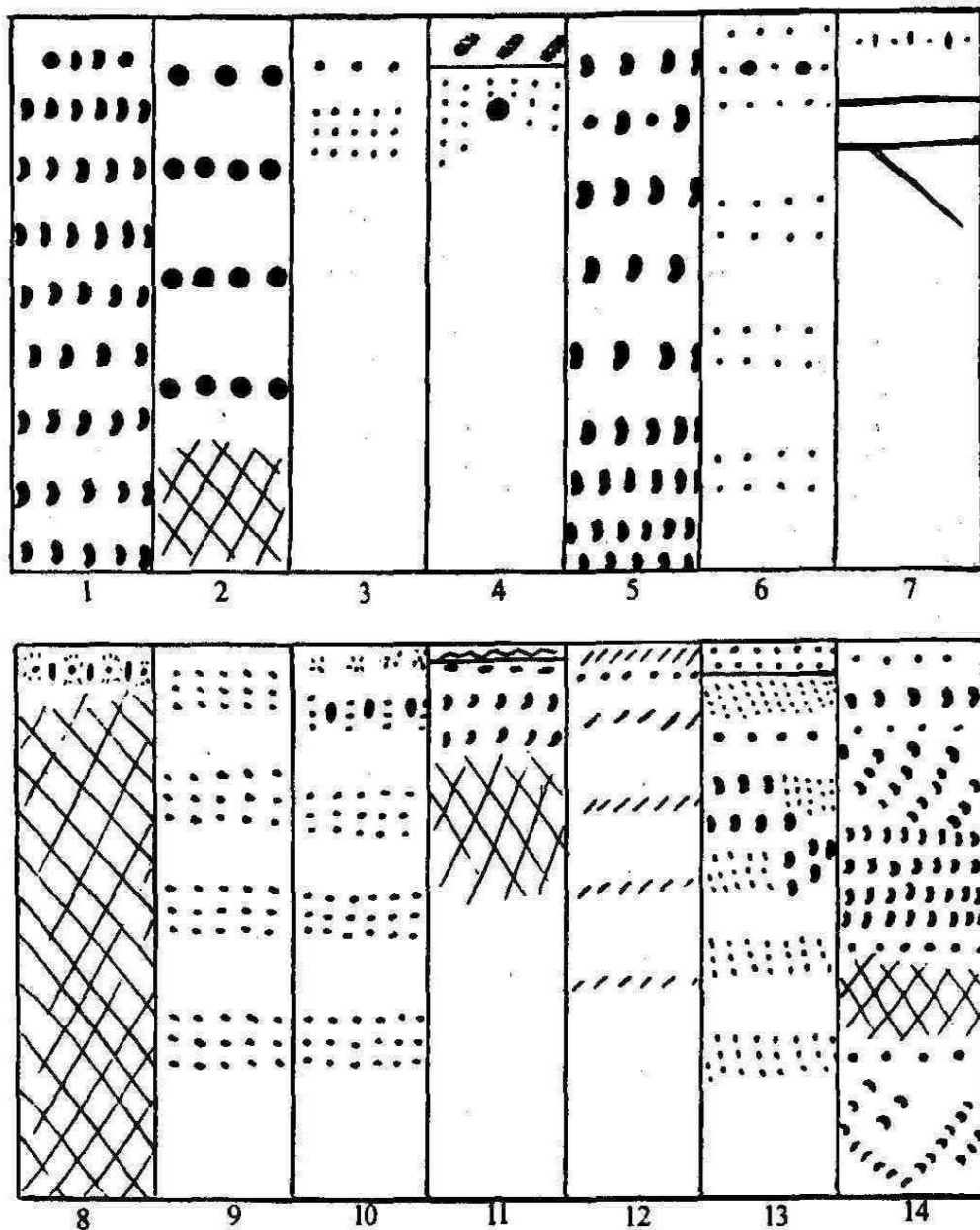

Рис. 4. Реконструкція 14 систем орнаментатії кераміки Волинського Полісся: Славута, Шепель, Балаховичі-I, Балаховичі-II, Крушники, Коник, Омит, Новосілки, Любіно, Мідськ-I, Мідськ-II, Новосілки, Нобель (за Г. Охріменком)

Отже, комплекс представлених даних про культ, магію, вірування, естетичні уподобання жителів басейнів Дніпра, Прип'яті та Німану дає змогу частково відтворити окремі риси духовного життя носіїв волинської неолітичної культури.

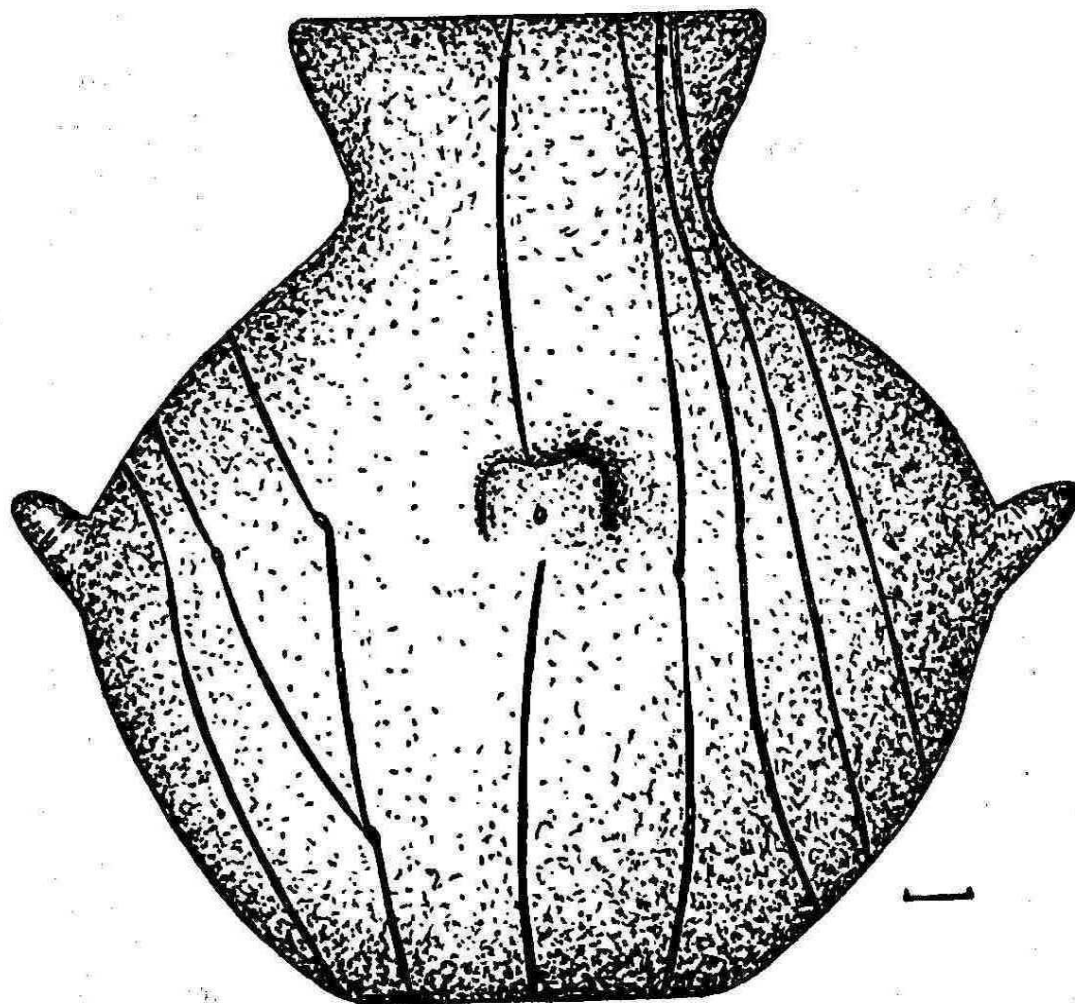
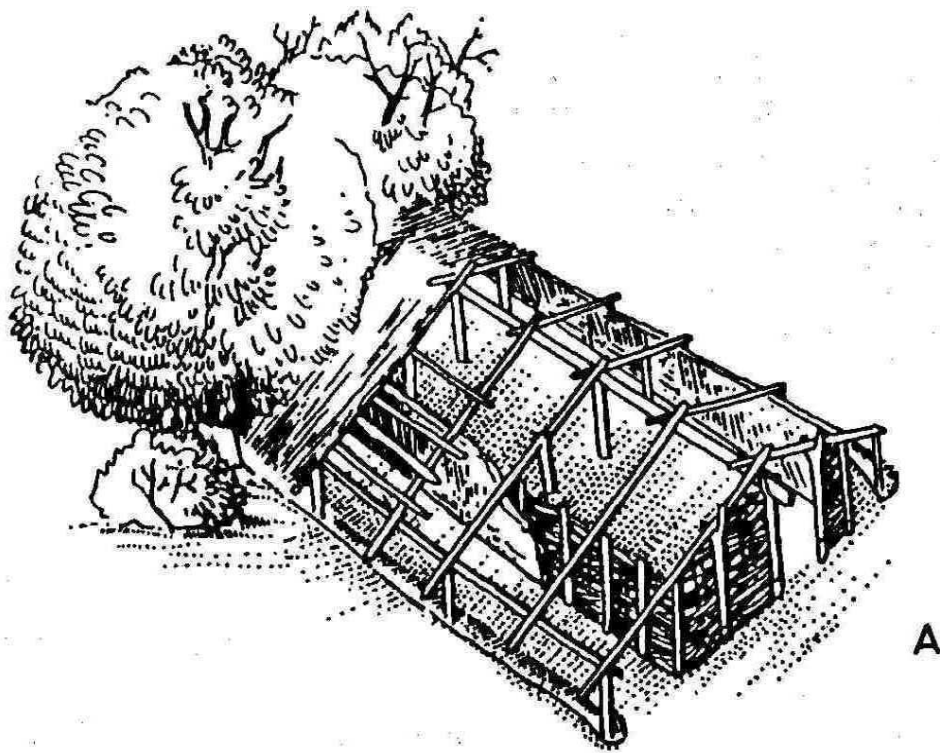
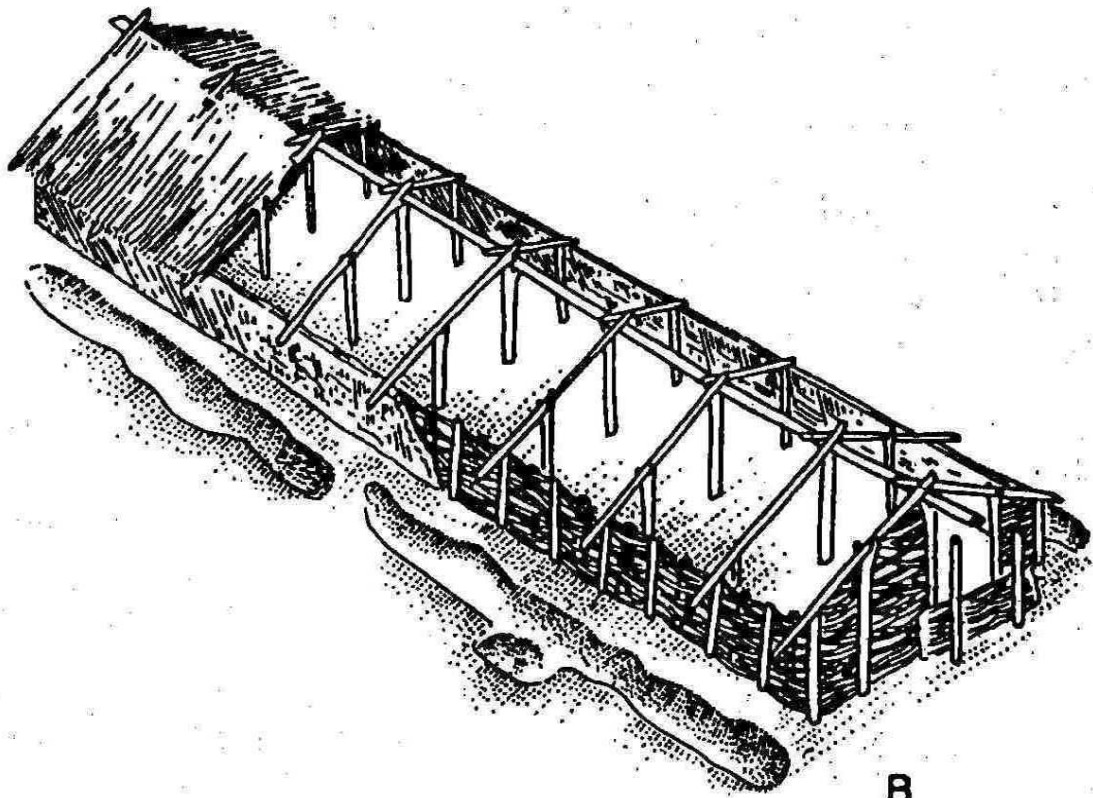

Рис. 5. Баїв Луцького р-ну Волинської обл. Посудина з поховання КЛСК
(за Г. Охріменком)

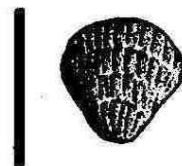

A

B

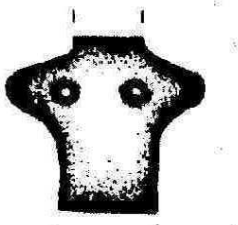
Рис. 6. Житла культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК)
(за А. Кульчицькою-Лецеєвич)

Література

1. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. — К., 1972.
2. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. — К., 1982.
3. Даниленко В. Н. Неолит Украины. — К., 1969.
4. Даниленко В. М. Кам'яна могила. — К., 1986.
5. Залізник Л. Л., Пясецький В. К. Неолітичне поселення в гирлі р. Злобич на Житомирщині // Археологія. — 1980. — Вип. 34. — С. 75–82.
6. Залізник Л. Л., Балакін С. Л. Янісловіцькі культурні традиції в неоліті Правобережного Полісся // Археологія. — 1987. — Вип. 49. — С. 41–49.
7. Залізник Л. Л. Население Полесья в мезолите. — К., 1991.
8. Исаенко В. Ф. Некоторые произведения искусства неолитической эпохи Полесья // Тезисы докладов к конференции по археологии Белоруссии. — Минск, 1969. — С. 46–52.
9. Долуханов П. М. География каменного века. — М., 1979.
10. Исаенко В. Ф. Неолит Припятского Полесья. — Минск, 1979.
11. Исаенко В. Ф. Хронология неолита Южной Белоруссии // Краткие сообщения. — М., 1978. — С. 37–42.
12. Непріна В. І. Неолітичне поселення в гирлі р. Гнилоп'яті // Археологія. — 1970. — С. 100–111.
13. Нужный Д. Ю. Об использовании острий и геометрических микролитов // Материалы каменного века на территории Украины. — К., 1984. — С. 23–36.
14. Нужный Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. — К., 1992. — С. 185.
15. Охріменко Г. В., Середюк О. М. Неолітичне поселення Коник на Поліссі // Археологія. — 1988. — Вип. 64. — С. 85–92.
16. Охріменко Г. В. Волинська неолітична культура. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2001.
17. Свешников И. К. Средний период бронзового века Прикарпатья и Волыни. Тшинецко-комаровская культура // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. — К., 1990.
18. Формозов А. А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР. — М., 1977.
19. Телегін Д. Я. Поселення дніпро-донецької культури на півночі України // Археологія. — 1971. — Вип. 2. — С. 44–53.
20. Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968.
21. Титова О. М. Пам'ятки неолітичного мистецтва // Праці центру пам'яткознавства. — К., 2001. — Вип. 3. — С. 166–176.
22. Чарняускі М. М. Неаліт Беларускага Панямоння. — Минск, 1979.
23. Чернявский М. М. Каменный и бронзовый века Понеманья и Подвинья. — Минск, 1987. — С. 37–48.
24. Domańska L. Obozowisko kultury janislawickiej w Dębach woj. Włocławskie stanowisko-29. — Poznań: Uniwersytet im. A. Mickiewicza, 1991.

Голишів.
Фрагмент жіночої
фігурки

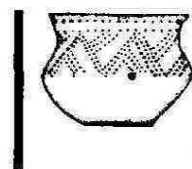
Василь ОХРИМЕНКО,
Наталія СКЛЯРЕНКО,
Григорій ОХРИМЕНКО

Духовна культура енеолітичного населення Волині

У кінці шостого — на початку п'ятого тисячоліття до Р. Х. величезні території Євразії заселяли переважно мисливські племена. У порівнянні з ними хліборобські оази були осередками іншої культури й протоцивілізації. Саме вони тоді визначали поступ людства та його майбутню історію. Землеробство, розвинуте тваринництво, перші протоміста, обробка металів, гончарство, ткацтво, епохальні винаходи у галузі різних технологій, у тому числі й поява колеса, без якого не можна уявити сучасної цивілізації — все це характерні риси мідного віку.

Шляхи міграцій південних та північних спільнот в епоху міді порівняно швидко доходили до Волині. Внаслідок їх переплітання виникали нові складові досвіду, ідеологічних уявлень. Сприятливі природні умови, досконаліші форми господарства вели до збільшення прийшлого населення та розвитку їхньої культури. Це спостерігається на прикладі поселень культури лійчастого посуду (КЛП) — Зимне, Грудек Надбужний, пізньотрипільської культури (ПТК) — Голишів та ін. З'ясування особливостей духовної культури (у тому числі поховального обряду), мистецьких уподобань енеолітичного населення Волині на сьогодні стає можливим лише за умов детального вивчення й узагальнення вже відомого матеріалу та появи нових даних [Zakościelna, 1996, s. 227–231; Najdawniejsze dzieje..., 1998, t. 1, s. 110–142; Wielka historia świata, 2005, t. II, s. 140–185].

Огляд джерел та літератури. Перші знахідки, пов'язані з місцевими проявами маліцької культури (МК) та волино-люблінської культури (ВЛК), було відкрито в кінці XIX ст. Речовий матеріал з поселень та могильників помітно збагатився протягом останніх років. Більшість пам'яток т. зв. лендельської культури (ЛК) Західної Волині й Північно-Східного Передкарпаття досліджені епізодично [Конопля, Василенко, Кочкін, 1987, с. 346; Кучінко, Конопля, 1987, с. 361–362; Пелешин, 1968, с. 199; 1976, с. 375–378; 1980, с. 321–322; 1985 б, с. 339–362; Пелешин, Чайка, 1972, с. 314–315; Свешніков, 1956, с. 57–68] й лише невелика частина їх вивчена систематично [Конопля, 1980, с. 286–287; 1983, с. 272; 1985а, с. 293–294; Конопля, Нікольченко, 1979, с. 343–344; Позіховський, Пелешин, 1973, с. 321; 1974, с. 326–327; Свешніков, 1981, с. 309–310; Свешніков, Конопля, 1975, с. 351–352; 1983, с. 319; Zakościelna, 1996, s. 227–231; Zakościelna, Gurba, 1997,

s. 201–109; Bronicki, Ochrimenko, Zakościelna, 1998, s. 12–29; Позіховський, 2005, с. 206–215].

Огляд відомих на території регіону поселень та могильників дав змогу дослідникам виділити в їх складі дві групи (Костянець та Зимне), які різняться між собою як характером складових компонентів, так і особливостями походження. Пам'ятки костянецької групи виявлені на Волинській височині й концентруються у басейні верхньої течії Західного Бугу, Стиру та Горині — в основному південніше лінії Володимир-Волинський — Луцьк-Рівне [Археологія Прикарпаття..., 1990, с. 4–17].

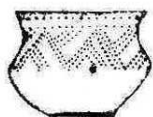
Про духовне життя місцевих племен ВЛК свідчить поховальний обряд та інвентар нечисленних могильників, пов'язаних з групою Зимно. На жаль, про ряд поховань є лише згадки, оскільки вони були зруйновані під час земляних робіт у 30-ті роки ХХ ст. Найбільші могильники досліджено поблизу с. Звенигород Львівської області І. Свешніковим [Свешніков, 1956, с. 57–68] і на поселенні Голишів Волинської обл. М. Пелешишиним [Пелешишин, 1973, с. 321]. Окремі поховання вивчали в 1987–1988 рр. В. Івановський та Д. Павлів біля с. Рованці неподалік Луцька, Г. Охріменко у с. Гірка Полонка (1980 р.), К. Бунятян, В. Позіховський, В. Самолюк поблизу Острога (2006 р.) (Рис. 1).

На території України групи пам'яток культури лійчастого посуду були виявлені у 20–30-х роках на берегах Західного Бугу, а окремі — в басейні р. Турія на Поліссі та Подільському плато біля Львова [Супкаловський, 1961, Jażdżewski, 1936; Смішко, Пелешишин, 1962]. Подальше вивчення пам'яток культури лійчастого посуду пов'язане з роботою українських дослідників: поселення в с. Зимне в 1951–1952, 1956–1960 роках досліджував Ю. Захарук, а в 1961–1964 роках — М. Пелешишин [Пелешишин, 1963, 1974].

У 60–70 роки на Волині та Галичині виявлено більше 20 поселень КЛП. Деякі з них досліджувалися археологічними розкопками (Винники, Лежниця, Старий Добротвір, Тадань на Західному Бузі). Матеріали декількох поселень відкриті у верхній течії Дністра, наприклад, Отиневичі, Рудники, Криниця. Завдяки комплексним дослідженням Шацького поозер'я отримано нові дані про пам'ятки в межиріччі Західного Бугу та Прип'яті [Археологія Прикарпаття, Волини и Закарпаття, 1990, с. 35].

Значну увагу приділено вивченню культури лійчастого посуду на території Південної Польщі. Особливо показовими тут є добре досліджені поселення в Грудеку Надбужному на лівому березі Західного Бугу, Чмельові й Ксенжніцах Вельких у верхів'ях Вісли. У результаті цього наукова література поповнилася новою інформацією про різноманітні сторони життя племен досліджуваної культури.

У 30-ті роки К. Яжджевський, польський дослідник культури лійчастого посуду, в окремій монографії висвітлив певні етнографічні особливості

цієї культури й виділив чотири великі територіально-хронологічні групи: північну, південну, східну й західну [Jażdżewski, 1936]. Слід відзначити, що пам'ятки в межах кожної групи, особливо південної, підпавши під різні впливи, змінювали свої особливості. На сьогодні роботи щодо вивчення невеликих груп поселень КЛП продовжуються.

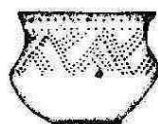
Вивчення пам'яток культури кулястих амфор (ККА). На Поділлі вже у XVII ст. своєрідні поховальні споруди — кам'яні гробниці — привертали увагу польського гетьмана С. Яблонського, який на той час керував фортифікаційними роботами в районі с. Жванець, що на Хмельниччині. У XIX ст. почалося їх систематичне вивчення. У 1866-1878 рр. краківський археолог А. Кіркор описав випадково відкриті гробниці біля сіл Семенів, Коцюбинці, Чорноконці й Кошиловці Тернопільської обл., у 1888-1890 рр. Г. Оссовський розкопав поховання біля сіл Лосятин Київської обл. й Увісла Тернопільської обл., в 1888 р. Ф. Пулавський дослідив гробницю в с. Завадинці Хмельницької обл., а в 1912 р. С. Сроковський розкопав дві гробниці в с. Застав'є на Тернопільщині.

Значно збільшилася кількість досліджених археологами пам'яток східної групи культури кулястих амфор у 20-х роках XX ст. Так, Б. Януш у 1923 р. вивчав гробницю у с. Вільхове Львівської обл., С. Гамченко й І. Левицький у 1924–1928 рр. розкопували поховання біля сіл Колодажне, Старий Миропіль, Високе, Сколобів, Анета, Суемці й Кикова Житомирської обл. [Левицький, 1929], а в 1926 р. Е. Сіцинський — гробницю в с. Велика Мукша Хмельницької обл. [Свешніков, 1983].

У післявоєнні роки І. Свешніковим були досліджені гробниці поблизу сіл Довге й Харитонівці Тернопільської обл., Івання Рівненської обл. Науковими співробітниками Тернопільського музею вивчалися поховання поблизу сіл Ворвулинці, Лошнів та Застинка Тернопільської обл. [Археологія Прикарпаття Волини и Закарпаття, 1990, с. 43–49].

Вивчення пізньотрипільських пам'яток. Просування трипільців на волинські території почалося в перехідний період від розвинутого до пізнього Трипільля. Це явище не було локальним, а також охопило Східну Волинь. Західна Волинь увійшла до складу трипільської території дещо пізніше.

Пам'яток трипільської культури на Західній Волині відомо чимало: Луцьк — Гнідава, Голишів, Лежниця, Зимне, Підгайці, Боратин, Рівне, Листвин, Хорів та деякі інші [Пелещин, 1990, с. 26–34; Конопля, 1998, с. 111–122; Позіховський, Охріменко, 2005, с. 216–278; Позіховський, 2005, с. 279–314]. Окремі з них відкрито на Поліссі (гирло річок Васпаг, Корма, Моства). Пам'ятки ПТК в Березнівському р-ні досліджував О. Романчук. Але всі ці поселення належать до кінця середнього або пізнього періодів, коли скотарство могло стати домінуючою галуззю господарства. На во-

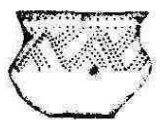
линське та житомирське Полісся на початку III тис. до н. е. з південного сходу та півдня проникали групи пізньотрипільського населення, які, безсумнівно, мали на аборигенів значний культурний вплив, адже трипільське суспільство «досягло високого рівня розвитку і стояло на порозі цивілізації» [Залізник, 1997, с. 75].

Найбільш раннім поселенням, яке відображає початковий етап цієї культури на території Волині, є поселення біля с. Бодаки Збараського району Тернопільської області, яке розкопували в 1938 році О. Цинкаловський, у післявоєнні роки — Ю. Захарук, К. Черниш та ін. (Рис. 41) [Cynkalowski, 1961, s. 35–36; Cynkalowski, 1969, s. 221–227], а в останні роки — Н. Скакун.

Елементи духовної культури населення маліцької та волино-люблінської культури. На початку V тис. до Р. Х. в Подунав'ї склалася лендельська культура, або лендель-полгарське коло культур, що згодом проникла до Центральної Європи. Основний ареал її поширення знаходився на теренах сучасних Угорщини, Словаччини та Польщі. Т. зв. лендельсько-полгарський комплекс поширився в Малопольщі та Волині бл. 4600 р. до Р. Х. [Kozłowski, P. Kacząpowski, 1998, s. 111]. В межах України пам'ятки названого комплексу відомі на території Волинської, Львівської та Рівненської областей. Східний кордон проходив річкою Горинь, а південний — у верхів'ях Дністра. У Польщі ця культура відома у двох виявах — як маліцька та як люблінсько-волинська з біломальованою керамікою. У вітчизняній літературі вона мала назви: «культура Гоща–Вербковиця», «культури пізньострічкової розписної кераміки», «культура Вербковиця–Костянець», «культура Зимне–Злота» [Археология Прикарпаття, Волини, Закарпаття, 1990, с. 4].

Сфера духовної культури названих суспільств (тиса-полгарського кола) є дуже виразним свідченням генетичних зв'язків з Півднем та жвавих стосунків Малопольщі і Волині із Наддунайським світом, бо саме з тих країв походить їх запас знань, мистецькі смаки. Там знаходяться джерела всієї складної релігійної системи, які зберігалися і передавалися протягом століть незалежно від умов життя, які звичайно змінювалися [Prahistoria... 1979, s. 157; Zakościelna, 1996, s. 227–231].

Традиційними були знання про навколишній світ, про явища природи. Племена наддунайського походження освоювали раніше невідомі їм екологічні території Побужжя, Волині, збільшувався ареал їх проживання в різних природних зонах, частіше відбувалися зіткнення або контакти з людьми інших культурних традицій, світогляд урізноманітнювався, збагачувався новим досвідом. Зросли технічні знання, з'явилися нові галузі. Більш складними та доскональними стали гірничі способи добування сировини, опановано спосіб варіння солі, виливання міді та виготовлення з неї різних предметів. Значний прогрес спостерігається в техніці обробки каменю, рогу, кістки, у гончарстві, виробництві барвників. Жваві контакти обміну спри-

яли розширенню у носіїв названих культур географічного горизонту. Можна припустити, що ця людність, як і інші первісні групи, мала розвинуті знання про походження та історію власних родів та уявлення про окремність відносно сусідніх іншоетнічних груп [Prahistoria ziem Polskich, 1979, s. 157; Wielka historia świata, t. 2, s. 140–147], (Рис. 1).

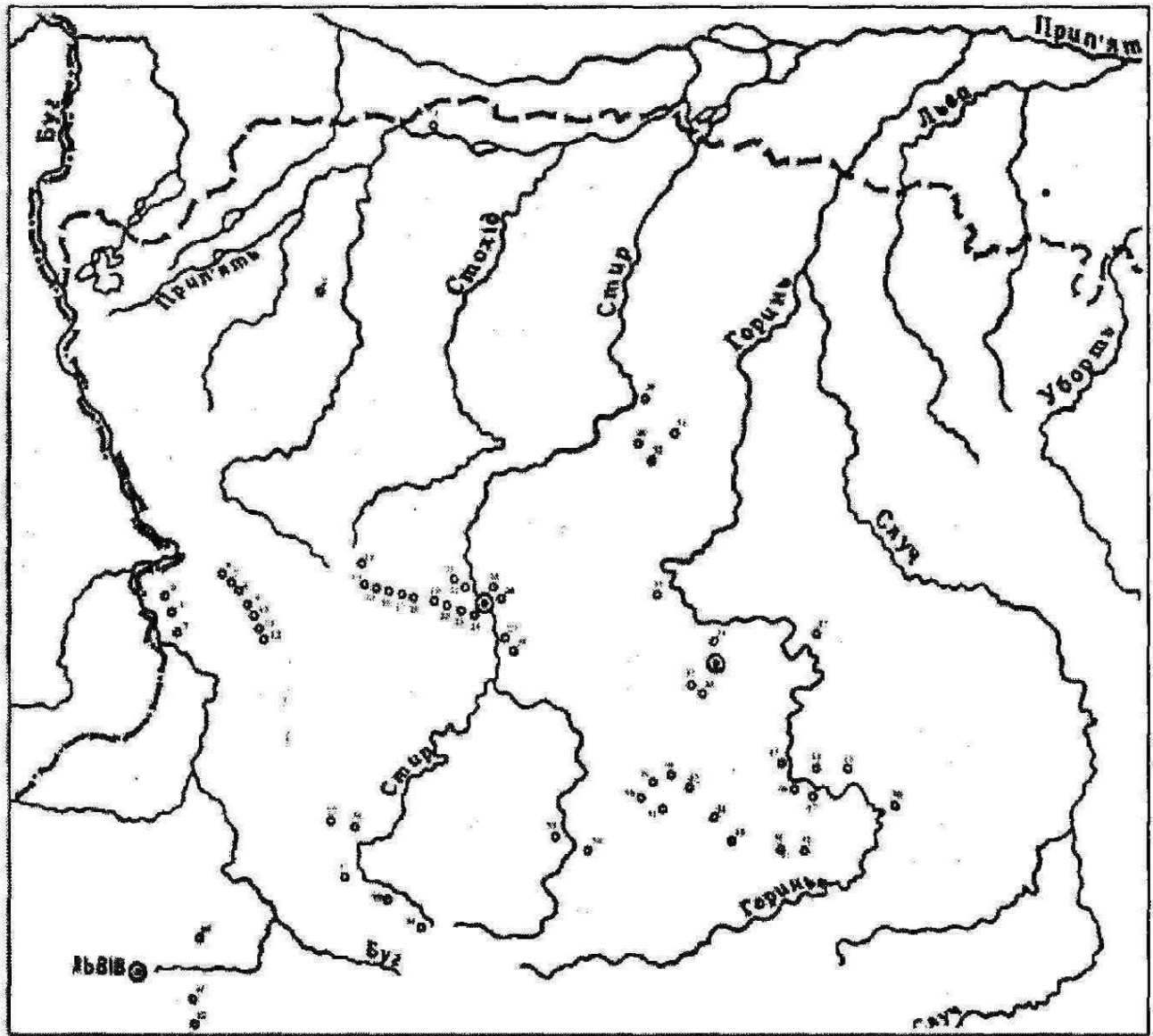
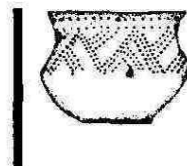

Рис. 1. Пам'ятки маліцької (МК) та волино-люблінської (ВЛК) культур на Волині:
 1 — Ветли; 2 — Гредьки; 3 — Амбуків; 4 — Лежниця; 5 — Морозовичі; 6 — П'ятидні;
 7 — Федорівка; 8 — Володимир-Волинський; 9 — Зимне; 10 — Черчичі;
 11 — Сілець; 12 — Бубнів-I (Бубнів-II, Маркостав); 13 — Торчин; 14 — Валентинів;
 15 — Сьомаки; 16 — Городок; 17 — Гірка Полонка; 18 — Голишів-I; 19 — Голишів-II;
 20 — Коршівець; 21 — Антонівка; 22 — Рокині; 23 — Новостав; 24 — Луцьк —
 Красне-I (Луцьк — Красне-II); 25 — Лише; 26 — Луцьк — Гнідава; 27 — Яловичі;
 28 — Малі Дорогостаї; 29 — Мала Осниця; 30 — Майдан-Липне; 31 — Великий Мідськ;
 32 — Липне; 33 — Білів; 34 — Тютьковичі; 35 — Зозів-I; 36 — Зозів-II; 37 — Гоща;
 38 — Острів-I; 39 — Острів-II; 40 — Мирогоща; 41 — Костянець; 42 — Сапанів;
 43 — Острів; 44 — Листвин; 45 — Бродів; 46 — Хорів; 47 — Розваж; 48 — Могиляни;
 49 — Кургани; 50 — Вельбівно; 51 — Зіньки; 52 — Вілія; 53 — Лішня; 54 — Білокриниця;
 55 — Павлів; 56 — Нестаничі; 57 — Кам'янка Бузька; 58 — Ракобути;
 59 — Йосипівка; 60 — Кукезів; 61 — Звинигород; 62 — Колоколин (за Г. Охріменком)

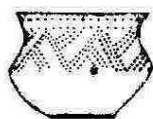

Групам наддунайського походження було властиве відчуття краси і прагнення надати виробам мистецької форми. Це, зокрема, виявлялося і в прикрашанні власного тіла.

Рештки червоного барвника, зафіксовані в похованнях того часу, показують, що панував звичай розмальовувати тіло, і, не виключено, робити татуювання. Ці люди прикрашали себе ефектною біжутерією, виготовленою з різних матеріалів, досить часто вигадливих форм, інколи покритою різьбленими або вибитими декоративними мотивами. Так прикрашали себе не лише жінки, але й чоловіки, інколи навіть діти. Про способи їх носіння свідчать передусім знахідки в похованнях, виявлені на території Польщі. На наших теренах відомі пам'ятки раннього та пізнього періоду існування цих спільнот. Напевне, тут побутувала віра в магічну силу вохри. Так, наприклад, одиночне поховання на багатошаровому поселенні в околиці села Зубків Львівської області було посипане червоною вохрою [Пелешин, 1974, с. 109; 1985, с. 270–271].

Багатьма різними прикрасами користувалося населення брестсько-куявської групи. Судячи з обсервації знахідок з Бреста, їх носили в основному на шиї. Прикраси склалися з декількох шнурків мідного намиста, або пацьорок, виготовлених з черепашок (інколи середземноморських *Spondylus*), із зубів тварин, кальциту, різних закам'янілостей, зокрема бурштину. Серед них виділялася або часто «з'єднувала» одна найбільш цінна оздоба — біноклеподібна підвіска з мідного дроту, кулястий медальйон з бляшки, що мав характерний орнамент з потрійних гудзків, велика мушля *Spondylus* та ін. Скручені мідні прикраси, напевне, нашивали на чоловічі убори або носили на волоссі, з'єднаними в діадеми. Разки намиста часто звисали над чолом, жінки носили їх також на щоках, і, може, вплітали у волосся. На руки одягали мідні браслети зі спірально скрученої смуги або намиста. Одна з них, що походить з Бреста Куявського (Рис. 6, 15–19), мала навіть форму ланцюжка, з'єданого окремим щитком з зображенням людини [Prahistoria ziem Polskich, 1979, s. 157; Hensel, 1973, s. 54–55; Kostrzewski, Chmielewski, Jażdżewski, 1965, s. 74, Ryc. 19].

Такі прикраси використовували більше, як вважають, чоловіки, хоча зрідка їх знаходять і в похованнях жінок. Характерною оздобою чоловічого одягу були видовжені кістяні пластинки, які прикріплювали на верхніх частинах лівого рукава. Досить часто їх покривали різьбленим декором. Чоловічі куртки справляють враження одягу лучників, але невідомо, чи пластини мали певне практичне застосування. Типовими оздобами жінок були широкі кістяні нараменники, багато оздоблені різьбленням. Їх носили по два або кілька на руках. (Рис. 2). Часто жінки підпоясувалися ланцюжками з міді, кістки, зокрема риб'ячих хребців, переплетених так, що утворювали різноманітну ефектну цілісність [Prahistoria ziem Polskich, 1979, s. 157; Pradzieje ziem Polskich, 1989, t. 1, s. 194].

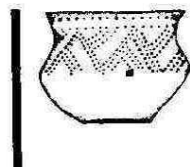

В подібному стилі прикрашали себе носії культур наддунайського походження над Одрою. Тут теж використовувалося багато мідної біжутерії. Часто носили браслети зі спірально скручених смуг, гривни з різного роду намиста із вплетеними в них біноклеподібними підвісками або з вигнутого дроту [Hensel, 1973, Рис. 38, 39, 40, 41, 42].

Мідними кружечками оздоблювали голову, на щоки звисали дротяні кільця із заокругленими кінцями або малі біноклеподібні підвіски. Популярними були також персні зі спірально скрученого дроту (Рис. 6).

Рис. 2. Одяг енеолітичного населення України. Реконструкція З. Васиної

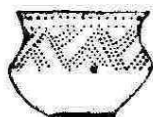
Населення культур наддунайського походження використовувало менше мідних прикрас, хоч металургія у них розвивалася далі. Тут носили дротяні браслети з підвішеними на них кільцями (наприклад, чоловіче поховання в Злотій), персні, подібні до йордановсько-шльонської групи, та прикраси на голову у вигляді невеликих кружечків (Грудек Надбужний, поховання 4-5-річної дитини). Перевагу надавали мушлям з різних панцирів слимаків, що нанизувались на шнурки або пришивались до одягу. Улюбленою оздобою були, як вважають, малі черепашки *Spondylus*, в окремих похованнях їх знаходять по декілька штук [Prahistoria ziem Polskich, 1979, s.158].

Прикрашали не лише себе, а й звертали увагу на естетичність предметів щоденного вжитку. Зокрема, оформлення кераміки давало можливість виразити власні мистецькі уподобання. Більшість гончарів лендель-полгарських регіональних груп оздоблювали вироби пишним орнаментом відповідно до тодішньої моди та змінності стилю оздоблень (Рис. 5).

Декорування кераміки. У ранній фазі поширився звичай прикрашання посуду лініями із вдавлень. Цей орнамент витворився в спільнотах кола наддунайських культур в Центральній Європі (Steklá-Zapotocka, 1970). Його виключно прямолінійні мотиви набирали різної форми — від простих ліній, перпендикулярних до краю вінець, через різні варіанти відкритих кутів, порожніх всередині або наповнених додатковими лініями трикутників, до складних шахових декорацій. Ямки відтисків інколи заповнювали білою пастою, що контрастувала з темними, інколи блискучими стінками; це створювало додатковий декоративний ефект [Prahistoria ziem Polskich, 1979, s. 159].

У малопольських та волинських групах кераміку інколи малювали, за прикладом південних груп [Prahistoria ziem Polskich, 1979, s. 158]. Таким орнаментом часто були прикрашені посудини на порожній ніжці. Виконували його грубими лініями, повторюючи мотиви простого або гострокутного меандру. Застосовували чорну, червону, а дещо пізніше, в маліцьких комплексах, також білу фарбу. Нею малювали звичайно візерунки на червоному тлі, проте окремо вона не використовувалася. Незважаючи на те, що основною рисою мотивів тієї доби була прямолінійність, інколи з'являлися червоні спіралі, які покривали тулуб невеликих амфор (Самбожець).

У волино-люблінській культурі після виготовлення посуду, частину з нього в основному *чаші та миски, прикрашали білою і (дуже рідко) червоною фарбою* мінерального походження. Орнамент наносився зазвичай по всій поверхні стінок. Іноді спостерігається оздоблення внутрішнього краю вінчика, вздовж якого тягнеться розпис з тонких ліній. На іншій поверхні посуду домінує геометричний декор, який утворює композицію з трикутників. Вони розміщені у шаховому порядку й дотикаються вершинами. Поля фігур зафарбовані білою пастою цілком або заштриховані косими вузькими полосками [Археология Прикарпаття Волини и Закарпаття, 1990, с. 11].

Серед матеріалів ВЛК трапляється посуд зі схематичними зображеннями, які нанесені гострими предметами на підсохлій глині. Цікавою у цьому плані є посудина, виявлена у с. Хрінники Демидівського району на Рівненщині [Козак, 2002, с. 91–97]. Вона має амфороподібну форму з високою конічною вузькою шийкою і ледве розхиленими вінцями, сильно роздутими боками, звуженою нижньою частиною та малим дном. На зломі плічок знаходяться вертикальні вушка із загостреним зверху виступом.

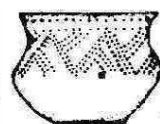
Під шийкою посудина прикрашена горизонтальним рядом ямкового орнаменту. На верхній частині плічок — малюнок, виконаний гострим предметом по сухій глині. На ньому зображено орне знаряддя праці — рало. Виразно передано лезо (полоз), граділь із шнурком, чепіги [Козак, Прищепка, Шкоропад, 2004, с. 8–13].

Характерною рисою кераміки маліцької культури є розвинута система орнаментатії. Вона найчастіше всього штампова, рідше — пластична. Перша розміщувалась в окремих орнаментальних зонах: по краю вінчика, на згині шийки посудини, на максимальній випуклості корпусу. Основні елементи подібного орнаменту — відтиски прямокутного, трикутного й округлого штампів. Зрідка використовували нігтеві вдавлення й прямі чи скошені нарізи по краю вінчика. Цікавим є нарізний декор у вигляді пучка поздовжніх ліній, кожна з яких пересічена короткими (менше 5 мм) нарізами. Окремі посудини прикрашені накольчастим орнаментом, який утворює геометричні композиції у вигляді трикутників чи ромбів.

Пластичний декор становить собою різноманітні одиничні, парні й навіть потрійні конічні наліпи на стінках посуду чи сегментоподібні горизонтальні виступи по краю вінчиків (Рис. 6:2). Своєрідним прийомом орнаментатії можна вважати защип, який утворює відтягнутий валик. Іноді валики могли бути наліпними. Вони знаходилися під вінчиками й були розчленовані прямою насічкою. Специфічна риса кераміки костянецької групи — суцільне забарвлення частини кубків та мисок у червоний чи коричневий колір [Археология Прикарпаття Волини и Закарпаття, 1990, с. 8].

Крім оздоблювань ямковим або мальованим орнаментом, фіксуються й інші орнаментатійні деталі, зокрема карбовані краї, заломы корпусу, які часто прикрашали рядами рисок, відтисками округлого орнаментира або наліпними оздобленими валиками. Тут також поширився перенесений з наддунайського кола культур звичай наліплювати на вухах кубків та черпаках малі кулясті гудзки. Інколи їх розміщували цілими групами на ручках черпаків, кубків. (Рис. 6:2)

В середній фазі розвитку маліцької культури зникає звичай прикрашати посуд дрібноямковим орнаментом (Рис. 10, Рис. 11). Окремі фрагменти

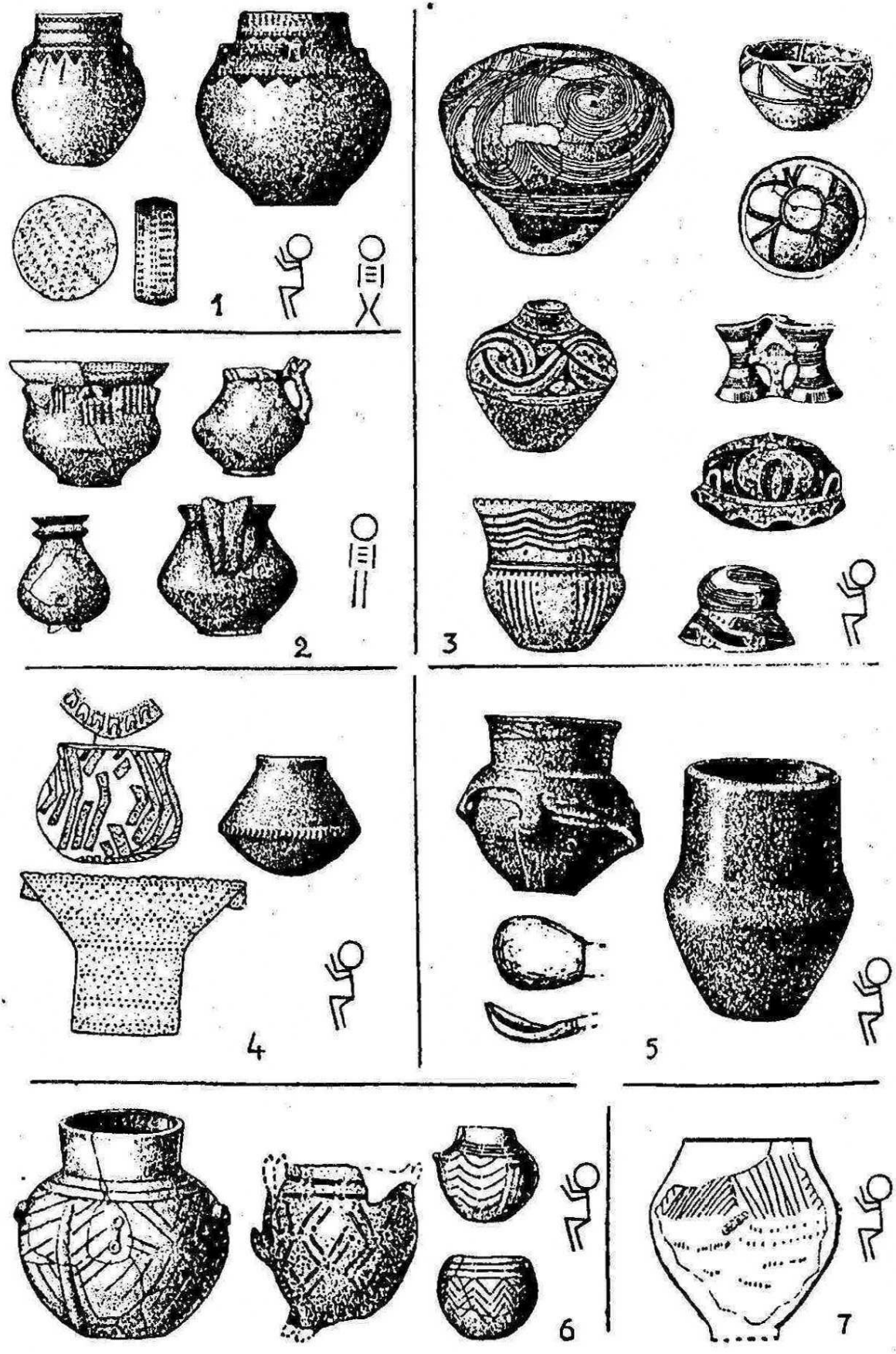
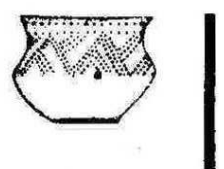

Рис. 3. Типи кераміки в культурах західної (Балкано-центральноевропейської) зони, що проникли в межі Східної Європи у V–III тис. до н.е. та схема розміщення скелетів у могилах: ККА (1), КЛП (2), Трипілля (3), Лендельської культури (4), Гумельниці (5), КЛСК (6), Криш-Старчево (7) (за Д. Телегіним)

кераміки, оздоблені таким способом, відомі в Польщі лише з поселень в Яновку [Wojciechowski, 1972, s. 263–278], Кракові-Плешові [Kulczycka-Leciejewiczowa 1959, s. 94].

На півдні в той час використовувалися пластичні мотиви. Ще залишалася традиція малювання посуду. Зникло темне фарбування, скрізь було поширене розмальовування, зокрема кубків на порожніх ніжках та амфор, у червоний колір або інколи наносили на них білий декор. В такий спосіб оздоблювали свої вироби гончарі етнічних груп з-над Одера, Верхньої Вісли (Рис. 6).

Ці, інколи дуже гарно оформлені різновиди кераміки, складали все ж невеликий відсоток посудин, що використовувалися (наприклад, в Кракові-Плешові — лише 2–5 відсотків) [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1959, s. 94]. Крім них, були в ужитку різні неорнаментовані вироби. Єдиною їх оздобою можна вважати різного роду гудзки, розміщені симетрично, звично в двох протилежних рядах. Часто їм надавали характерної кулястої форми, робили круглі подвійні гудзки — менші наліплені на більші. Зрідка, за полгарським звичаєм, вміщували дрібні глиняні кульки біля вух, карбували вінця посуду, проте поступово забувався і цей спосіб оздоблення [Prahistoria ziem polskich, 1979, s. 158–159].

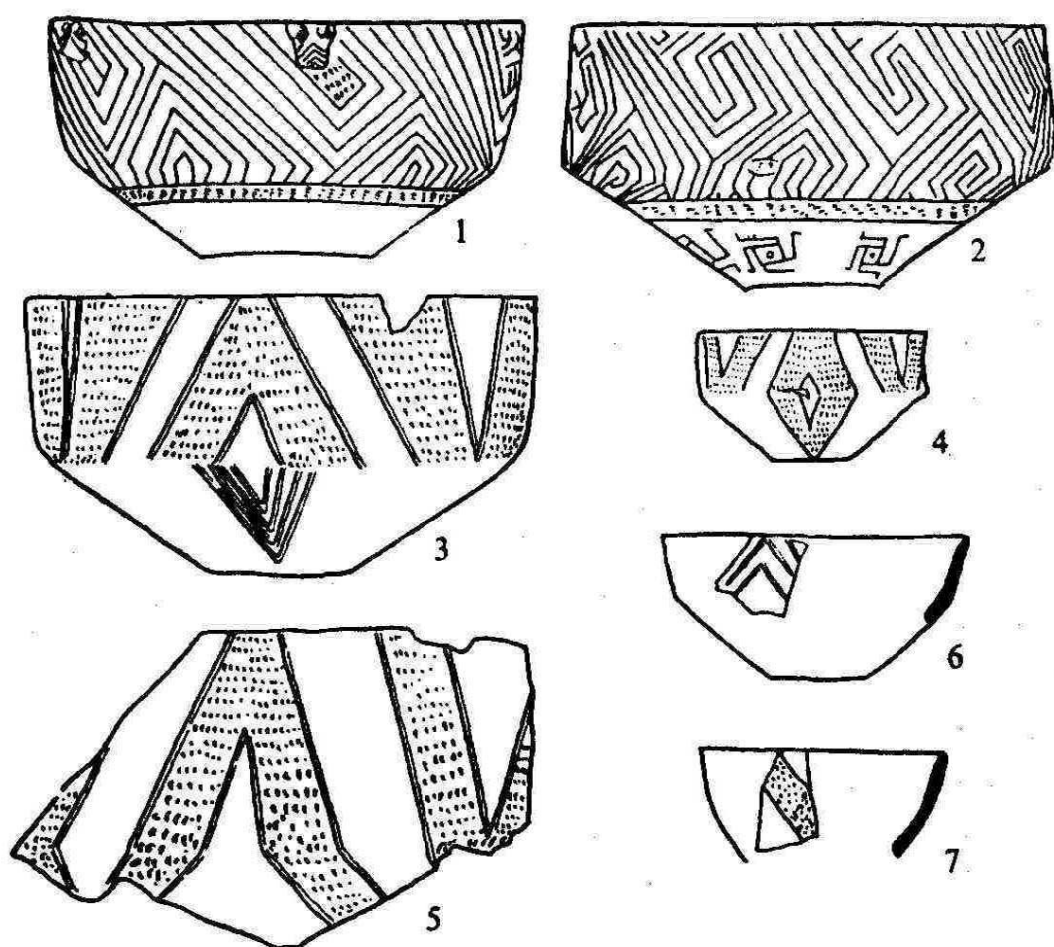

Рис. 4. Тонка нарізна кераміка з Джан-Хасана, південна частина Центральної Анатолії (за Д. Дренчем, із статті В. Титова)

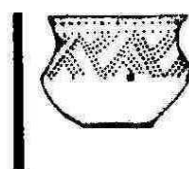

Рис. 5. Чаші з піддоном лендельської культури (за В. Титовим)

Племена над Західним Бугом на Волині та Віслою мали власні мистецькі уподобання. Мешканці цих регіонів розвивали особливий гончарний стиль, який спирався на взірці з полгарського середовища. В певному сенсі це стосувалося оздоблення посуду (Рис. 9). Не дуже складні пластичні мотиви в середній та пізній фазі лендель-полгарського періоду, можливо, були ідентичними, але є брак критеріїв їх хронологічного поділу. На виробках помітна досконалість виготовлення та обробки кераміки.

Інколи з'являвся посуд з карбованими або оздобленими рисками вінцями, зрідка це робилося з внутрішнього боку. З полгарського середовища перейнято спосіб декорування посуду групами невеликих ямок, які утворювали трикутники або ромби, чи мотивами трикутників, заповнених заглибленнями (Рис. 10). Декоративним елементом, який використовувався рідше, на наш погляд, в пізній фазі, були також характерні пелюсткоподібні виступи (Рис. 7:3).

Як правило, малі керамічні посудини були біломальованими. Так прикрашали невеликі чарочки, які призначались, напевне, для особливих цілей. Орнамент, накладений білою крейдяною фарбою, повторював мотиви поперемінно укладених барвистих площин та ліній, причому поля немальовані являли собою рівнозначний декоративний елемент. Генеза цього декору незрозуміла. Трипільське населення подібне оздоблення використовувало інакше. Очевидно, що цей різновид орнаменту виник тут незалежно від сусідніх чи далеких впливів [Пелещишин, 2004, с. 23–26].

Декор віддалених від Півдня регіонів тиса-полгарських спільнот мав свої місцеві особливості, які були як далекий відгомін давніх центрів. Тут теж карбувалися краї вінець, робилися ряди вдавлень або насічок на зало-

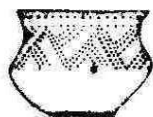
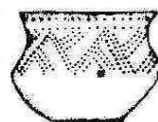

Рис. 6. Матеріали лендельської культури з елементами культури кераміки лінійно-ямкової (1), групи малопольської (2, 3, 5-7, 9), групи йордановської (4, 10, 17), групи брестсько-куявської (8, 11-16, 18-20)
(за J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jażdżewski, 1965)

мах тулуба, щоб підкреслити їх тектоніку. В такі орнаментацийні лінії вкомпонуували гудзки, вуха, які в пізніших фазах наліплювали на краях вінець. Інколи кераміку оздоблювали пластичними валиками [Prahistoria ziem Polskich, 1979, s. 159–160; Археологічна спадщина... 2005, с. 136, 170, 172].

Цікавий вид декорування мали двовухі дзбани західного регіону поширення цих пам'яток. На навмисно зачорнений, відполірований посуд наносився прокреслений орнамент, що дозволяло одержати додаткові ефекти світлотіні. Не виключено, що ці прокреслення заповнювалися білою фарбою з метою інкрустації. *Мотиви прокреслених ліній укладалися так, що вони сходилися у відкриті прямокутники, перетиналися в меандрах тощо.* Поряд з ними були ряди ямок, різноманітних відтисків, штампів. Ямки інколи утворювали трикутники та ромби. Мотиви насиченого орнаменту спліталися в сітку, нагадуючи бодрог-керештурський декор (для порівняння Рис. 4).

Але чим далі — орнаментика посуду занепадала, проте зберігалася на знаряддях, глиняних пряслах, кістяних виробих, на деяких кам'яних сокирах. Не виключено, що вишукане оздоблення мали різноманітні домашні речі. На окремих поселеннях (наприклад, у Злотій) знайдено фрагменти випалених стін зі слідами розпису [Podkowińska, Rauhut, Kruk, 1957, s. 246].

Фігурна пластика. Естетичні смаки населення наддунайського походження виражалися також у фігурній пластиці, зокрема в ранні її періоди. Крім пластики антропоморфної, була також зооморфна (Рис. 7:9). Деяким посудинам або їх деталям: ніжкам, гудзкам, вухам — надавалася антропоморфна або зооморфна форма.

Важко сказати, де орнаментика несла естетичне навантаження, а де магічне. Що ж до фігурної пластики, то визнано її культове значення.

Без сумніву, вірування лендель-полгарського населення зберігали давні традиції дунайської протоцивілізації — культів плодючості, урожаю, які уособлювалися в жіночих божествах. Атрибутами такої обрядовості залишалися жіночі фігурки, відкриті в різних місцях: Оець [Seger, 1916, t. 7, s. 1–89.], Яскіня Вежховська Гурна під Краковом [Prahistoria ziem Polskich, 1979, s. 161], де перебували представники плешовської групи. Один з таких виробів походить із *Голишева біля Луцька*. В іншому пластичному стилі виконані фігурки із Злотої культури з біломальованою керамікою [Podkowińska, 1953, t. 19, s. 15]. Вони були порожні в середині і, напевне, належали до жертвовного посуду. Один з таких виробів являв собою зображення жінки від стоп ніг до плечей, а вище, замість голови — вінця посудини (Рис. 6:9). На цьому ж поселенні знайдено чоловічу фігурку в подібному стилі, але погано збережену.

Невеликі скульптурки тварин знайдено в Іголомі, Кракові-Вітковице, Людиніце та ін. Для обрядовостей був призначений спеціальний посуд із

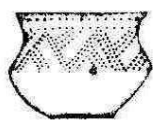
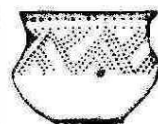

Рис. 7. Антропоморфні фігурки культури Тиса (1-3), вітвар культури Тиса (4)
(за В. Титовим)

зооморфними рисами. З ритуальною метою використовувався, напевно, виріб у вигляді чотиринової тварини, оздобленої відтискним орнаментом, знайдений в Доброму Вроцлавського воєв [Jażdżewski, 1936b]. Не виключено, що й інші, спорадично виявлені вироби на чотирьох ніжках (Краків-Вітковіце, Завіхост-Подгуже) або такі, де гудзки чи вуха модельовані у формі голівок тварин, мали подібне призначення. Варта уваги знахідка досить великої, реалістично переданої голови кози на поселенні самбожецької групи в Опатові [Podkowińska, 1953, tab. XX–XXI]. Спочатку вона (голова) була покрита червоною фарбою і становила, можливо, частину посудини.

Культову обрядовість цього населення, напевно, можна розглядати як досить розвинуту, але відтворити її важко. Наприклад, на пам'ятці самбожецької групи в Кракові-Плешові [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1969, t. 2, s. 51]

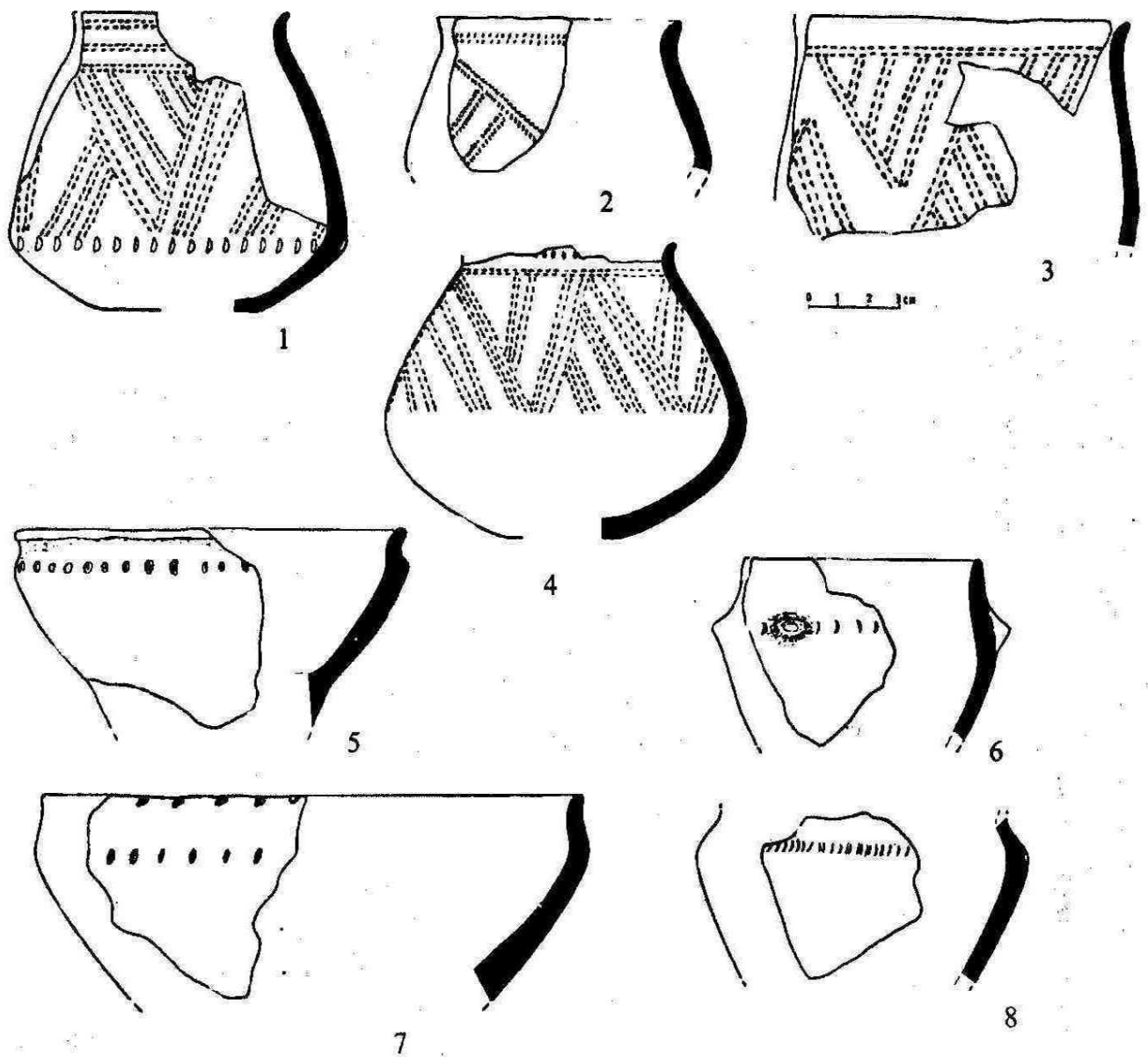
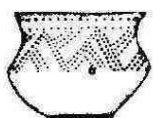

Рис. 8. Ляс Стоцький. Кераміка маліцької культури (за А. Закостельною, Я. Гурбою)

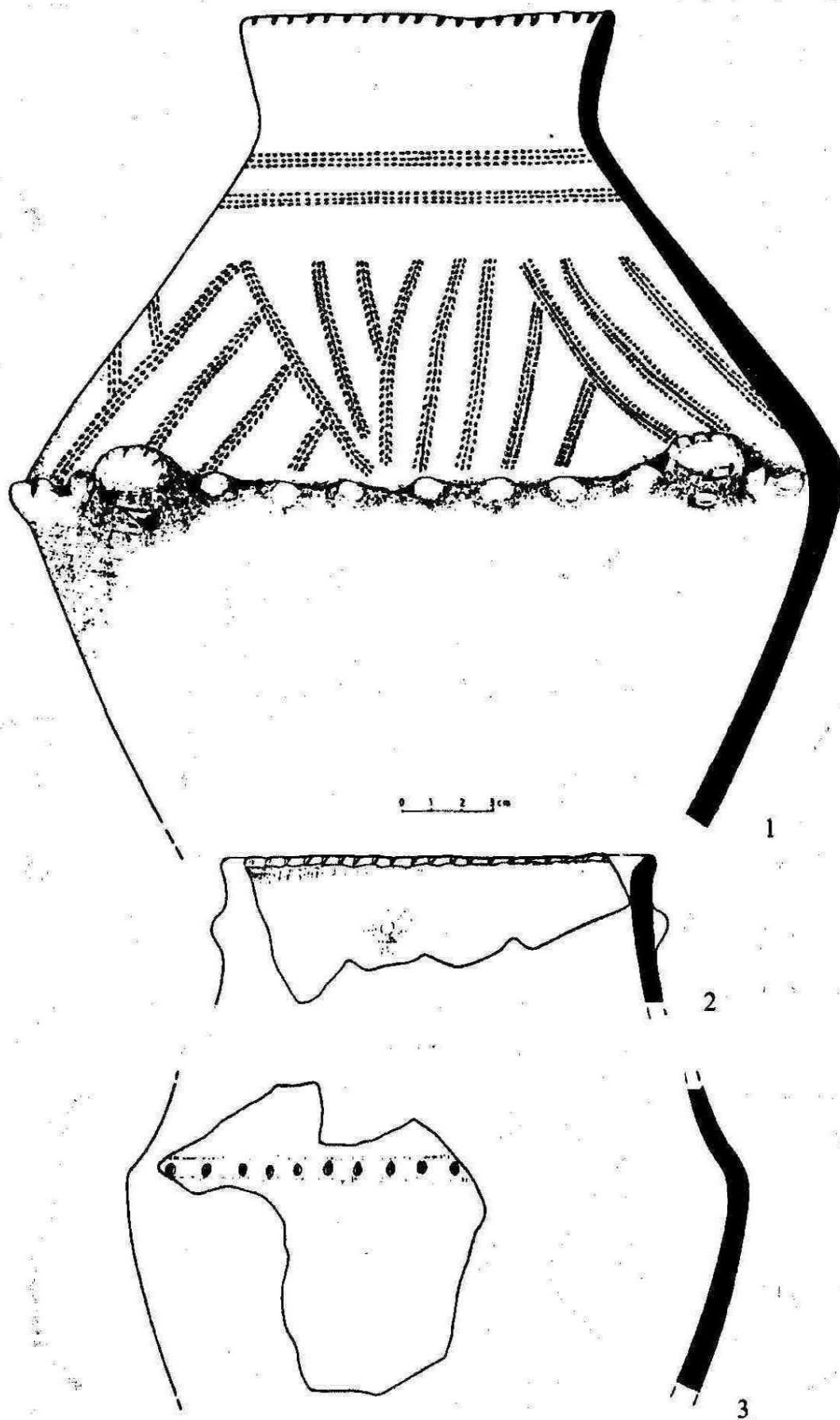
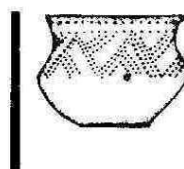

Рис. 9. Ляс Стоцький. Кераміка маліцької культури. Фаза Ів
(за А. Закостельною, Я. Гурбою)

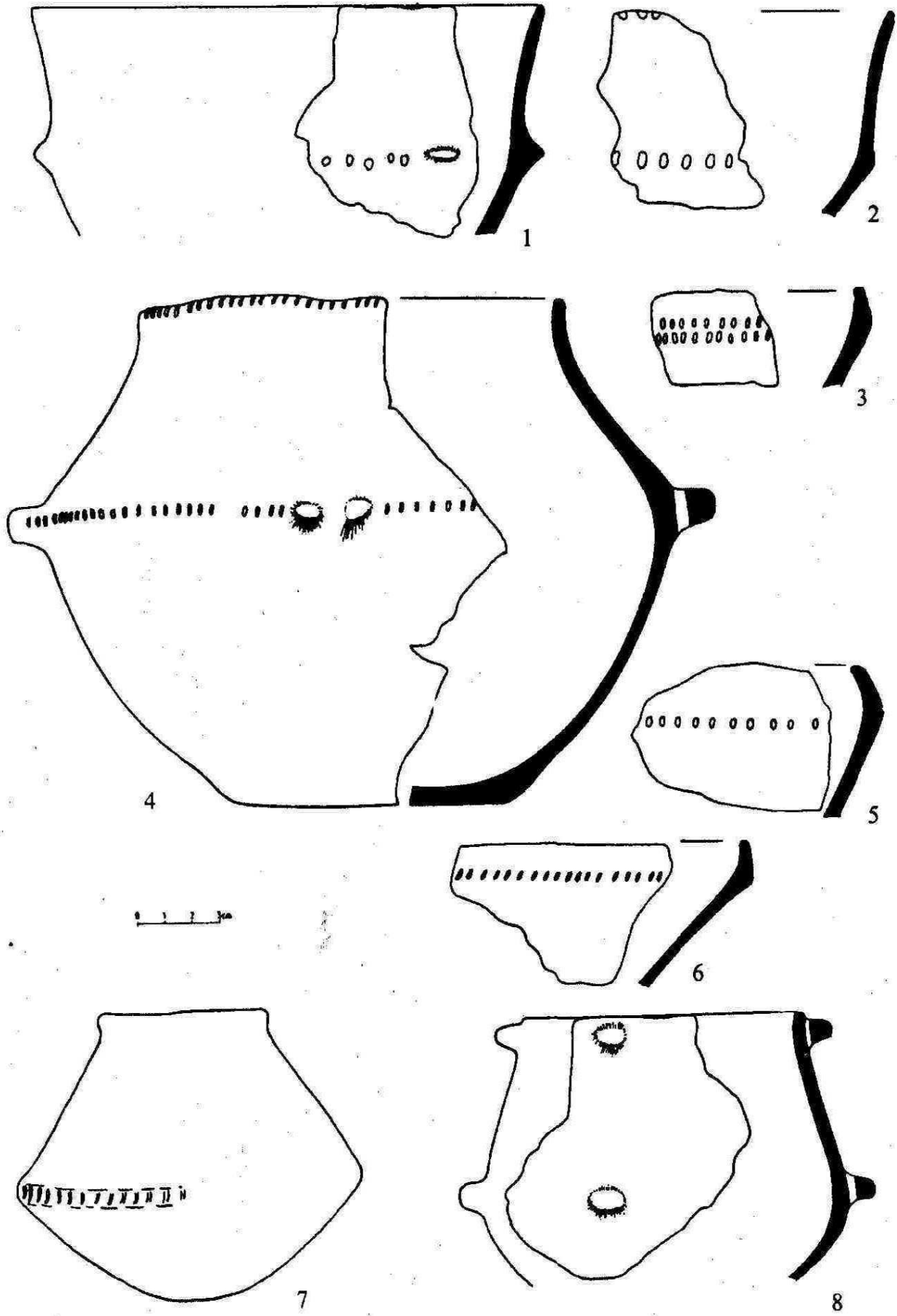
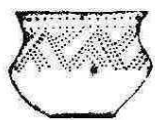

Рис. 10. Ляс Стоцький. Кераміка маліцької культури. Фаза Ia (за А. Закостельною, Я. Гурбою)

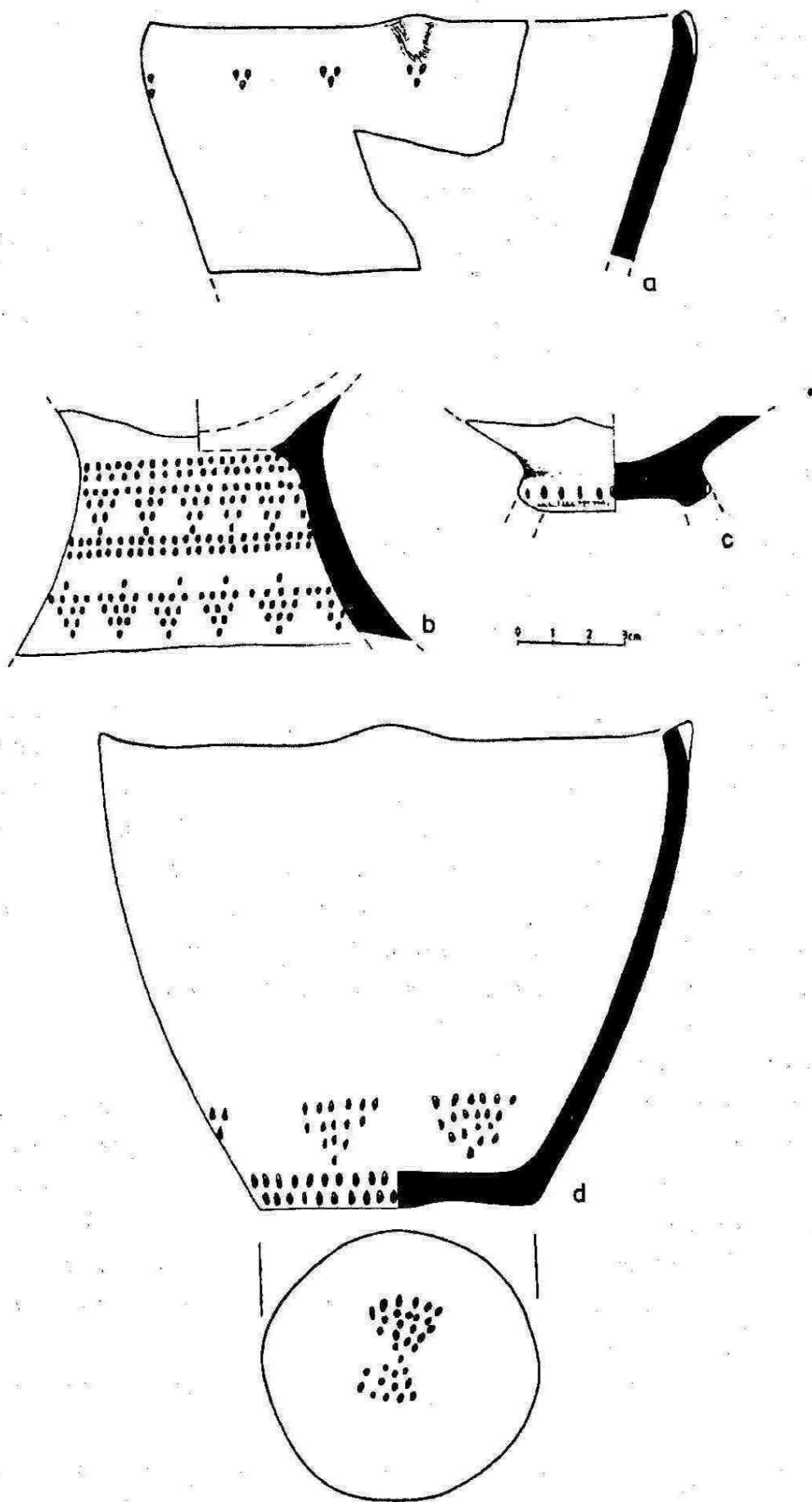
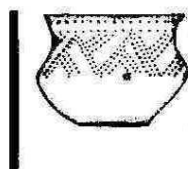

Рис. 11. Ляс Стоцький. Кераміка малицької культури. Фаза ІІв
(за А. Закостельною, Я. Гурбою)

у невеликій ямі вміщено голову кози з великими рогами та посудину на порожній ніжці, декоровану мальованим орнаментом. Можливо, це була жертва тварині [Frazer, 1963, s. 412].

Поховальний обряд. Дещо детальніше можна реконструювати звичаї, які супроводжували померлих. На сьогодні виявлено 31 поселення, де на кладовищах відомо понад 60 похованих. Половина з них — малі цвинтарі, які складаються з декількох поховань, тоді як інша половина вміщує одиночні поховання, що були відкриті випадково. Рятувальний характер розкопок на поселеннях не дозволяє нам виключати ймовірність того, що вони є також частиною знищених поховань. Поховальні пам'ятки і поселення пов'язані між собою. Відомі одиночні поховання, що знаходяться безпосередньо на поселеннях, а малі кладовища віддалені від поселень всього на кілька метрів (Злота, Грудек ІС, комплекс стоянок у Стжижові) [Археологія Прикарпаття Волини и Закарпаття, 1990, с. 15] (Рис. 24; Рис. 12).

Під час розкопок інгумаційного могильника лужицької культури у с. Рованці Волинської області В. Івановським та Д. Павлівим було відкрито два одиночних поховання волино-люблінської культури [Археологія, 1990, с. 12] (Рис. 3:19, 26). Погано збережені скелети мали південну орієнтацію. В похованнях знаходився посуд. У складі супровідного інвентарю виявлено також два наконечники стріл трикутної форми, оброблені струменевою ретушшю, два ножі і два вкладні до серпів на правильних пластинах.

За даними Я. Фітцке, біля с. *Сьомаки Луцького району влітку 1937 року випадково виявлено тілопокладне поховання дорослої людини (культури «моравської мальованої кераміки»), в якому знайдено три посудини (одна з них мальована білою фарбою), чотирибічну в перетині сокирку з «лупака» і три невеликі крем'яні пластини.*

Одиночні поховання з багатим супровідним матеріалом відкриті на багатощаровому поселенні в околицях с. Зубків Львівської області. *Посипаний червоною вохрою скелет лежав у скорченій позі на правому боці. Біля його верхньої частини зафіксовано дві миски з трьома пелюсткоподібними закінченнями вінчиків, горщик та циліндричний кубок з двома горизонтальними усічено-конічними вушками. Остання посудина була наповнена вохрою такого ж кольору (!). В одній з мисок знаходився ніж на реберчатій пластині розмірами 202x45x11 мм. Серед супровідного інвентарю знайдено загострений струменевою ретушшю пластинчатий ніж та відшліфовану сокирку з опоки.*

В поховальному ритуалі раннього енеоліту регіону спостерігається певна закономірність, зокрема, усі покійники були покладені *у скорченій позі*. Поряд з груповими захороненнями знаходяться й окремі могили. У деяких випадках зазначено *парні поховання*. Постійним атрибутом поховань ста-

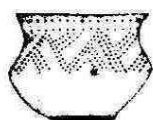

Рис. 12. Поховання ВЛК,
Грудек Надбужний
(за А. Коковським, Й. Щібор,
Й. Щібор)

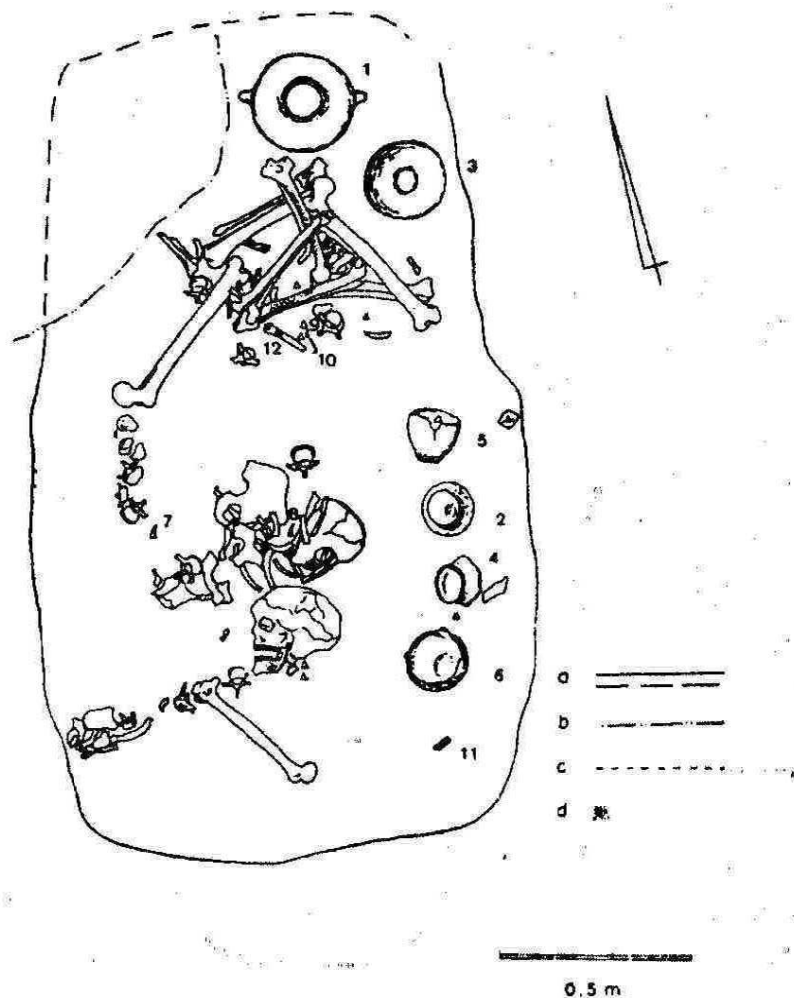
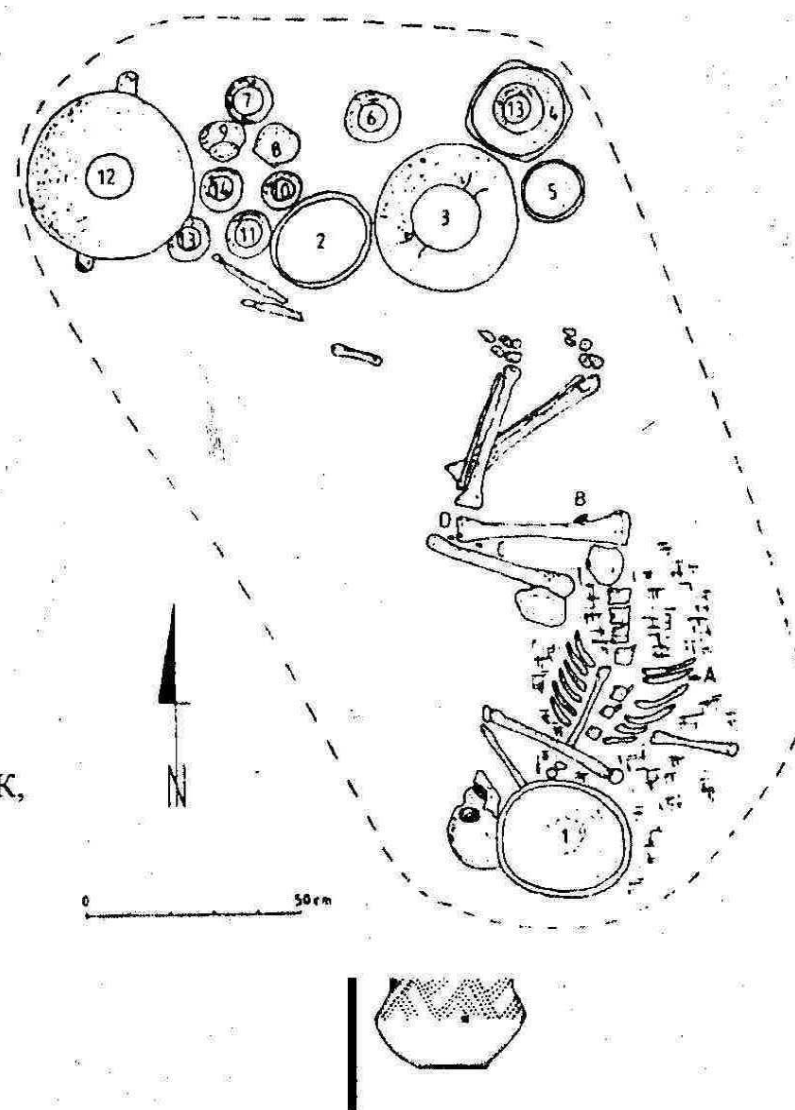

Рис. 13. Поховання № 2. ВЛК,
Любче. Пункт 27
(за В. Команом)

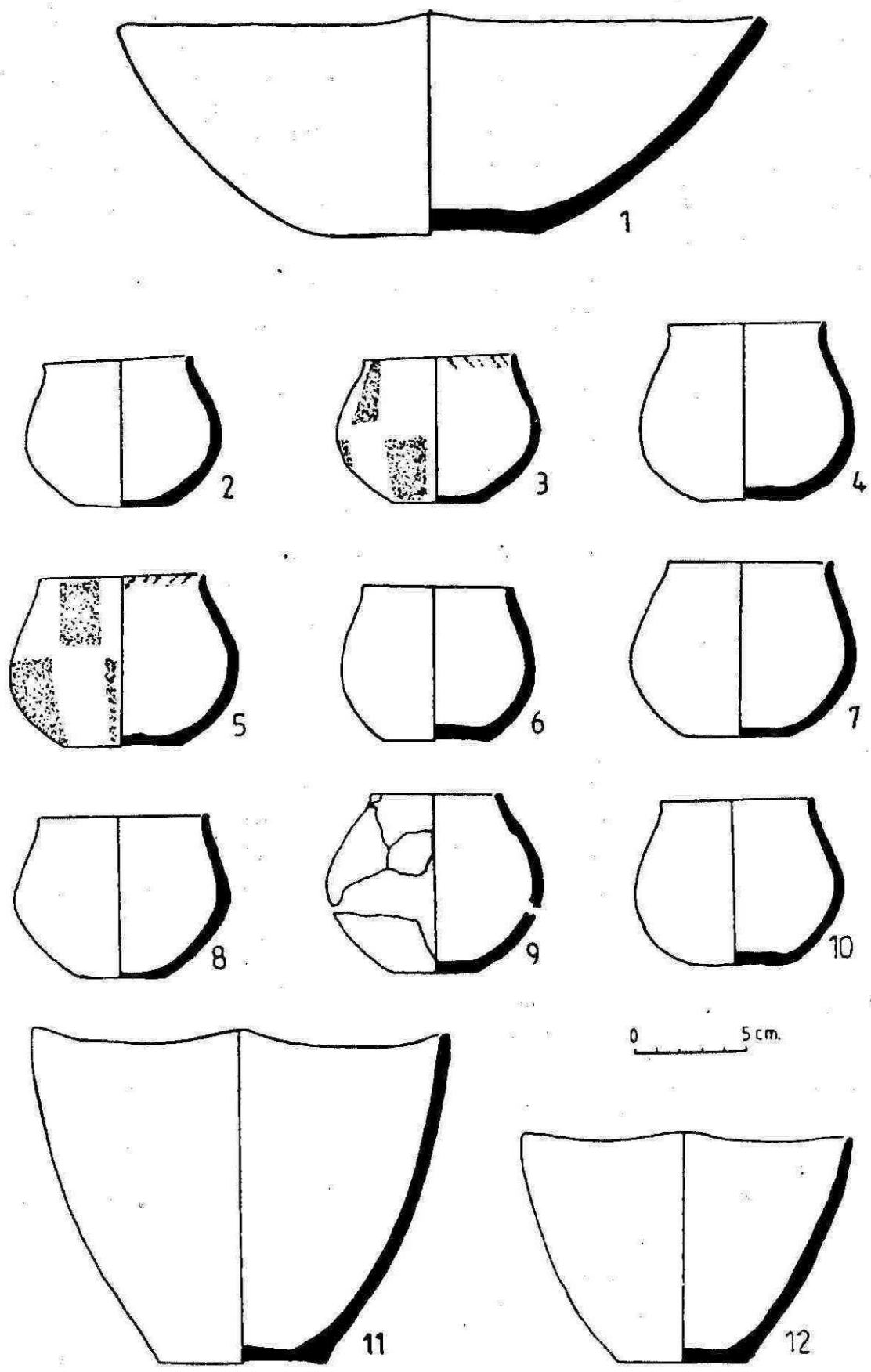
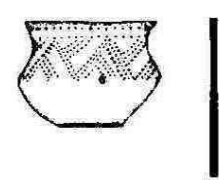

Рис. 14. Любче. Пункт 27. Поховання № 2. Посуд ВЛК (за В. Команом)

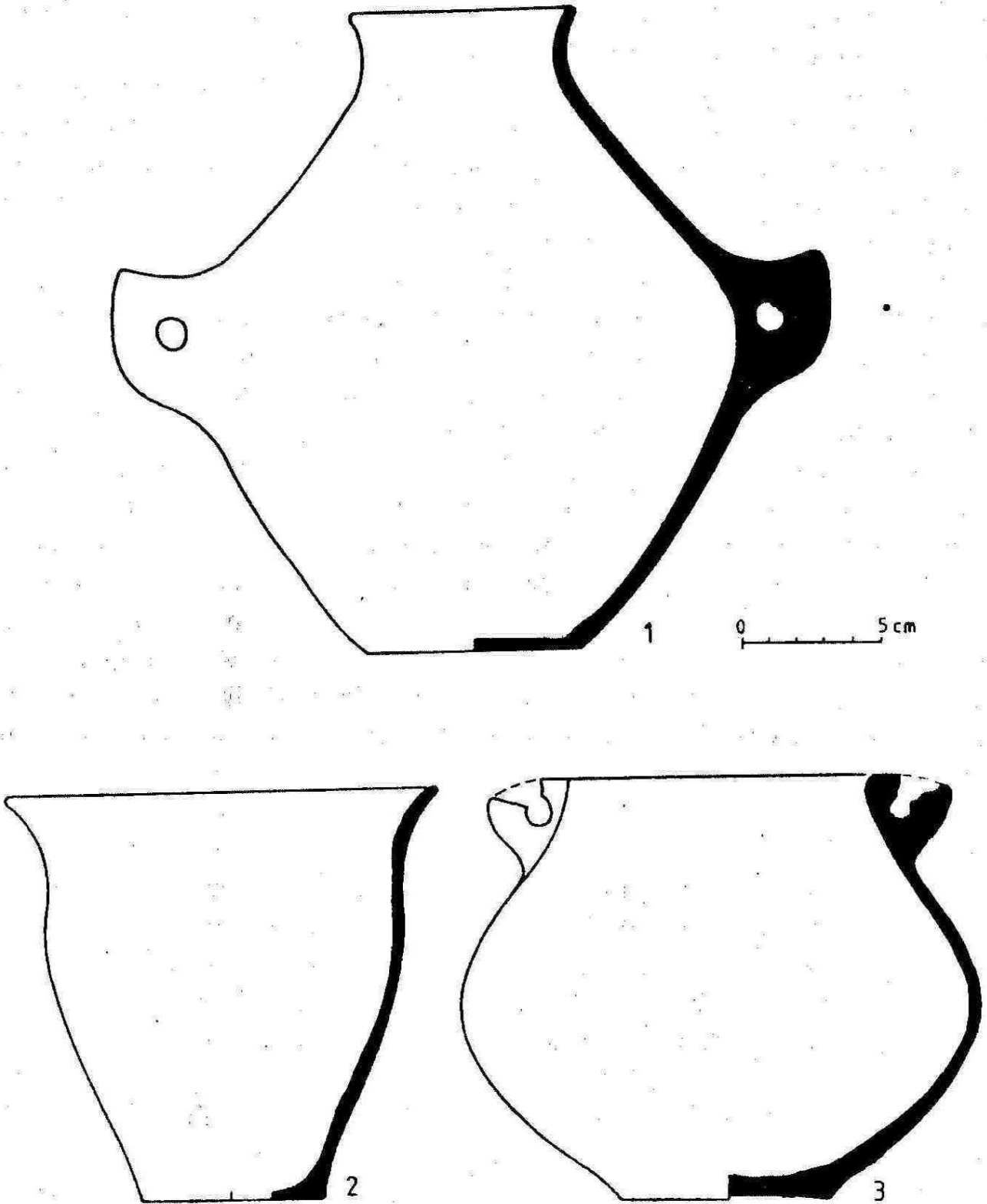
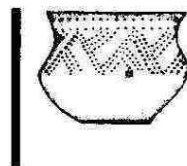

Рис. 15. Любче. Пункт 27. Поховання № 2. Посуд ВЛК
(за В. Команом)

ють *керамічні вироби, знаряддя з каменю, кістки*. Іноді здійснювалася кремація залишків і, як виняток, *використовувалася вохра для посипання похованих* [Пелешин, 1974, с. 109; 1985, с. 270–271].

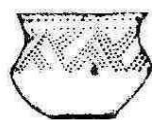
Поховальний обряд тиса-полгарського періоду був подібний до попереднього неолітичного (культури лінійно-стрічкової кераміки). Померлих, згідно з наддунайською традицією, ховали біля жител, не роблячи окремих цвинтарів. На довготривалих поселеннях знаходять по кільканадцять похованих, наприклад, у Йорданові Шльонському [Sege, 1916], Бресті Куявському [Jażdżewski, 1938], Виценжу [Kozłowski, 1971], Злотій [Rauhut, 1962, s. 156] та інших. Могила, швидше за все, на поверхні нічим не позначалася.

Переважав тілопокладальний спосіб поховання, проте зрідка фіксується і кремаційний [Kowal, 1962, s. 71]. Померлих клали в прямокутних або овальних ямах глибиною від кільканадцяти сантиметрів до 2 м, інколи використовували наявні пониження (Брест Куявський, Злата, Стжижов). У Йордано-Шльонській групі дно поховальних ям інколи викладали каменями або ховали відразу двох покійників одночасно (Брест Куявський, Стжижов, Вицьонже). За південною традицією, тіла померлих клали в скорченій позі на боці, часто із зігнутими в ліктях руками й долонями, повернутими до обличчя, — характерний адораційний жест. Зауважено, що чоловіків ховали на правому, а жінок на лівому боці [Jażdżewski, 1938, s. 36]. Орієнтація похованих була довільною, однак частіше по лінії північ-південь, звичайно з невеликим відхиленням голови на південний схід.

Поховання біля села Гусинне, пункт 2 (пам'ятка знаходиться на краю нижньої тераси заплави Західного Бугу) вивчалася А. Закостельною та Я. Гурбою в 1994 р. Тут знайдено дуже порушений скелет дорослої жінки 40–50 рр., який лежав на глибині 25 см від сучасної поверхні. Поховальна яма не простежується. Скелет знаходився в скорченому стані на лівому боці, головою на південь. За 20 см на схід від кісток *srodstopia* знайдено велику частину двовухої амфори. Там же були 2 чаші та 4 чарки, мальовані білою фарбою [Zakościelna, Gurba, 1995, s. 3–7].

Біля села Стжижув (пункт 10) виявлено поховальні пам'ятки за 600 м на схід від раніше досліджуваних поховань. Вони розташовані на мисі висотою 20 м над заплавою. Там розкопано 80 м² площі і відкрито три поховання ВЛК. Поховання № 1, № 3 були на глибині 15–20 см. У них знаходився посуд, знаряддя з кременю, кістки, рогу та мідні оздоби [Zakościelna, Gurba, 1994, s. 3–5].

У похованні № 1 доросла людина лежала у випростаному положенні на спині, головою на південь. Для ВЛК — випадок рідкісний. За її головою була миска, 5 виробів з волинського кременю, а також мідний кинджал,

перероблений на підвіску, що знаходилася на грудях. На рівні тазу знайдено фрагменти мушель, які, можливо, були елементами поясних прикрас.

У похованні № 2 відкрито рештки двох похованих осіб: жінки віком 20–25 років, котра лежала на лівому боці, головою на південь, чоловіка (?) 50–60 рр. теж на лівому боці, головою на північ. Біля них знаходилося 8 посудин, скребачка з волинського кременю та підвіска у вигляді спіралі.

На Гряді Городельській і в Котлині Грубешівській відомі залишки поселень ВЛК — Грудек, Грубешів-Підгуже, Стжижов та цвинтарі — Грудек, Неледов, Стефанковіце-Колонія, Монятиче-Колонія, Рогалін, Гусинне, Стжижов, які свідчать про те, що в названому регіоні знаходилося скупчення поселень цієї культури. Під час розкопок тут відкрито багато ям господарчого характеру. Поховання робилися поблизу поселення або за кількасот метрів від нього [Podkowińska, 1960, s. 59–80; Glosik, Gurba, 1963, s. 358–365; Gurba, 1964, s. 56–58].

В. Команом в Любче Замоїського воев. (пункт 27) в кургані на дні «глинянки» відкрито поховання волино-люблінської культури (ВЛК). (Рис. 13–15). Обриси ями були ледве помітні, дно простежувалося на глибині 0,6 м від поверхні. Вісь поховання йшла по лінії північ–південь. Молода жінка (?) лежала на лівому боці в скорченому стані, головою на південь, обличчя повернуте на захід. Серед кісток знайдено чотири фрагменти мідних прикрас. Верхня частина кістяка посипана вохрою. Біля голови знаходилась овальна миска, а поблизу стоп ніг стояла кераміка: 2 амфори, 1 горщик з s-подібним профілем, 2 кубки, 9 чарок – всього було 15 посудин. За описом В. Комана, знайдений супровідний інвентар мав такий вигляд:

1) миска овальна з чотирма симетрично розміщеними «ріжками». Її висота 9,8 см, діаметри: верхньої частини – 28 см, дна – 9,5 см, товщина – 0,6 см. Колір сіро-коричневий, на зламі чорний, домішка натуральна;

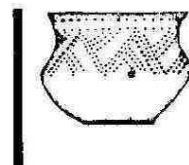
2) горщик s-подібний з бронзовою барвою та домішкою піску, висотою 20,4 см, діаметром 21 см та 9 см, товщина стінок – 0,6 см;

3) «чарка» висотою 6,5 см, стінки товщиною 0,3 см, темно-сіра зі смугами з вертикальних прямокутників, зробленими білим барвником у нижній частині. Діаметри: верху – 6,8 см, дна – 4,2 см, середини – 9,3 см;

4) інша «чарка» з такими розмірами: висота – 10,1 см, ширина – 7,2 см та 5,0 см (найбільша ширина – 7,6 см), розмальована білим барвником — поперемінно укладені прямокутники, а з середини — тонкі навкісні лінії [Koman, 1997, s. 40–43].

На Люблінщині це найбільш багате поховання (Рис. 14; Рис. 15).

Отже, серед населення волино-люблінської культури зберігся давній звичай обсипати або розмальовувати померлих червоною вохрою, про що свідчать поховальні пам'ятки, виявлені в Злотій [Rauhut, 1962, s. 156], Груде-

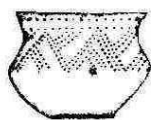
ку Надбужному [Brońska-Rauhutowa, 1956], Вербковіце [Kempisty, 1962]. Червону вохру могли добувати з рослини *zithospermum officinale* Z. В одному з поховань в Бресті Куявському нею було *обсипано голову двадцятирічного чоловіка*.

Поряд з похованими складали дарунки та особисті речі: посуд, прикраси, крем'яні вироби [Tabaczyński, 1970, s. 252]. В ранній лендель-полгарський період ставили 1–3 посудини, клали 1–2 знаряддя, часто сокиру. Особливо старанно було обставлено труну в Карску Шчецінського воєв. [Dorka, 1939, s. 193]. Крім оздобленої відтисками чаші на порожній ніжці та двох інших посудин, в похованні виявлено велике кам'яне знаряддя, кілька крем'яних пластин, оздоби з мушель *Spondylus* та ікла кабана.

Звичай обставляти померлих 1–3 посудинами, окремими знаряддями зберігся в середній фазі і лише в найпізніший період спостерігаються зміни. У Брест-Куявській групі до поховань рідко клали посуд, лише поодинокі кубки ставили до найскромніших гробів (частіше це були люди похилого віку). Як правило, померлим залишали різні знаряддя: рогові та кам'яні сокири, крем'яні вироби, на покійниках було багато цінної біжутерії.

Інші звичаї побутували в населення *волино-люблінської культури з біломальованою керамікою*. Поряд з померлим ставили численний посуд, *інколи по 10 та 15 штук*. Частина з них наповнювалась їжею та напоями, інші посудини, вкладені одна в одну, стояли в кутках поховання (Злота, Вербковіце). У Грудку Надбужному померлого було прикрито великою мискою. Поряд залишали чималі шматки м'яса, інколи від кількох тварин. Крім того, виявлено коштовні оздоби одягу. Прикраси склалися з намиста, виготовленого з мушель, яких інколи нараховується по кількасот штук. Можливо, ними обшивали поховальний одяг. Припускають, що цим речам надавалося магичне значення.

Найбільші могильники на Волині досліджувалися біля села Звенигород Львівської обл. [Свешніков, 1956] та на поселенні Голишів [Пелешин, 1973, с.321], де знаходилося по п'ять захоронень (у Голишеві могло бути й більше). На першому з них відкрито *скорчені поховання*. Скелети, які лежали на лівому боці, орієнтовані по лінії захід-схід. Стать похованого не визначена. Поховальний інвентар складався з кераміки, кам'яних та кістяних виробів. Знайдені окремі предмети з міді: фрагменти шпильок, наконечник стріли. Вони відкриті на глибині 0,3–0,4 м від сучасної поверхні в лесовому ґрунті. У Голишеві захоронення здійснювались у мілких ямах, контури яких зараз не простежуються. Можливо, над ними були невеликі насипи, але руйнування їх не оминуло. Воно почалось уже в період існування пізньотрипільського поселення, територія якого близько підійшла до могильника. В 60-х рр. ХХ ст., коли проводились земляні роботи в долині, з незрозумілих

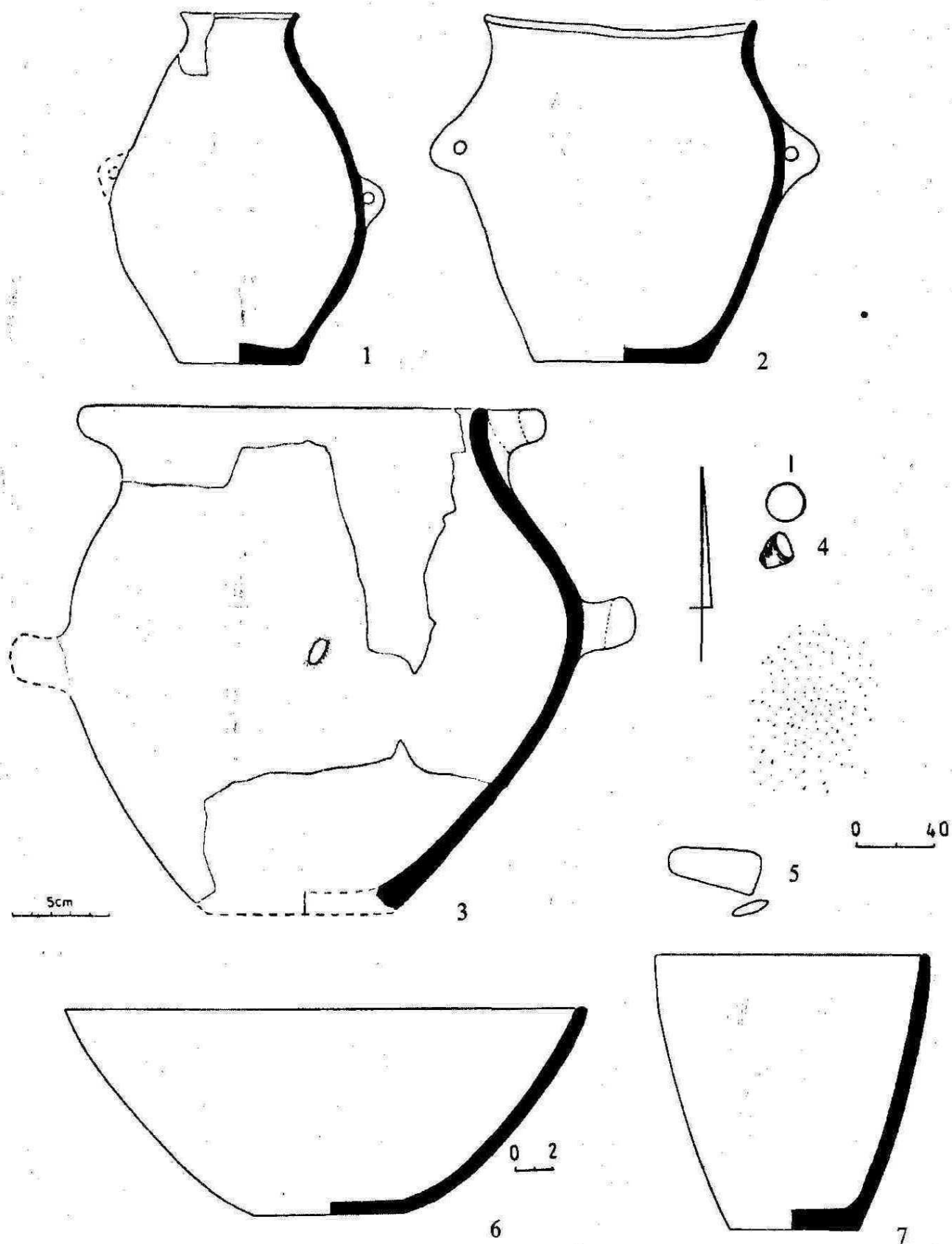
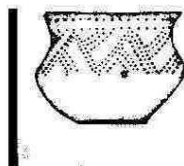

Рис. 16. Гарбатурка Колонія. Пункт 7. Кераміка з поховання ВЛК (1-3). Тишовце. Пункт 3. Матеріали з об'єкту № 25 (4-7) (за В. Команом, Г. Тарас, А. Закостельною)

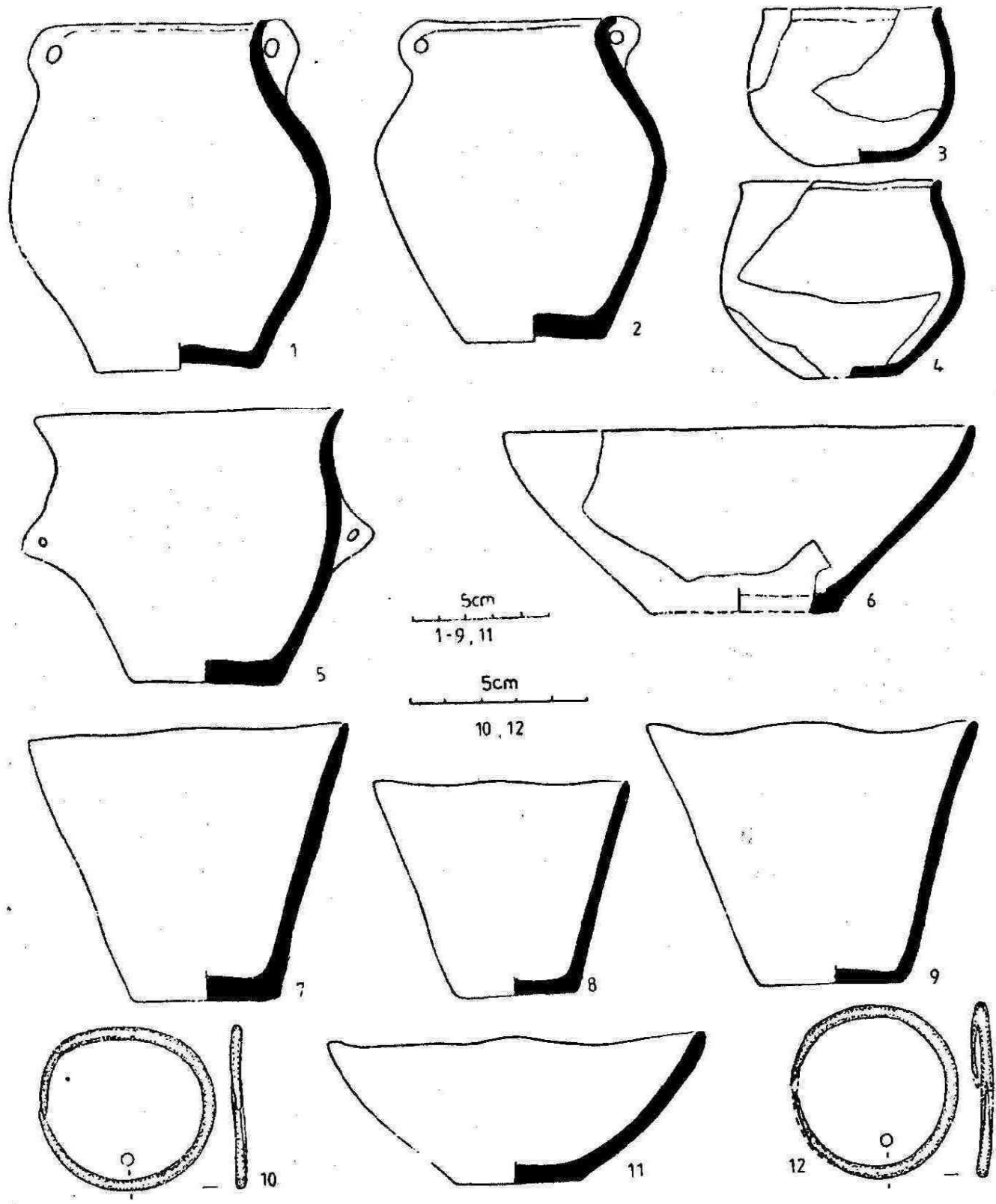
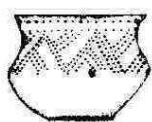

Рис. 17. Гарбатурка Колонія. Пункт 7. Матеріали з поховання ВЛК (за М. Поланською)

причин знесли південний схил мису, в результаті чого кілька поховань зруйновано. Від них на поверхні залишилися уламки кількох черепів і шість пошкоджених посудин. В 1972–1973 рр. експедицією Львівського університету під керівництвом М. Пелещишина досліджено п'ять поховань, які розташовувались двома групами на відстані 6–8 м. Всього їх мало бути 10. Поховання тілопокладні, кістки збереглися частково в деяких з них. За місцезнаходженням кісток можна вважати, що покійники лежали з підтягнутими ногами і були орієнтовані на північний захід, тобто в сторону поселення. Деякі з поховань були парними чи груповими [Пелещишин, 1973, с. 74–88; 1998, с. 74–79].

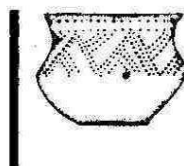
Від поховання № 1 залишилися окремі кістки нижніх кінцівок. З поховальних дарів уціліли дві конічні миски та біконічний горщик. Поверхня усіх трьох посудин темного кольору, старанно підлощена. [Пелещишин, 1973, с. 76]. Поблизу виявлено частину черепа великої рогатої домашньої тварини, можливо, залишки жертвоприношення або тризни. У розташованих поруч похованнях № 2 і № 3, за словами М. Пелещишина, знаходилися окремі кістки трьох дорослих жінок і одного чоловіка. В похованні № 2 була невелика амфорка з двома вушками та миска. В похованні № 3 знайдено два біконічні горщики, кусок каменю, окремі кістки дрібної домашньої худоби.

Від поховання № 4 збереглися нижні кінцівки і частина хребта людини в анатомічному порядку. Тут була похована жінка, за визначенням В. Козак-Зихман, віком біля 30 років, яка лежала в скорченому положенні на лівому боці, головою на північ. Біля кістяка виявлено дві крем'яні пластинки, частину кам'яної шліфувальної плитки, дві кістяні проколи, три добре збережені посудини: амфора, миска і грушеподібна чаша. Всі речі знаходилися біля зігнутих колін. В похованні № 5 частково вціліли кістки ніг, фрагменти черепа і кілька хребців, що належали жінці віком 20–25 років. Від поховального інвентаря збереглася лише одна миска [Археологічна спадщина... 2005, с. 137,139,170].

На думку автора розкопок М. Пелещишина, голишівський могильник свідчить, що жителі селища не мали контактів з іншим етнічним середовищем (Рис. 18; Рис. 19; Рис. 20; Рис.21; Рис. 22).

Отже, поховальний комплекс ВЛК з Голишева, незважаючи на значну зруйнованість, є найбільшим на Волині. Він вказує на звичай ховати покійників неподалік від жител, що властиво для ранньоземлеробських культур Подунав'я. Цікаво, що поховання об'єднувалися в дві групи, відстань між якими становила 6–8 м. Можна допустити, що вони були віддалені в часі (різночасові) або покійники належали до двох родів.

Кістяки знаходилися в неглибоких ямах у лесовому ґрунті, на відстані 0,3–0,4 м від сучасної поверхні. На думку М. Пелещишина, речі могильни-

ка та поселення складала єдиний комплекс, а обидві пам'ятки були «невеликі і недовготривалі». Кераміка у похованнях збереглася краще, на поселеннях вона фрагментована. Всього він нараховує рештки від 60 посудин, четверта частина з яких знайдена на могильнику [Пелешин, 1973, с. 75–76]. За даними розкопок 2004–2005 рр., проведеними О. Позіховським, Г. Охріменком, ранній, «дотрипільський» період поселення Голишів належить до двох культур — маліцької та волино-люблінської. Як встановлено, голишівський могильник — пам'ятка волино-люблінської культури [Археологічна спадщина... 2005, с. 168, 170, 172, с. 216–278].

Цікавим є питання: чи для поховального обряду виготовлявся спеціальний посуд, чи ставилися вироби, якими люди користувалися за життя. Виявлені в похованнях посудини були міцні, невеликих розмірів. За технологічними особливостями вони однорідні, виготовлялися з глини, в яку додавалося небагато піску, добре випалені, з дбайливо прогладженою або пролощеною поверхнею. Кольори — від коричневого до темного [Пелешин, 1973, с. 76].

Кераміка складалася з амфор, мисок, чаш, горщиків. (Рис. 19). У кожній з цих груп були відмінності за другорядними ознаками. Амфори М. Пелешин поділяв на три типи: 1) з роздутим корпусом та звуженим горлом, потов-

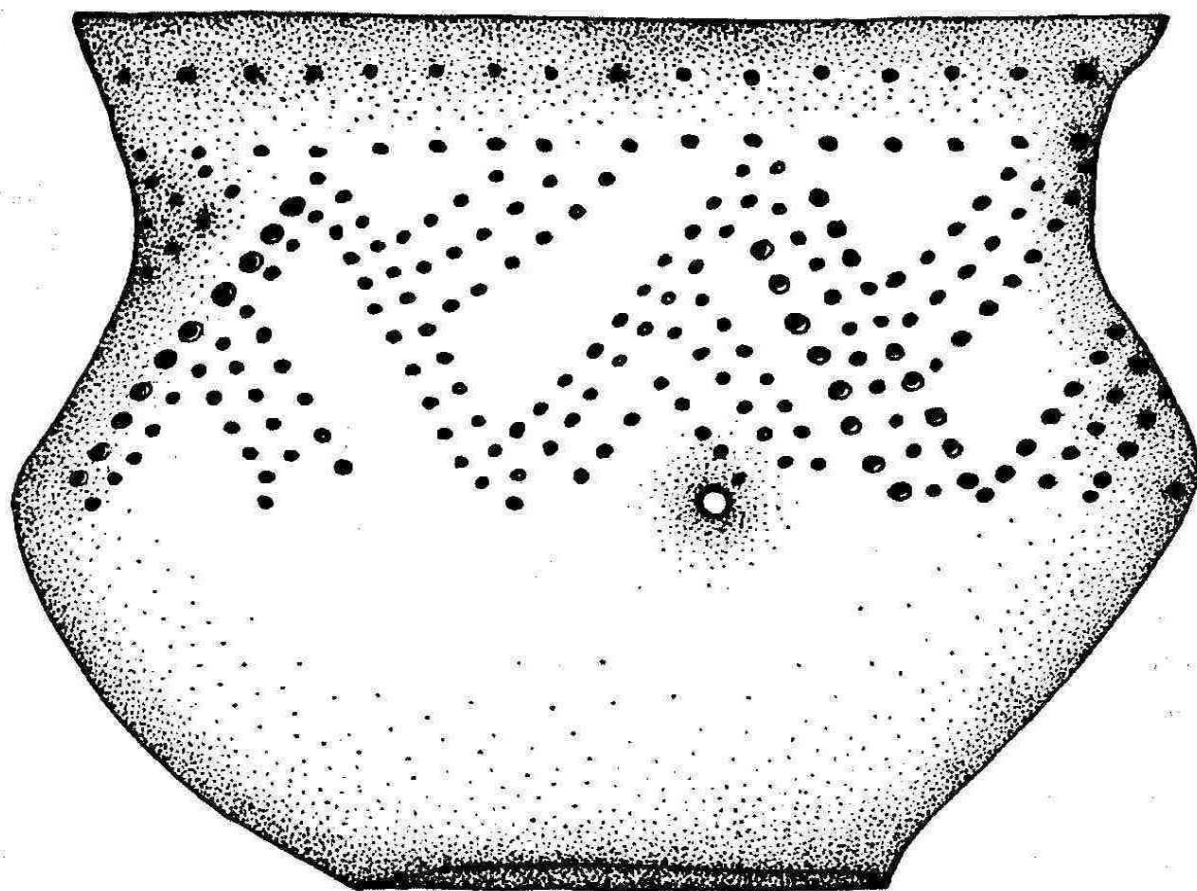
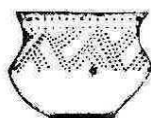

Рис. 18. Голишів. Горщик з поховання ВЛК (за М.Пелешиним)

щеним краєм; 2) присадкуваті, з біконічним профілем, широким дном, плавно розхиленою шийкою, чотирма невеликими вушками, розміщеними у верхній частині. Рідкісною є амфора, край якої має виступи та заглибини, висота її 13 см; 3) з різко вираженим біконічним профілем, лійчастими вінцями та широким дном, чотирма вухами на рівні найбільшої випуклості.

Горщики низькі, з біконічними стінками, високо піднятим вигином та розхиленим краєм. Орнамент складається з конічних або видовжених виступів на вигині, скісних заглибин по ребру вигину, валиків по шийці. На плічках могли бути вертикальні валики. Відомі миски з малими конічними

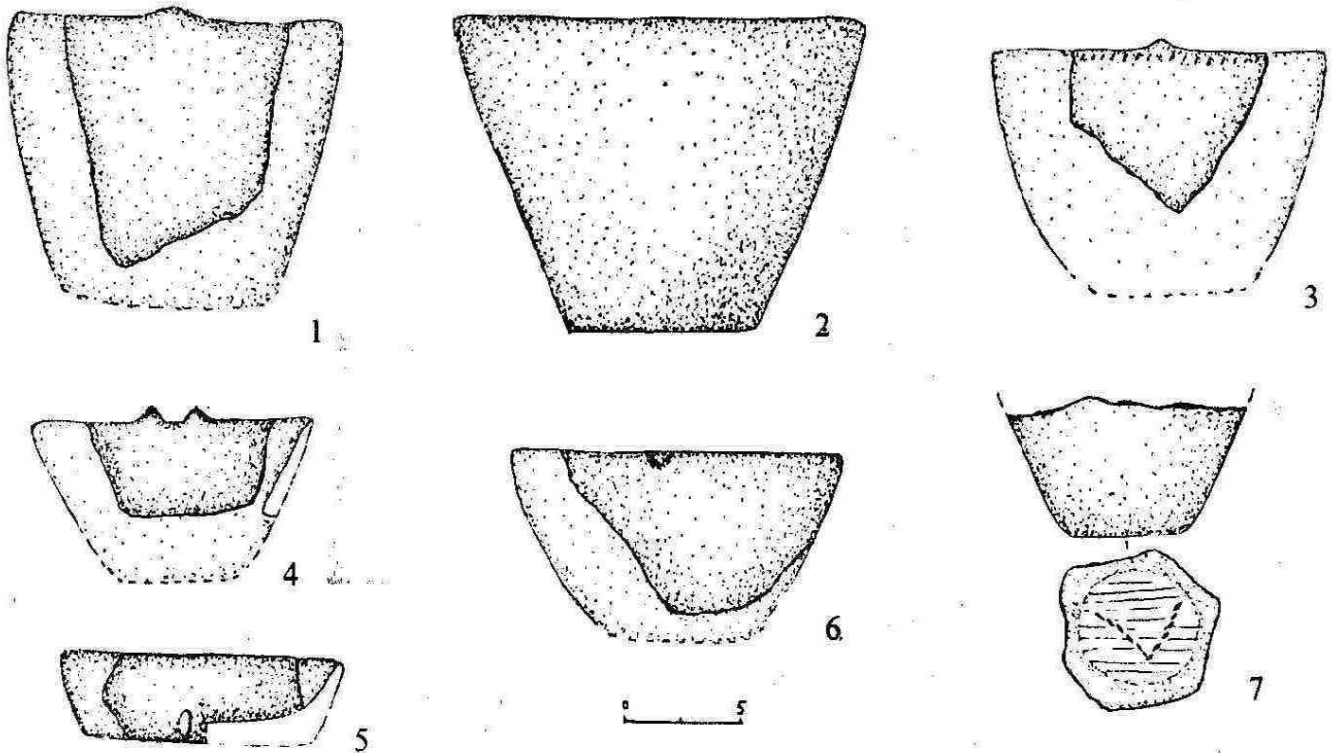

Рис. 19. Голишів. Кераміка з поховання (за М. Пелещишиним)

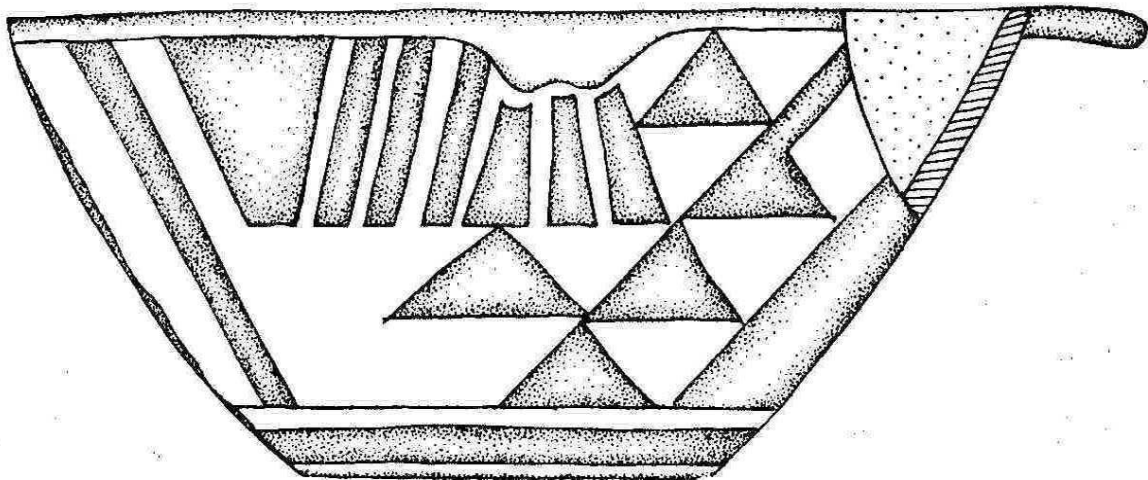

Рис. 20. Голишів. Миска з поховання ВЛК (за М. Пелещишиним)

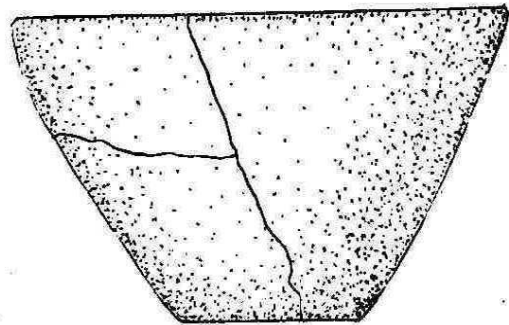
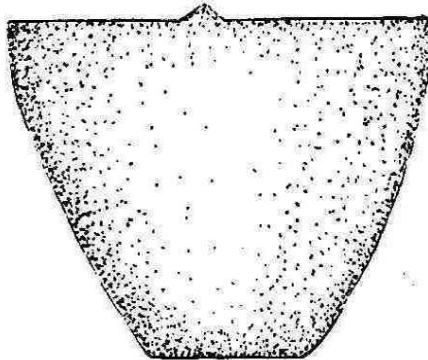
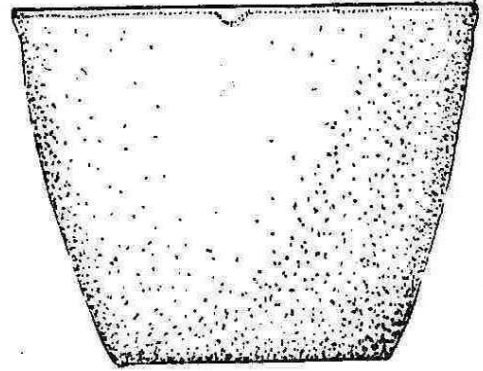
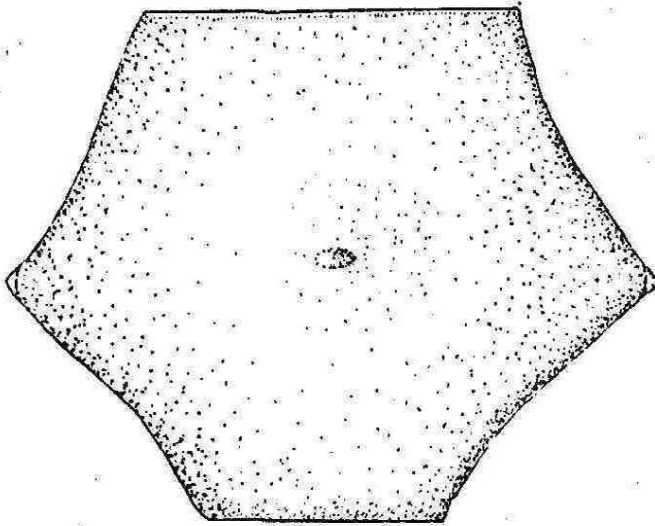
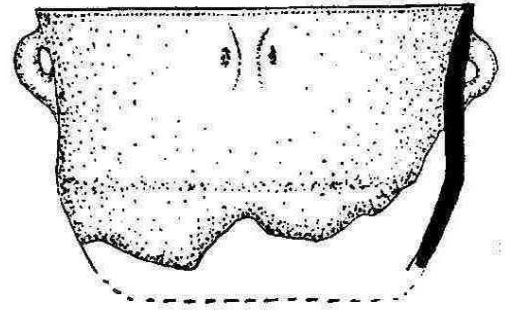
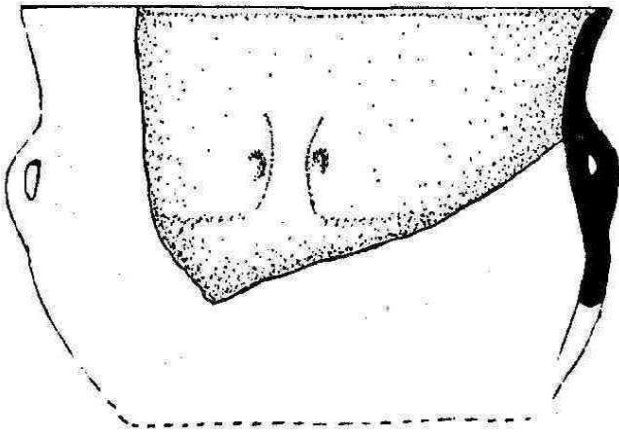
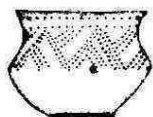

Рис. 21. Голишів. Кераміка з поховання (за М. Пелешиним)

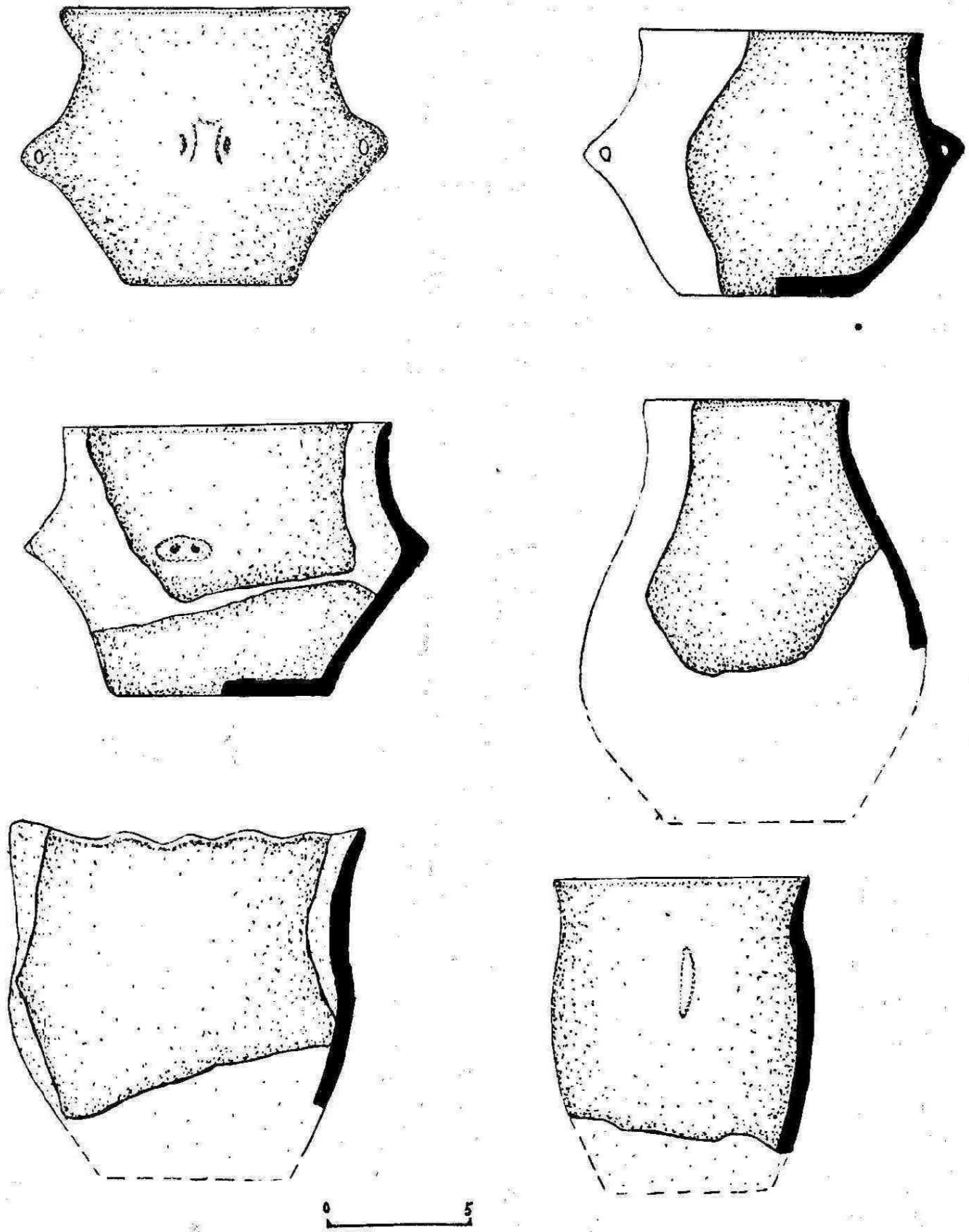
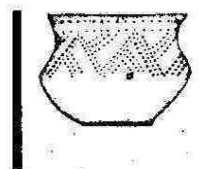

Рис. 22. Голишів. Кераміка з поховання (за М. Пелешиним)

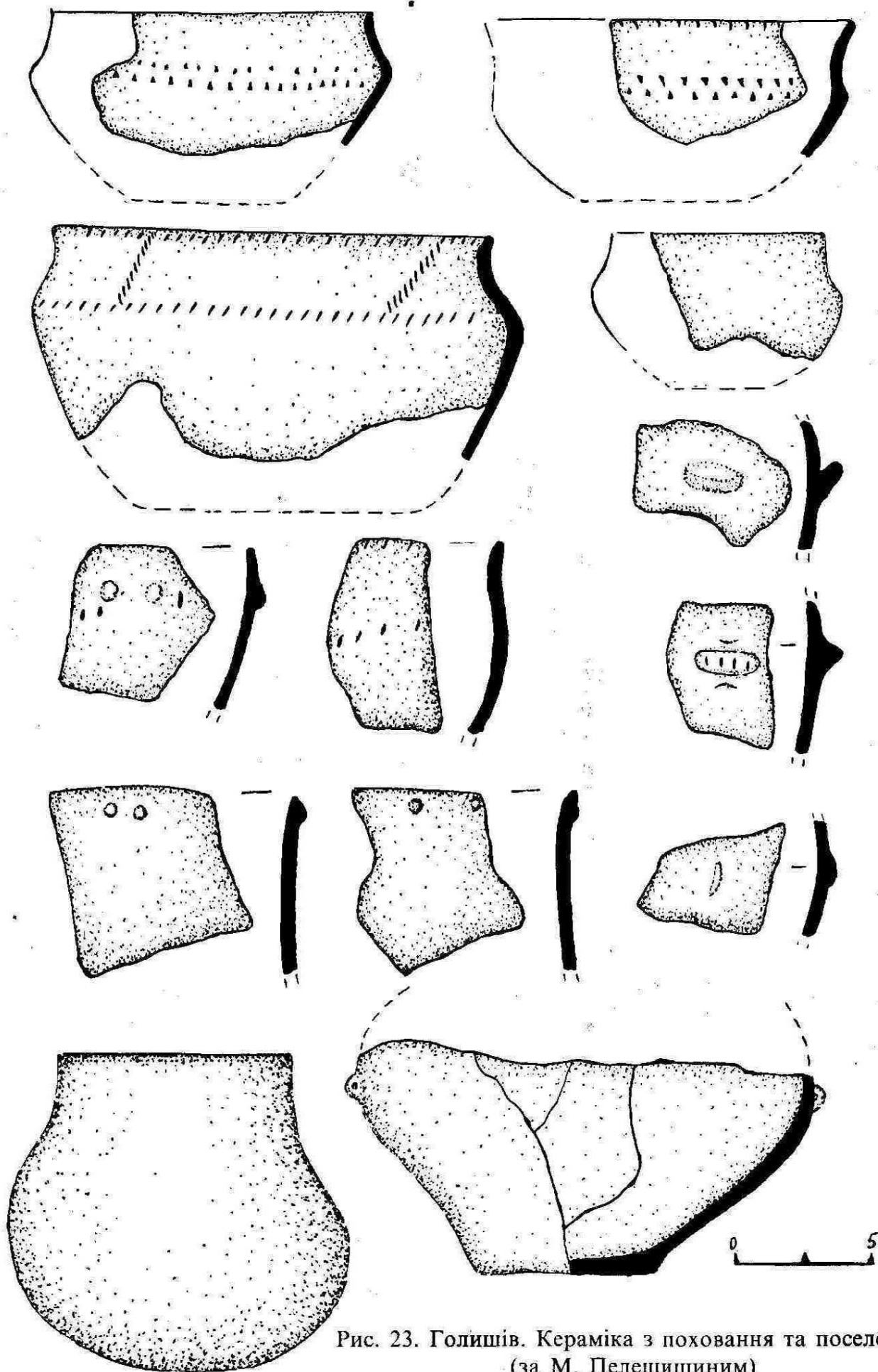

Рис. 23. Голишів. Кераміка з поховання та поселень (за М. Пелешишиним)

виступами по краю (гострі, здвоєні), інколи наносився ряд ямок під краєм вінець. Дно однієї з них прикрашене візерунком з горизонтальних прокреслених ліній, а поверх них — гострий кут з ямок.

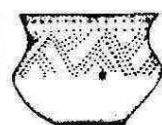
Інша миска оздоблена білим розписом («крейда на жировій основі»), нанесеним на зовнішній поверхні та дні — геометричний візерунок у вигляді груп скісних смужок на верхній частині трикутників та двох горизонтальних ліній при дні. Вона має два здвоєні виступи під краєм вінець, що нагадують роги тварини (Рис. 20). Знайдено також низькі біконічні миски, ймовірно, маліцької культури. До чаш віднесено кілька тонкостінних грушеподібних неорнаментованих посудинок з майже округлим дном висотою 8–10 см. Вони не орнаментовані. Є й менші чаші з біконічним, плавно відігнутих краєм, які прикрашалися відтисками округлого орнаментира [Пелещин, 1973, с. 77].

Ще одна важлива пам'ятка — Гарбатувка-Колонія, досліджувана М. Поланською, знаходиться в південній частині ленчинсько-влодавського поозер'я (біля оз. Ротче) на піщаному пагорбі, піднесеному на 3 м над долиною. При викопуванні піску на глибині 20–30 см (на площі 2 м) знайдено скупчення посудин, їх уламків та дві мідні прикраси. Виявлено таку кераміку: 1) амфора з вузькою шийкою та грушеподібним корпусом і двома вухами в найширшому місці; 2) амфора з s-подібним профілем; 3) мала амфора, що знаходилася в середині більшої посудини; 4) амфора з двома вухами та наліпленими гудзками; 5) амфора з двома вушками; 6) амфора; 7) амфора з s-подібним профілем; 8) пошкоджена чарка, край якої злегка відхилений, корпус кулястий; 9) пошкоджена чарка; 10) пошкоджена миска — стінки рівні, край вигнутий до середини; 11) миска, прикрашена чотирма симетрично розміщеними горбиками на краю; 12) непрофільований кубок; 13) кубок; 14) кубок з чотирма виступами, а також 2 сережки, одна з яких скручена в один раз і має потовщені кінці (Рис. 16, Рис. 17).

Кераміка виготовлена з необезжиреної глини, в якій мало піску, ясно-брунатного кольору, прогладжена, блискуча, матова, добре випалена. На жодному з виробів не було розфарбовувань.

В публікації подано карту поховань ВЛК з Люблінщини (всього 32 групові та одиночні захоронення), майже всі виявлені в зоні лесових ґрунтів [Polańska, 1999, s. 9–15].

Поховання ВЛК знаходяться, як правило, за 1,5 м або кілька метрів один від одного, тому трактуються як один поховальний комплекс. В Любче (пункт 27) на глибині 0,8 м біля ніг кістяка знайдено 14 посудин та сережки — підтвердження того, що це було жіноче захоронення. Кількість посуду в похованні інколи досягає 15 штук. Посудини ставились коло ніг, за головою, біля грудей. Зрідка фіксуються випадки вкладання малих посудинок в

більші [Kempisty, 1962, рис.7, s. 200; Búsiewicz, 1992, s. 5; Koman, 1997, рис. 4]. Серед супровідного інвентарю є вироби з кременю та кістки, оздоби з мушель, іквів кабана, міді. Останні відомі в похованнях з кільканадцяти пунктів [Glosik, Gurba, 1963, s. 361; Kokowski, 1982, s. 14; Polańska, 1999, s. 14].

Пам'ятка Гарбатувка-Колонія висунута далеко на північ, в зону Полісся. Решта поховань локалізовані на Городельській гряді, в Хрубешівській котловині, на середньому Вепжі та Наленчовському плоскогір'ї [Op. cit., s. 15].

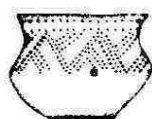
Пошкоджене поховання № 7 у Стжижові (Замойське воєв.), досліджуване А. Закостельною, проявилось на глибині 10 см і належало чоловікові (?) віком 30–35 р. (визначення В. Козак-Зихман). В ньому знайдено наконечник стріли з волинського кременю, чарочку зі слідами білої фарби, вставлену в есоподібну посудину з двома вушками та двома гудзками, біконічну посудину з розхиленими вінцями, келихоподібний виріб. Рештки людини лежали, ймовірно, у скорченій позиції на правому боці, головою на південь. Частина кераміки залишена була біля колін. Решта — ближче до кісток гомілки.

На пам'ятці відкрито 7 поховань: одиночні (№ 1/1994; № 4/1995), 1 подвійне (№ 3/1994 р.) та потрійне (№ 2/1994 р.). Всього тут поховано двох жінок, чотирьох чоловіків, 1 дитину. Крім цього, було чоловіче поховання в гробі (№ 7/1994 р.), парне поховання жінки та чоловіка, в потрійному (№ 2/1994 р.) — жінка, чоловік і дитина. Обоє молодих жінок поховано з чоловіками у віці 50–60 років.

Померлих клали в скорченій позиції головою на південь: жінок на лівому боці, чоловіків на правому. Лише в похованнях чоловіків (№ 1/1994 р., № 3/1994 р.) був відступ від правила: перший спочивав на спині, другий — на лівому боці головою на північ. Поряд з останнім чоловічим кістяком лежав жіночий скелет, покладений валетом. В іншому похованні біля чоловіка та жінки, які були повернуті обличчями один до одного, знаходилося дитяче захоронення.

Всі поховання мали багаті та різноманітні «дарунки», основними серед них є посуд (від 4 до 8 посудин), зняряддя з кістки, рогу, кременю. В більшості знайдено мідні вироби або їх залишки. Біля голів жінок виявлені спіральні скручені підвіски. В похованні чоловіка (№ 1/1994) на шії була підвіска, перероблена з ножа [Zakościelna, Gurba, 1995, s. 6].

Це був цвинтар, імовірно, з 8 поховань. Він, не виключено, мав форму прямокутника (28 x 16 м), в кутах якого парами робилися захоронення. В центрі цвинтаря, можливо, здійснювалися поховальні обряди, там міг бути й курган. В той самий час в тиса-полгарській та бодрог-керештуровській культурах були великі некрополі (пор. J. Bognar-Kutzian, 1963).

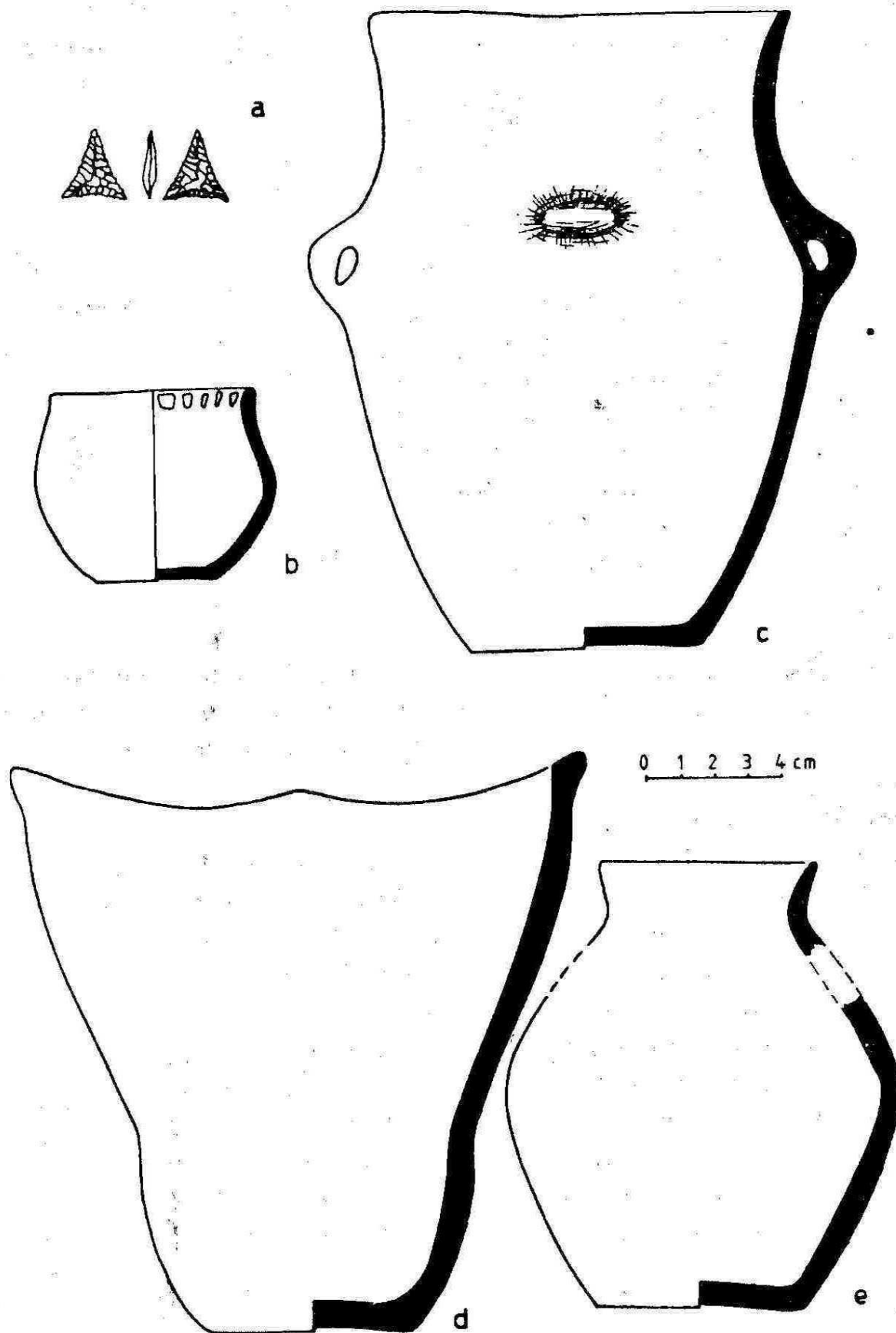
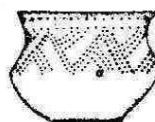

Рис. 24. Стжижув. Пункт 26. Матеріали з поховання № 7-1996 (за А. Закостельною)

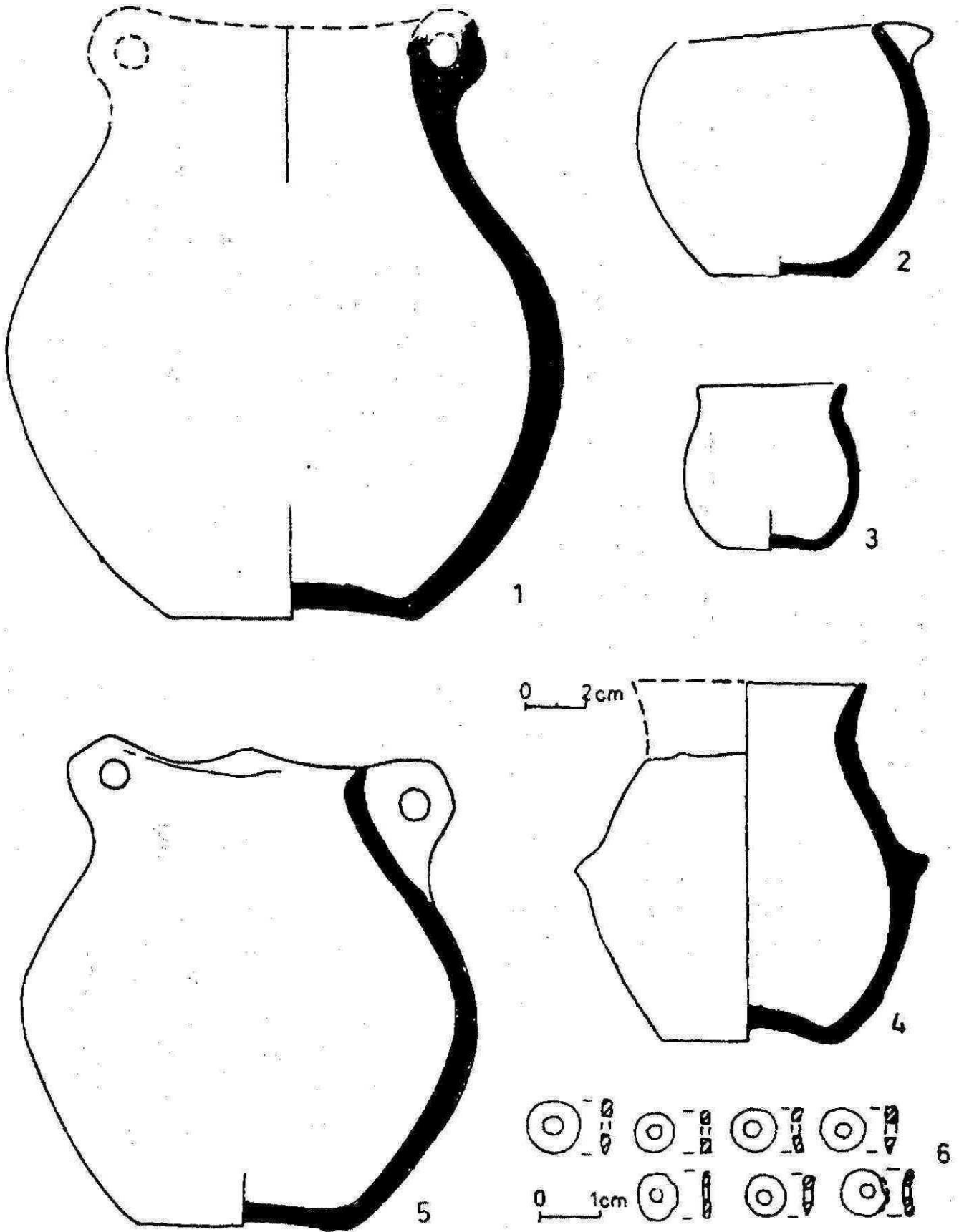
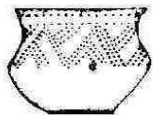

Рис. 25. Стжижув. Пункт 10. Матеріали з поховання № 2: 1-5 — кераміка; 6 — намисто із мушлів (за Я. Гурбою, А. Закостельною)

Серед городельських пам'яток ВЛК виявлено кілька могильників – Стжижов, Рогалін. В останньому було поселення та 4 цвинтарі [Zakościelna, 1997, s. 11–14], (Рис. 24; Рис. 25).

У 1987, 1988 рр. продовжувалися розкопки на цвинтарі СК – пункт 2, в результаті яких відкрито 670 м² та виявлено 6 поховань СК (№№ 22–27). Це були ямні захоронення, за винятком знищеної могили № 23. Орієнтовані вони переважно довгою віссю в напрямку схід–захід. Атиповим є поховання № 22 — орієнтація з північного заходу на південний схід. Всі поховання одиночні. Померлих покладено у випростаному положенні на спині, з долонями біля обличчя. Поховання № 25 мало залишки дерев'яної конструкції, а № 27 знаходилося в колоді. Біля померлих знайдено посуд, крем'яні вироби (сокири, серпи, наконечники стріл, списів), мідні прикраси — браслет, гривна, сережки, намисто з фаянсових пацьорок та зубів тварин. Крім того, виявлено кістяну шпильку, частини пояса з іклів дикого кабана [Zakościelna, 1997, s. 11–14].

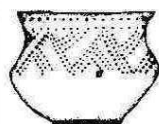
До цього часу було відомо про кілька зруйнованих могильників, наприклад, в Амбукові на Західному Бузі, Сьомаках неподалік від Луцька та інших місцях. Це стосується й окремих поховань (Гірка Полонка Луцького р-ну). Вони містили важливий речовий матеріал, що стосувався похоронного ритуалу, проте не розкривали питання про взаємозв'язок поселень з прилеглими до них могильниками [Пелешцишин, 1998, с. 76–78].

За даними польських дослідників, в межиріччі Західного Бугу та Вепжа серед 37 поховань з 23 пунктів померлі лежали на лівому або правому боці і лише один кістяк витягнутий на спині. Усі скелети орієнтовані головою на південь. Посудини ставилися біля голови або за стопами ніг. Поховальні дарунки склалися з крем'яних та кістяних знарядь, прикрас з іклів кабана, стулок черепашок unio, рідше міді [Kokowski, Zakościelna, 1988 s. 66].

За винятком незначних локальних особливостей, поховальний обряд населення наддунайського кола культур лендель-полгарської спільноти був подібний в басейнах Одера, Вісли, Західного Бугу. Поховальні обряди, напевне, ставали тоді більш складними, ніж у добу неоліту. Релігійні поняття також, імовірно, змінювалися, ускладнювалися.

Отже, про духовне життя місцевих племен маліцької та волино-люблінської культур найповнішу інформацію дають нам поховання та поховальний обряд.

Для поховального обряду цього населення є характерним: 1) розміщення поховань поблизу поселень; 2) тілопокладальний (інгумаційний) обряд — положення покійника на спині або на боці з підігнутими ногами у неглибоких ямах (Голишів, Гірка Полонка та ін.); 3) захоронення робилися групами по 2–5 осіб, які, ймовірно, належали до однієї родини, на певній відстані від

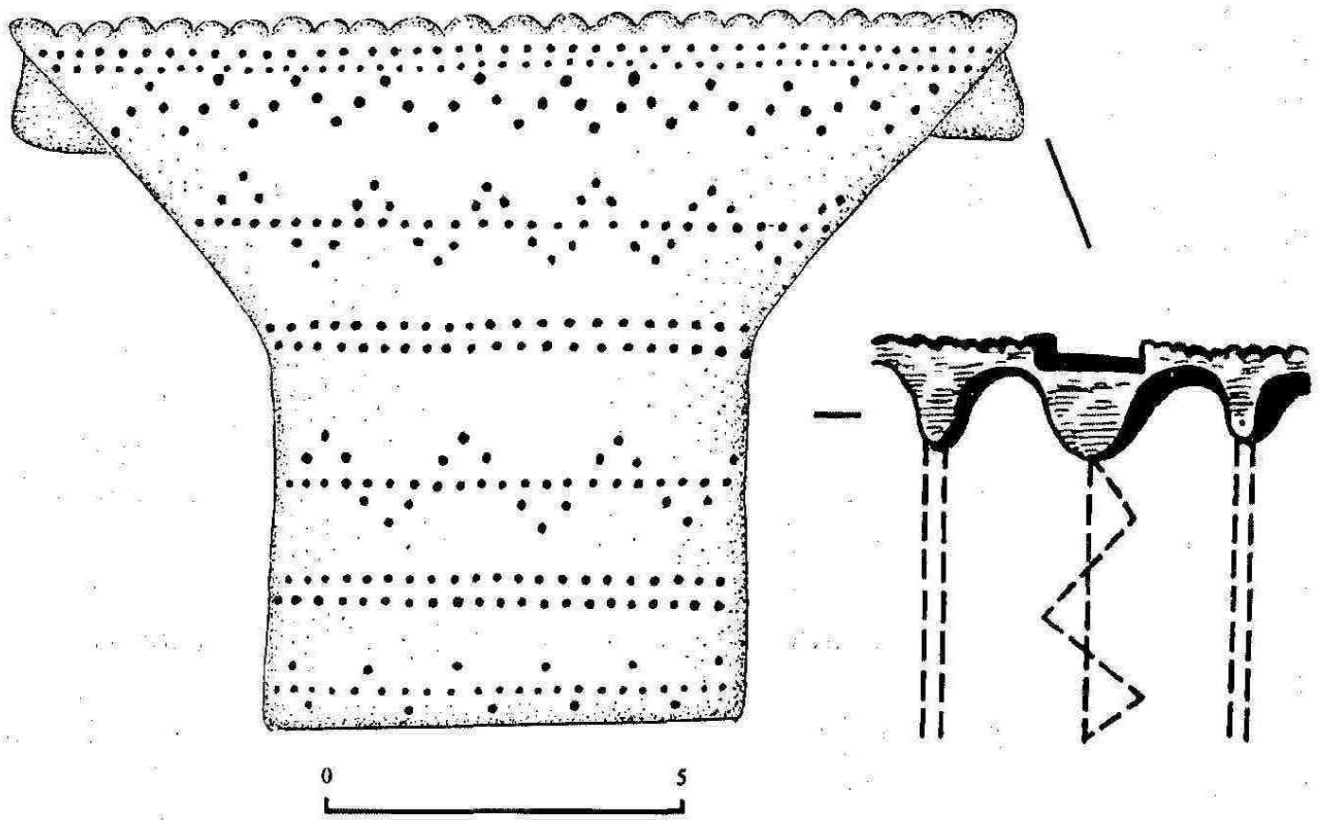

Рис. 26. Хорів. Ритуальна (поховальна?) посудина МК (за М. Пелецишиним)

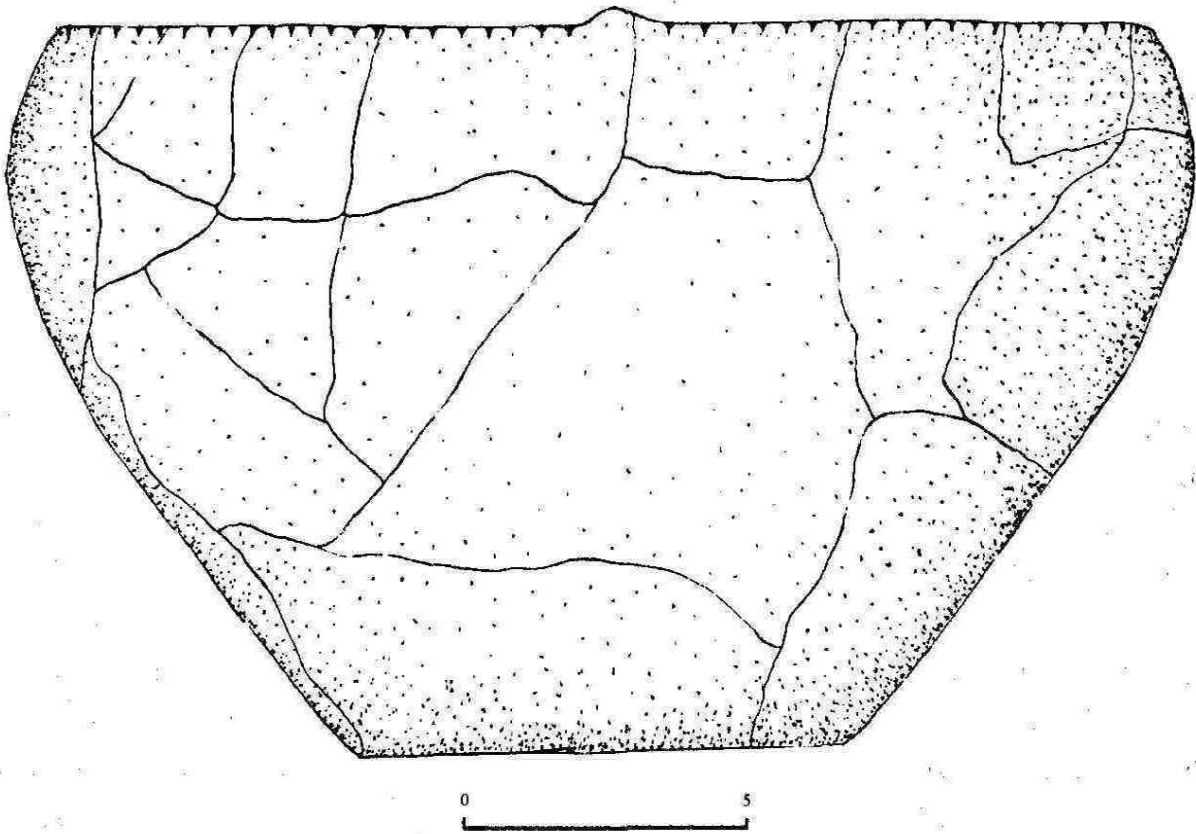
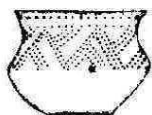

Рис. 27. Костянець. Посудина МК (за М. Пелецишиним)

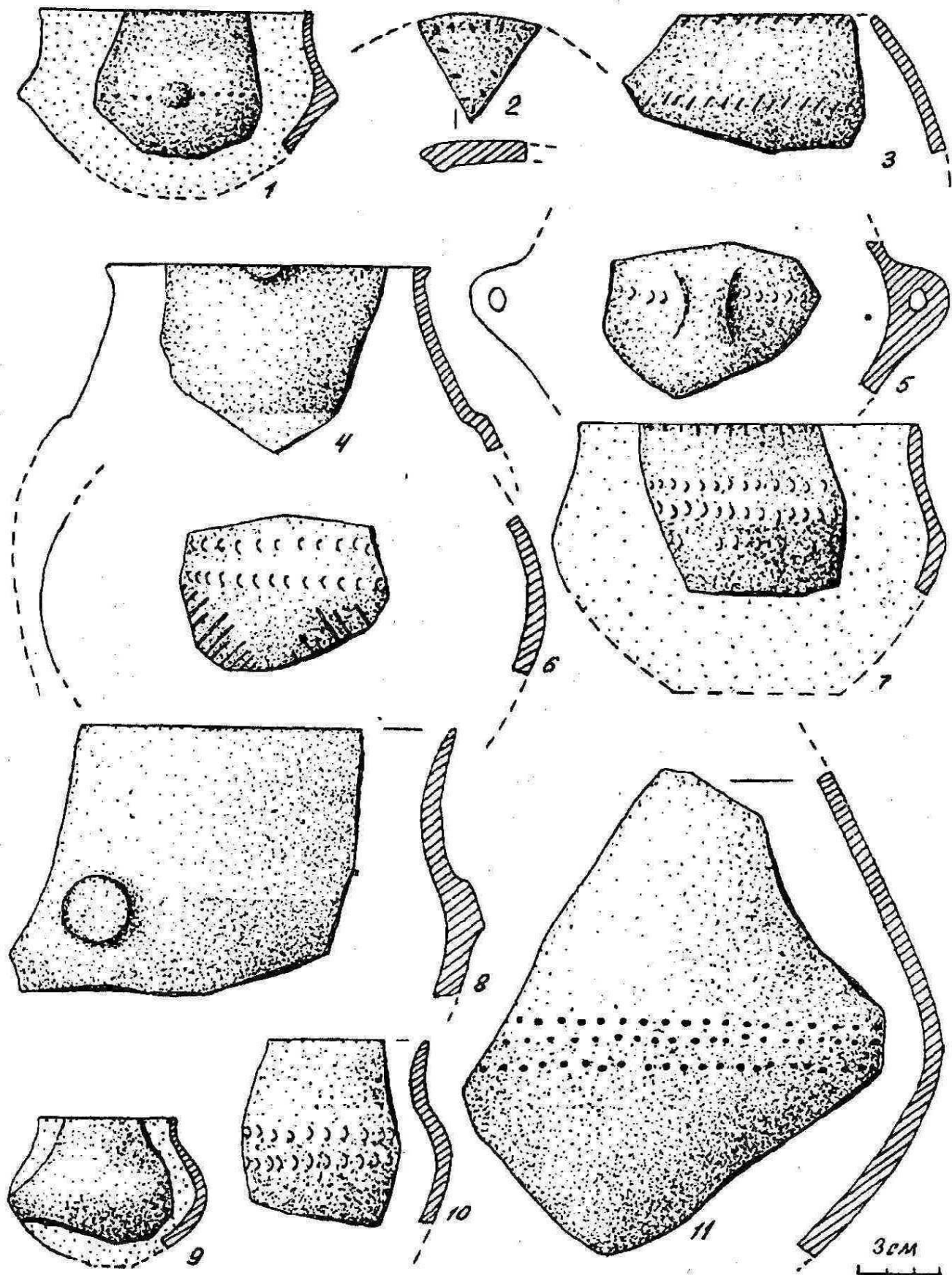
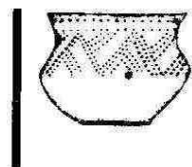

Рис. 28. Торчин. Кераміка МК (за В. Коноплею, С. Ревуцьким)

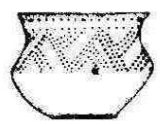

1

2

Рис. 29. Зимне. Мальовані керамічні вироби ВЛК (за М. Пелецишиним)

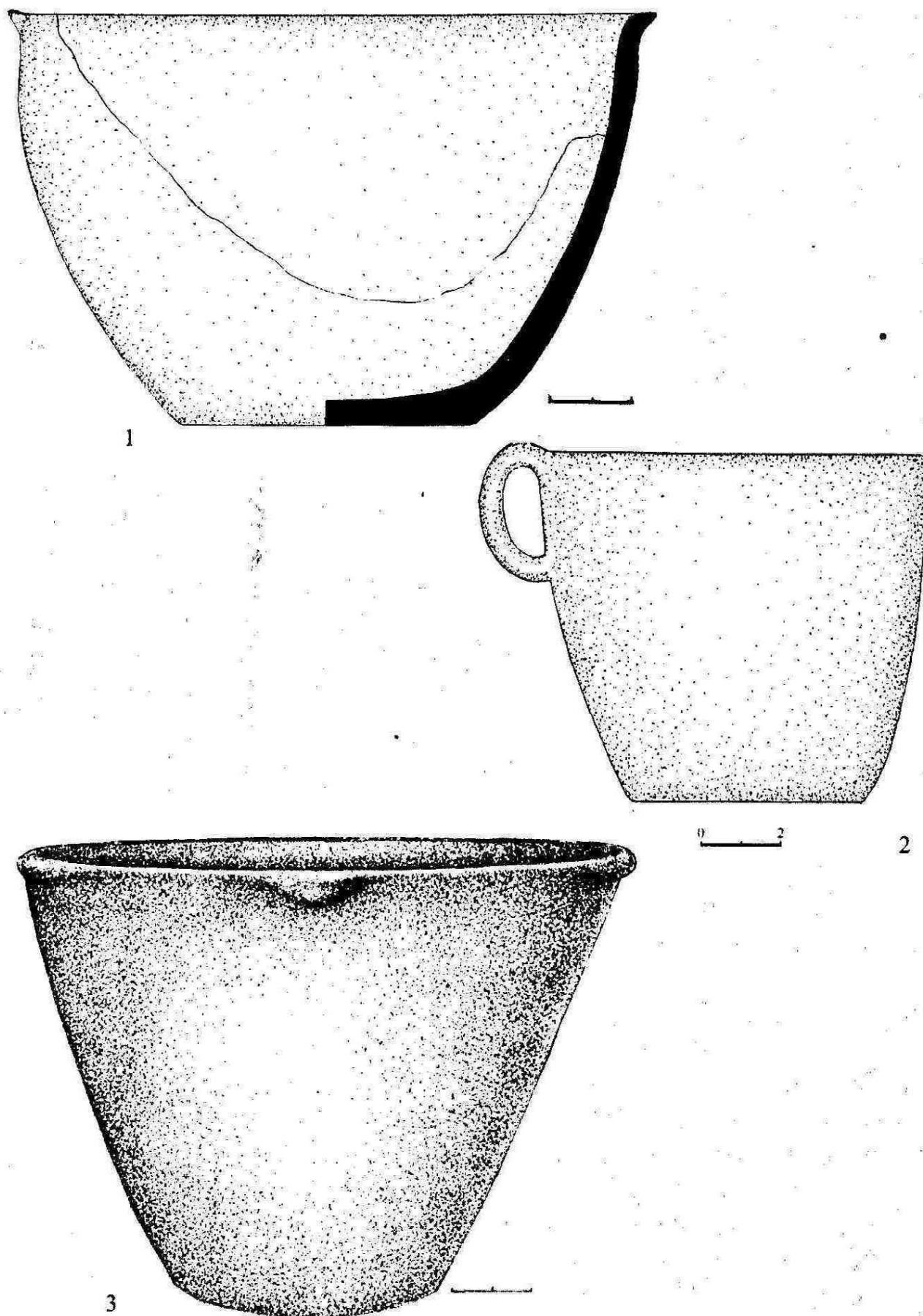
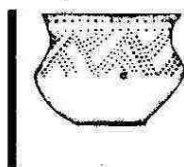

Рис. 30. Керамічні вироби ВЛК: 1 — Луцьк (фонди Волинського краєзнавчого музею); 2 — Млинів (експозиція Млинівського краєзнавчого музею; 3 — Луцьк-Красне (фонди Луцького історико-культурного заповідника «Старе місто») (за Г. Охріменком)

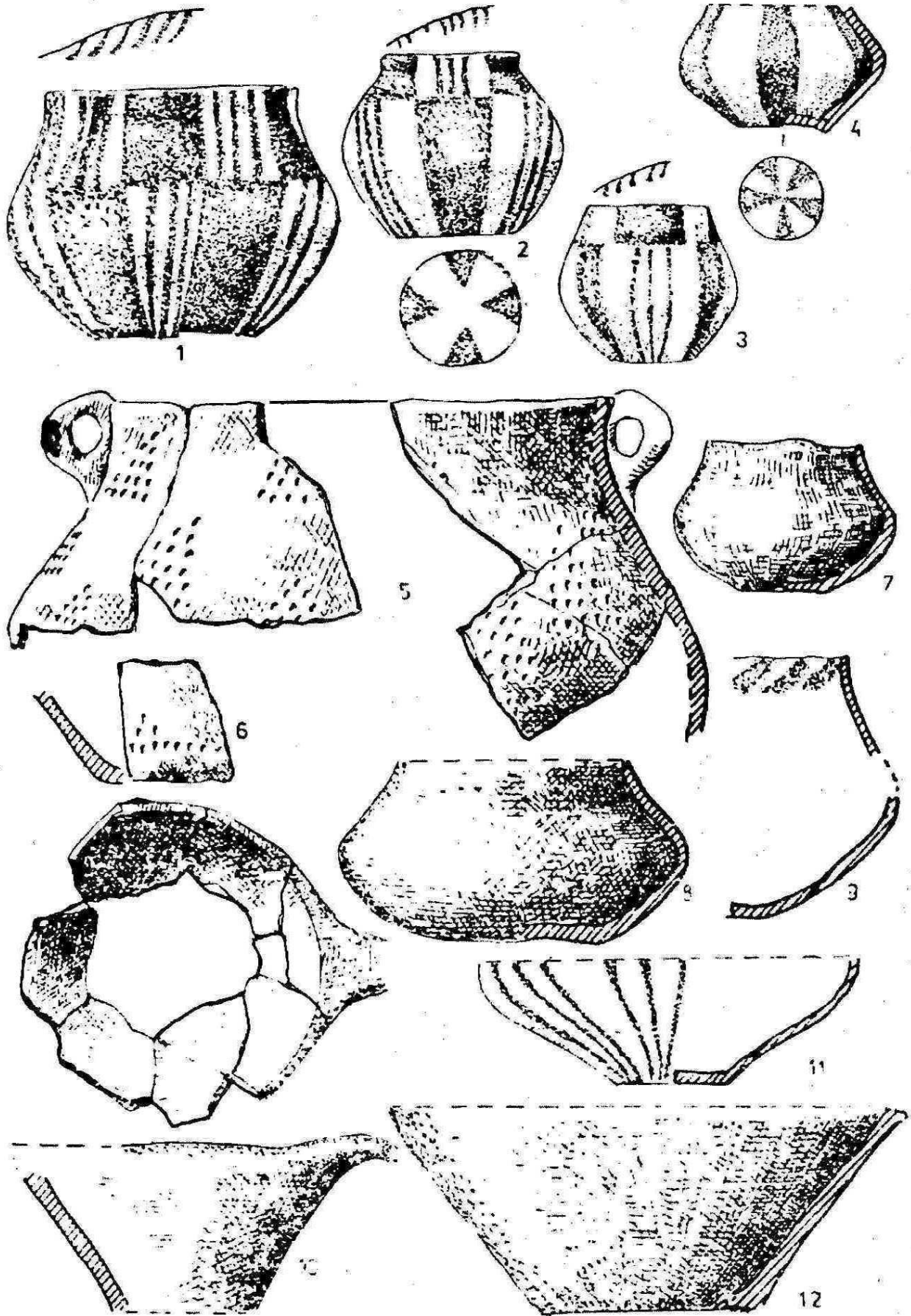
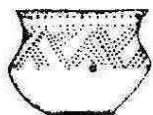

Рис. 31. Кераміка ВЛК: 1-6 — Злота; 7-12 — Стжижув
(Pradzeje ziem Polskich, t. I, 1989. — S. 193)

інших поховань, однак в одному визначеному місці, що було їх спільним некрополем; 4) за матеріалами голишівського могильника видно, що похованих супроводжували дарунки: керамічні вироби (миски, чаші, горщики, амфори), кістяні знаряддя (проколки), крем'яні пластини, а в басейні Західного Бугу ще й мідні прикраси.

Загалом увесь цей комплекс поховального обряду типовий для спільнот, що вийшли з Наддунайського регіону. Окремі пам'ятки західного та східного (Голишів) ареалів поширення волино-люблінської культури вказують на те, що під час поховань робилися обрядові тризни, від яких залишилися біля могил кістки свійських чи диких тварин.

Культ та магія населення культури лійчастого посуду (КЛП). У першій половині III тис. до Р. Х. на території Західного Побужжя із заходу проникають племена культури лійчастого посуду. Її ареал охоплював територію Центральної Європи від південного узбережжя Балтики на півночі до Чехії та Словаччини на півдні, від Голландії на заході до Західної України на сході.

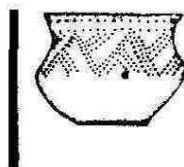
На сьогодні питання щодо походження цього населення залишається невирішеним. Деякі дослідники вважають, що її формування відбувалося в районі нижньої течії Вісли та Лаби на місцевій неолітичній основі при сприйнятті південних впливів [Prahistoria ziem polskich, 1979, s. 165–175, Давня історія України, 1997, с. 268].

Важко знайти таку сферу життя первісних людей, на яку б не впливали релігійні або магічні чинники. З'ясувати їх поняття, доктрини на основі археологічних джерел є складною справою.

Стосовно поховального обряду представників культури лійчастого посуду, слід сказати, що для нього характерні випростані на спині положення похованих у ґрунтових та курганних могильниках, які виявлено на теренах Польщі, Волині та інших територіях.

В різних віддалених групах КЛП з самого початку їх формування помітні відмінності. Спільним є лише звичай тілопокладення. Кремаційні поховання були рідкісними (напр., Ляс Стоцький (В 14а) Люблінського воєв.). Обряд тілоспалення мав місце в Гірському Шльонську та Моравії, і то в пізніший період. У північній, східній та південно-східній групах покійників ховали горілиць у випростаній позі, у Баальберзі, Зальцмюнді, Шльонську – на боці у скорченому положенні. Поховання інколи обставляли камінням, що на півночі та в Малопольщі було правилом.

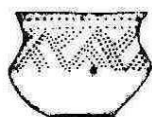
Найдавніші поховання КЛП зверху не мали насипів. Така практика з'явилася разом з мегалітичною ідеєю. Однак навіть на цих теренах були ґрунтові захоронення. У східній та південній групах поховання переважно овальної або прямокутної форми, інколи прикриті, оточені чи вибрукувані

камінням (Рис. 32). Утворювалося щось подібне до комори. На Західному Помор'ї та на Сандомирських лесах інколи будували правильної форми скрині з плоских плит (Вожецін Шчецінського воєв., Високі Тори Тарнобжезького воєв.) [Siuchniński, 1969, tabl. 7; Tabaczynscy, 1973]. В могилі знаходився один скелет, інколи — 2–3, а от в Малопольщі відомо і більше (напр., Наленчув). Скелети орієнтовані головами на схід чи захід, значно рідше на північ або південь. До більшості поховань (60–80%) не клали жодних «дарунків» (деякі мали їх небагато, зокрема «пляшки», амфори, інколи кубки) або залишали в могилі бойовий чекан, номсельні пацьорки та амулети, сокири чи дрібні крем'яні речі; біля скелетів знаходять і крем'яні відщепи) [Jazdzewski, 1936; Gajewski, 1953; Gurba, 1959, 1970; Uzarowiczowa, 1966, 1968, 1970; Pradzieje ziem Polskich, 1989, t.1, s. 229–231; Pradzieje Polski, 1965, s. 79–89].

У сарновській фазі населення східної групи опанувало звичай будувати мегалітичні кургани у вигляді видовженого трикутника, обставленого великими кам'яними блоками. Ця традиція дійшла і до південно-східної групи, наприклад, Люблін-Славінек, Страдув Келецького воєв. [Gromnicki, 1961, s. 11]. Тут обставляли поховання брилами вапна та деревом. Це була периферія мегалітичної зони, тому курганів небагато, а пізніше зникли взагалі. Лише на Польській низовині такий звичай побутував довго. На теренах східної групи будували кілька варіантів видовжених насипів; їх називають іще куявськими. Не було тут дольменів, а також коридорних поховань. Класичні куявські кургани мали вигляд трапеції або трикутника, одна сторона якого довша, а друга нерівна. Ширина їх досягала 6–15 м, довжина — 150 м, а максимальна первісна висота — 3 м. Іноді були і менші об'єкти, орієнтовані переважно зі сходу на захід, які обставлялися камінням. У ширшій їх частині знаходилось одне поховання, а в інших — 2–5, до 10 поховань. Покійників інколи посипали вапняним пилом. В. Шільде допускає, що такі поховання робилися за аналогією до форми трапецієподібних будинків південних протоцивілізацій кола наддунайських культур, оскільки мегалітична ідея йшла з заходу на схід [Childe, 1949].

На цвинтарях південно-східної групи, крім похідних від мегалітичних форм, в могилах знаходяться часом «бруки» (покриття з викладених брукових каменів), що перекривали по кілька одиночних поховань. Окремо виділяються поховання на поселеннях, які є в усіх групах КЛП. Інколи це були скелети молодих осіб. Не виключено, що вони були жертвними при заснуванні поселення, за прикладом північних груп. Процес поховання покійників часто супроводжувався різними ритуальними діями. Так, у південно-східній групі зафіксовано звичай розбивати черепи (інколи їх ховали окремо — Ойць, Яскіня Борсуча), класти в рот великі камені або виривати руки, ампутувати ноги. Все це свідчить про те, що населення вірило у можливість контактів померлих зі світом живих [Sulimirski, 1955, s. 349. Gajewski, 1953,

s. 75]. Культ померлих був, напевне, дуже розвинутим. В його основі – почуття однієї спільної групи.

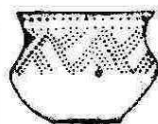
На території Західного Побужжя (в межах Волинської та Львівської областей) поховальні пам'ятки КЛП досить рідкісні. Тут відоме лише одне поховання, випадково виявлене в 30-х рр. у с. Дружелюбівка Сокальського р-ну Львівської області [Археология Прикарпатья..., 1990, с. 42]. Нові дані для вивчення поховального обряду населення КЛП вищеназваного регіону дало виявлення у 2004 році пункта з цвинтарем цієї культури біля села Бубнів (Володимир-Волинський р-н) в урочищі Курган на мисові, що примикає до лівого берега р. Луга (Рис. 37). Місцевий житель В. Бучак помітив залишки кісток та черепи, які були викинуті на поверхню після глибокої оранки трактором. Працівниками Волинського краєзнавчого музею встановлено наявність ґрунтових поховань, що належать до КЛП.

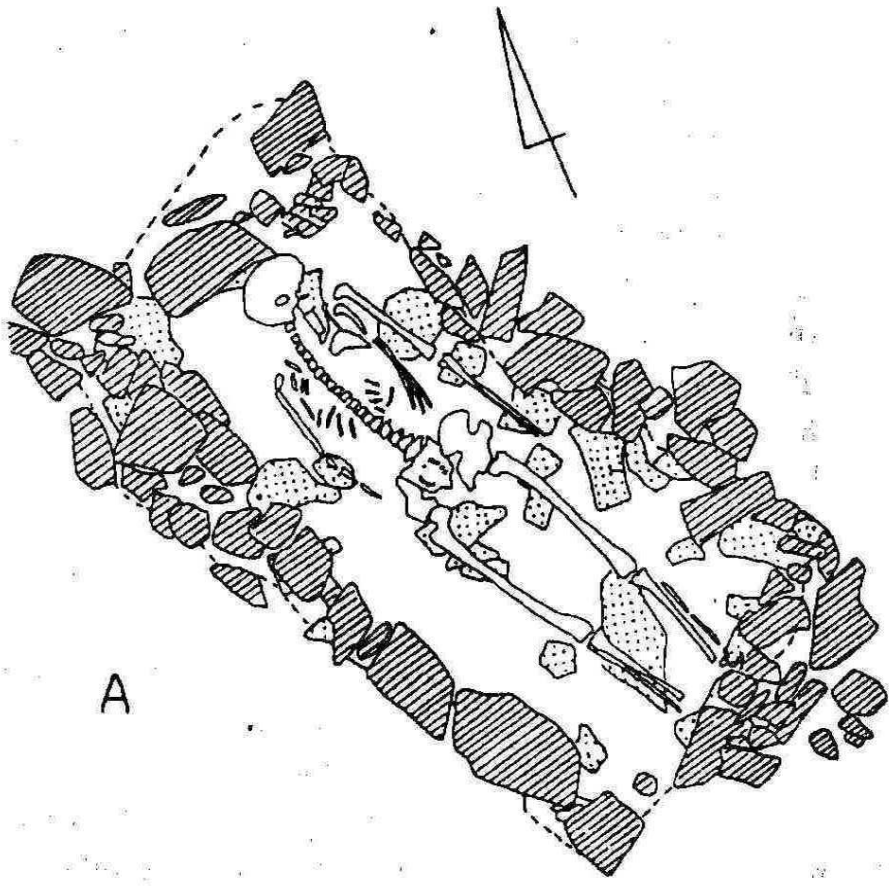
З'ясовано також, що всього похованих осіб (дітей, чоловіків, жінок) могло бути більше десяти. Всі вони орієнтовані головами на захід, випростані горлиць, руки складені на грудях. Супровідний інвентар не виявлений, що властиве східній групі пам'яток КЛП, де до 80% поховань безінвентарні. Частина скелетів не має стоп ніг, напевне, внаслідок ритуальних ампутацій.

Поховання з подібним ритуалом відомі в сусідній Люблінщині (Польща). Так, у 1988 р. А. Закостельною було досліджено залишки гроба чоловіка 50–60 років в Свершчовій Колонії (пункт 28). Кістяк лежав по лінії захід–схід, головою на захід. Біля нього зібрано уламки посуду КЛП. Скелет знаходився на 25 см вище від дна [Zakościelna, 1990, s. 8–10].

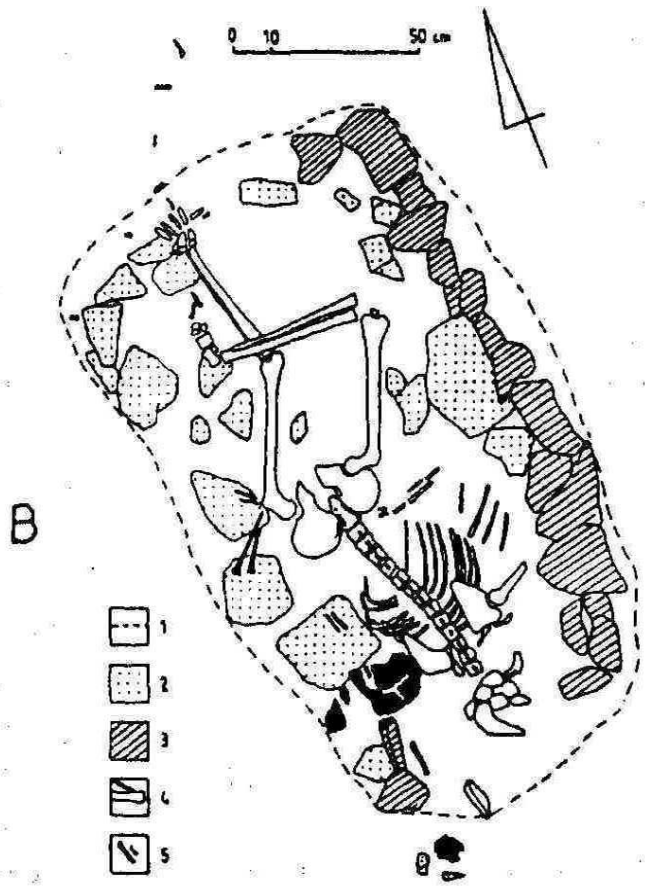
Великий цвинтар КЛП досліджувався кілька років поспіль Й. Ногай-Хахай у Кармановіцах Люблінського воев. (пункт 35). У 1990 р. там відкрито 10 поховальних об'єктів. У чотирьох випадках захоронення дітей були разом з дорослими. Лише у трьох похованнях знайдено посуд та крем'яні вироби. На глибині 10 см виявлено також залишки кам'яної конструкції довжиною 8 м та шириною 2 м. На північ від неї знаходився рів, у ньому на глибині 0,6 м від поверхні виявлено овальну поховальну яму, в середині якої помітно обпалену землю та вуглини. Всього в Кармановіцах відкрито 23 ґрунтові поховання та чотири мегалітичні конструкції, під прикриттям яких знайдено 17 поховальних об'єктів. Загалом 11 поховань було подвійних, 1 потрійне, 1 — з чотирьох похованих. В семи могилах був посуд, крем'яні та кам'яні знаряддя праці. Орієнтація поховань — головами на захід [Nogaj-Chachaj, 1990, s. 10–18].

В Кармановіцах Й. Ногай-Хахай відкрив одне з поховань (№ 47/94) на глибині 15–30 см від поверхні. Поховальна камера мала розміри 190x80 см і була викладена невеликими вапняними каменями. Покійник лежав голо-

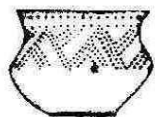

A

B

Рис. 32. Поховання Маліце, гм. Ліпнік. План ґрунтового поховання КЛП (за М. Флорек, Е. Ліберою, 1997)

вою на північний захід, на спині. В камері знайдено «півтилчак» — серп з залискуванням з кременю шоколадного кольору. Дно ями опущене на глибину 48 см від поверхні.

На Наленчовському Пласковижу вкладні до серпів знаходили в похованнях КЛП в Клементовицях XII (поховання № 4), Клементовіце (поховання № 1), Ляс Стоцький (поховання № 1) [Libera, 1982, s. 172–173]. «Тилчаки»-серпи не були типовими знаряддями для південно-східної групи КЛП і кремень шоколадного кольору трапляється рідко [Balcer, 1983].

За 7 сезонів розкопок Й. Ногай-Хахай дослідив 1032,25 м² поверхні, відкрив 47 поховань та 2 сумнівні, а в них 55 скелетів. Там же виявлено 4 об'єкти — ями [Nogaj-Chachaj, 1990, s. 10–18; 1995, s. 7–10].

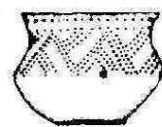
Під час розкопок у 1990 р. відкрито 10 поховань і лише в трьох із них знайдено посуд та крем'яні вироби. Виявлено також кам'яну конструкцію, що мала вигляд трикутника довжиною 8 м та шириною 2 м, зорієнтовану по вісі південний схід — північний захід. З північного боку до конструкції прилягав рів, де відкрито поховання № 38/90 в овальній ямі. На увагу заслуговує захоронення № 35/90, в якому три кістяки: однієї дорослої людини (тіло було випростане) та двох дітей у скорченому положенні. Цей гроб знаходився «в коморі», збудованій з вапняних каменів [Nogaj-Chachaj, 1990, s. 10–13].

У 1956 році дослідження поховань КЛП біля с. Колонія Хрущув Пулавського повіту проводив Ян Гурба. Ним досліджено 21 поховання. Перше з них мало накриття з каменів розміром 3х1,2 м і було зорієнтоване, як і похований, по лінії захід–схід, головою на захід. Каміні знаходились, починаючи з глибини 0,3 м. Скелет лежав ще нижче — на 1 м від поверхні у випростаному положенні, з витягнутими вздовж тіла руками. Череп був розбитий.

У похованні № 2 зроблено перекриття з каменів (0,9х0,4 м), під яким знаходилися рештки дитини. В похованні № 3 череп людини був також розбитий. Лише в гробі № 4 при похованому виявлено керамічні вироби: біля голови стояла «пляшка» з обідком, а в ногах амфора [Gurba, 1957, s. 133–138].

Цей могильник належить до найбільших на Люблінщині. Виділено такі його особливості: 1) покриття могил одно-, дво- або тришаровими (№ 1 та № 21) кам'яними викладами; 2) всі черепи розбиті; 3) один скелет піддавався кремації (№ 24); 4) в одному випадку покійнику зв'язали руки (№ 13) [Gurba, 1957, s. 173–174]. Ще інше поховання виявлене біля с. Бронціце Пулавського повіту. При його будівництві використано граніт, а не крейдянні брили, як у попередньому випадку. Біля скелета знайдено посудину з ручкою на п'яти ніжках [Gurba, 1957, s. 174].

Безінвентарне поховання КЛП досліджено С. Ястжембським поблизу с. Шиховіци. Воно знаходилося в округлій неглибокій ямі. Череп цілий,

стопи ніг ампутовані (?). Орієнтація — головою на захід [Niedzwiedz, Koman, 1996, s. 25, рис. 8].

Під час похорону відбувалися різні урочисті, обрядові тризни, на яких могло бути й людське м'ясо (Леснічувка Вроцлавського воєв.). Культовий канібалізм помічено і на поселеннях. Про це свідчить не лише подібність звичаїв на різних територіях, але і наявність на цвинтарях спеціальних культових приміщень. Наприклад, на Куявах у поховальних насипах робили спеціальні отвори, щоб можна було зайти в середину. Будівлі таких святинь знайдено у Цаушвітц біля Дрездена [Coblenz, 1960, s.139]. В Данії виявлено 9 санктуарів, пов'язаних із культом предків. Так, у місцевості Туструп на Дюрсланді в такому приміщенні були спеціальні пристосування та особлива сакральна кераміка [Beker, 1957, s. 1]. В таких будівлях знаходять окремі людські рештки. Подібні споруди, можливо, мали давнішу традицію, ніж мегалітичні поховання. Отже, вірування КЛП витворювалися при взаємодії двох світів: старорільничих племен наддунайсько-східносередземноморського регіону та місцевих традицій Європейської низовини. Така контамінація зумовлювала появу нових, якісно відмінних особливостей у духовному житті населення. Так, у віруваннях південних груп переважали риси перших, на півночі більше збереглося місцевих.

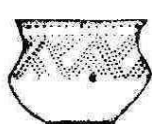
До рис, які виводяться з північних традицій, без сумніву, належить культова роль боліт та води. На всій Польській (і не тільки) низовині призначалися для них вотивні дари — посуд, знаряддя (переважно сокири), оздоби з бурштину, м'ясо і навіть людські жертви (Садлужек Вроцлавського воєв.). Для цього інколи на берегах боліт та водойм споруджували спеціальні помости, які, як наприклад, у Данії використовувало кілька поколінь. Цей звичай був відомий від початку виникнення культури лійчастого посуду [Prahistoria ziem Polskich, 1979, s. 258].

У Польщі вотивні знахідки зникають у ворецькій фазі [Jażdżewski, 1936, s. 194; Gabaluwna, 1964]. У Данії зафіксовані випадки, коли жертвні дарунки склалися біля болота на сухому місці, а пізніше були заторфовані [Bronsted, 1960, s. 190].

Вотивні місця з великою кількістю посуду та інших речей відомі і на поселеннях (напр., Пікутково). Вони виконували певні культові функції. У Чмельові на краю поселення знайдено стодолу, де поряд із залишками пшениці, льону, гороху було кілька великих посудин, деякі з вухом у вигляді барана [Wozniak, 1964 s. 44; Podkowińska, 1961, s. 21].

Цікавим обрядом було нищення вогнищ при покиданні поселень або спалення жител.

У населення КЛП були достатні знання і в галузі медицини, про що свідчать кількаразові трепанації, відомі на черепах чоловіків 35–50 років,

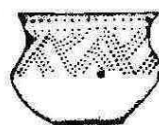
виявлені в похованнях у Вежховицях в Куявії. Такі ж операції робили іще представники лендельської культури (Брест Куявський). На думку вчених, вони спричинені захворюванням мозку і не пов'язані з якимисьь магічними діями [Carica, 1970, s. 151].

Той факт, що орієнтація поховань робилася чітко за сторонами світу, а також *зображення на посуді зірок, сонця* вказують на наявність певних астрономічних знань у цього населення, можливо, вони користувалися сонячним календарем (Макотраси) [Prahistoria ziem Polskich, 1979 s. 196]. (Рис. 42:2).

Складний світ духовних уявлень носіїв КЛП певною мірою розкриває мистецтво. Серед культів центральне місце у віруваннях населення займав *культ барана*. Про це свідчать численні його зображення на ручках глиняних посудин (Рис. 46). Вшанування цієї тварини вважається етнографічною особливістю КЛП, оскільки в інших ранньоземлеробських народів Європи культ барана не набув помітного вираження. [Najdawniejsze dzieje ziem Polskich (do VII w.), 1998, s. 120–123; Wielka historia świata, 2005, t. 2, s. 177], (Рис. 36:3).

У Західному Побужжі і північних районах Польщі в середовищі племен культури лійчастого посуду поширилася своєрідна глиняна зооморфна пластика. Тут виділяються кілька поселень, де вона набула значного розвитку: Чмелюв і Грудек Надбужний (Польща) та Зимне (Волинська обл.). (Рис. 33). На поселенні у Зимному виявлено біля 30 глиняних біконічних черпаків і глечиків з високою ручкою, верхня частина яких має вигляд стилізованої голівки барана. Відмінності між ними зводяться до більшої чи меншої стилізації деяких деталей заглибленого орнаменту. На окремих ручках зображено передні кінцівки тварин. В Грудеку Надбужному знайдено черпаки зі складною ручкою, що завершується чотирма голівками барана. Зооморфна пластика в культурі лійчастого посуду поширилась на південній периферії її території. Можна вважати, що поштовхом для цього розвитку стали тривалі зв'язки з наддунайськими землеробськими племенами, де глиняна зооморфна пластика розвивалася з початку неоліту.

Традиція виготовлення керамічних фігурок за взірцем виробів південного походження була перейнята населенням КЛП разом з усією символікою та віруваннями, атрибутом яких був, серед інших, баран. На півдні ці тварини використовувались як жертви при закладанні споруд (напр., Надзведзь) або просто символічно. В Йорданові Шльонському знайдено посудину у вигляді барана з уламком крем'яного ножа в його спині [Seger, 1926, s. 204], яким могло здійснюватися символічне ритуальне забивання тварин. *Горщики з вушками, що закінчуються головою барана, виявлені лише в окремих ямах* (напр., у Чмельові) та інколи — в похованнях. У межиріччі Західного Бугу і Вісли культ вівці (барана) набрав особливого поширення.

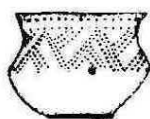
Інші культи, напевне, північного походження, були пов'язані з силами природи, блискавкою, водою та ін. Разом із культом предків вони становили основу багатой системи вірувань та ритуалів племен КЛП. До вірувань північного походження належить культ сокири, бойового чекана, що, можливо, має відношення до уявлень про Перуна. Такі знахідки відомі серед багатих дарів, наприклад, у Данії, а також спостерігаються при закладанні будівель. Амулети сокир із глини, бурштину часто трапляються на поселеннях. Як дари, вони передавалися сусіднім етногрупам — такі речі відомі з пізньотрипільського поселення Голишів [Пелещин, 1980], на поселенні КЛП у Малих Грибовичах [Смішко, Пелещин, 1962] та в Зимному.

Амулетами були також зуби (ікла) вепрів, у яких робили отвори [Jażdżewski, 1936a]. Зображення сонця у вигляді променів відомі на посуді та плитках з глини. На поселенні з Янувка Шльонського знайдено прясельце у вигляді скам'янілого їжака, який у багатьох народів був символом сонця. Такі зображення є і на кам'яних ложках (наприклад, Туструп).

Велика рогата худоба також відігравала значну роль в культурі, проте фігурки цих тварин фіксуються значно рідше (наприклад, Кренжніца Яра, Войновице, пара мідних биків з Битоня) (Рис. 33). На посуді інколи видно роги, що були імітацією цих тварини [Hensel, 1973, s. 91]. Як зображення місяця інколи трактується вуха типу *ansa Lunata*. Жертвоприношення худоби відомі у Йорданові Шльонському та на середній Ельбі.

Жіночі фігурки, пов'язані з культом плодючості, спорадично фіксуються лише в південному ареалі КЛП. Разом з тим помічається занепад культу матері-родительки на користь чоловічого начала з його життєвою силою, вираженою в образі бика, барана.

Керамічний посуд, який також до певної міри дає уявлення про духовне надбання цього населення, характеризується плоскодонністю та лійчастою формою горловини. Деякі посудини мають на шийці два або чотири невеликих вушка з горизонтальними отворами. Форма більшості горщиків біко-нічна, тулуб округлий. Великі посудини прикрашені здебільшого у верхній частині рядами коротких вдавлень, *інколи заповнених білою пастою* (Зимно). Є вироби з низькою, потовщеною шийкою, орнаментованою ямками, відтисками штампа, косими лініями, а також невеликі посудини з роздутим тулубом та валиком у вигляді комірця на горловині. Деякі з них на чотирьох ніжках. Глибокі кубки вирізняються своєрідною формою, вони розширені в нижній частині, з високо піднятою над краєм ручкою. Ручки подібних виробів моделювалися двоюко: одні — стилізованим зображенням барана, інші у вигляді роздвоєних фігурок тварин.

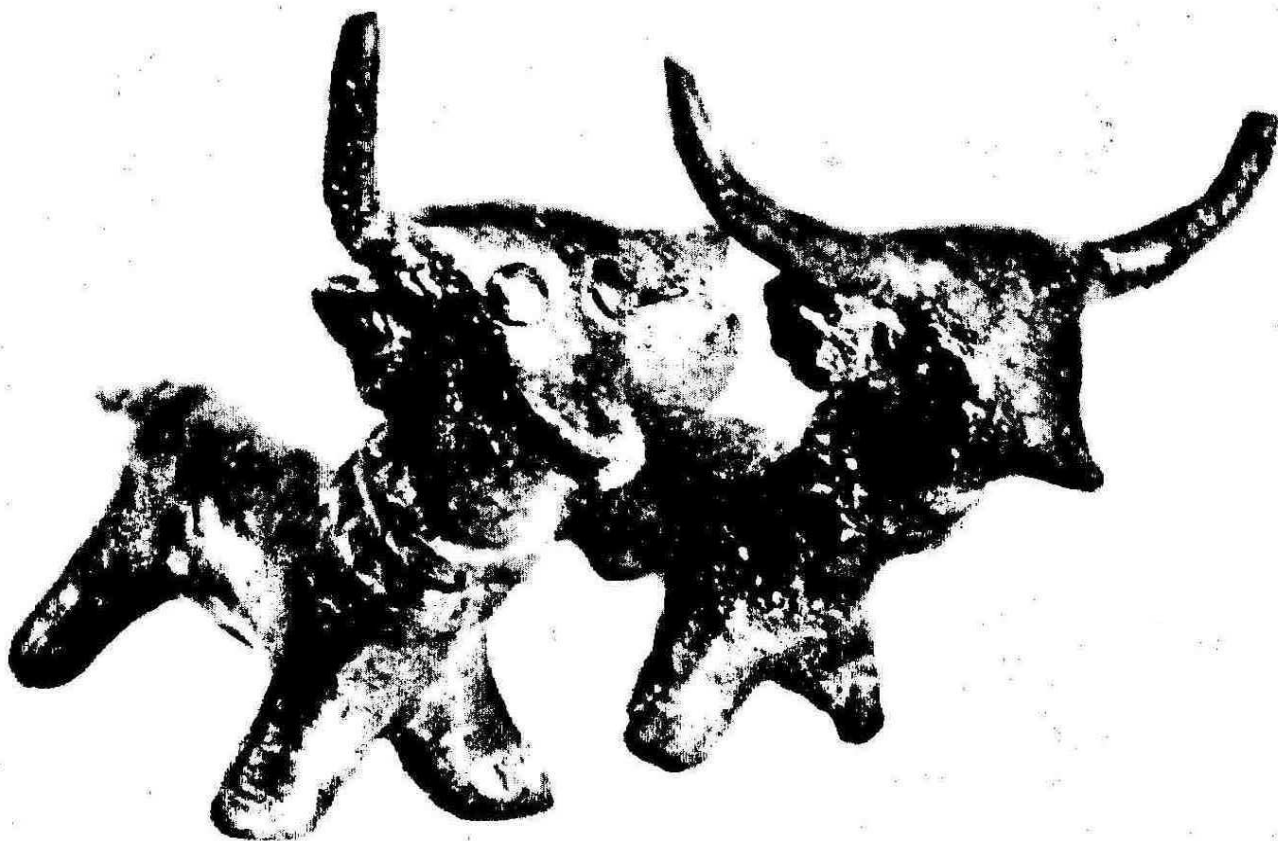

Рис. 33. Битиць (Польща). Фігурки мідних бичків

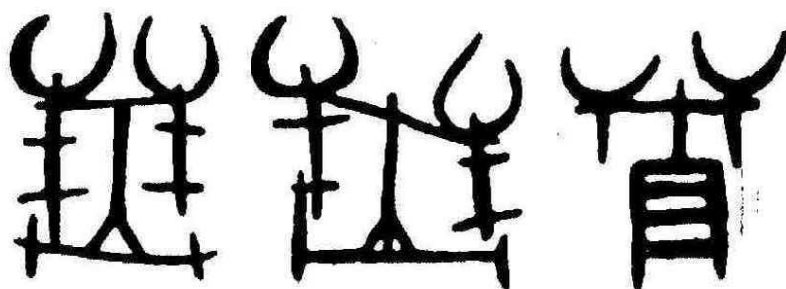
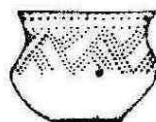

Рис. 34. Кам'яна могила. Зображення волів з возами

Відома фігурка двох бичків в упряжі, вміщена на посудині (Кренжніца Яра, Польща). (Рис. 36:2). Зображення бичків, як зазначалося вище, характерне і для оздоблення трипільського посуду та пов'язується з культом цієї тварини. На окремих посудинах видно наліпний валик на горловині, що нагадує літери Л, М [Давня історія України, 1997, с. 269].

Орнаментация посуду населення КЛП, напевне, мала символічно-магічне значення. Є тут мотив, пов'язаний із трикутниками, зигзагами, які на півдні символізують воду та урожай (наприклад, у староєгипетській писемності трикутник — символ родючості) (Рис. 38; Рис. 39; Рис. 40; Рис. 41; Рис. 42).

Отже, в уявленнях носіїв КЛП сплелися два ідейні напрямки — південний, пов'язаний із культом родючості, атрибутами якого були домашні тварини, життєдайне сонце, а також північний — культ водойм, грому, блискавки.

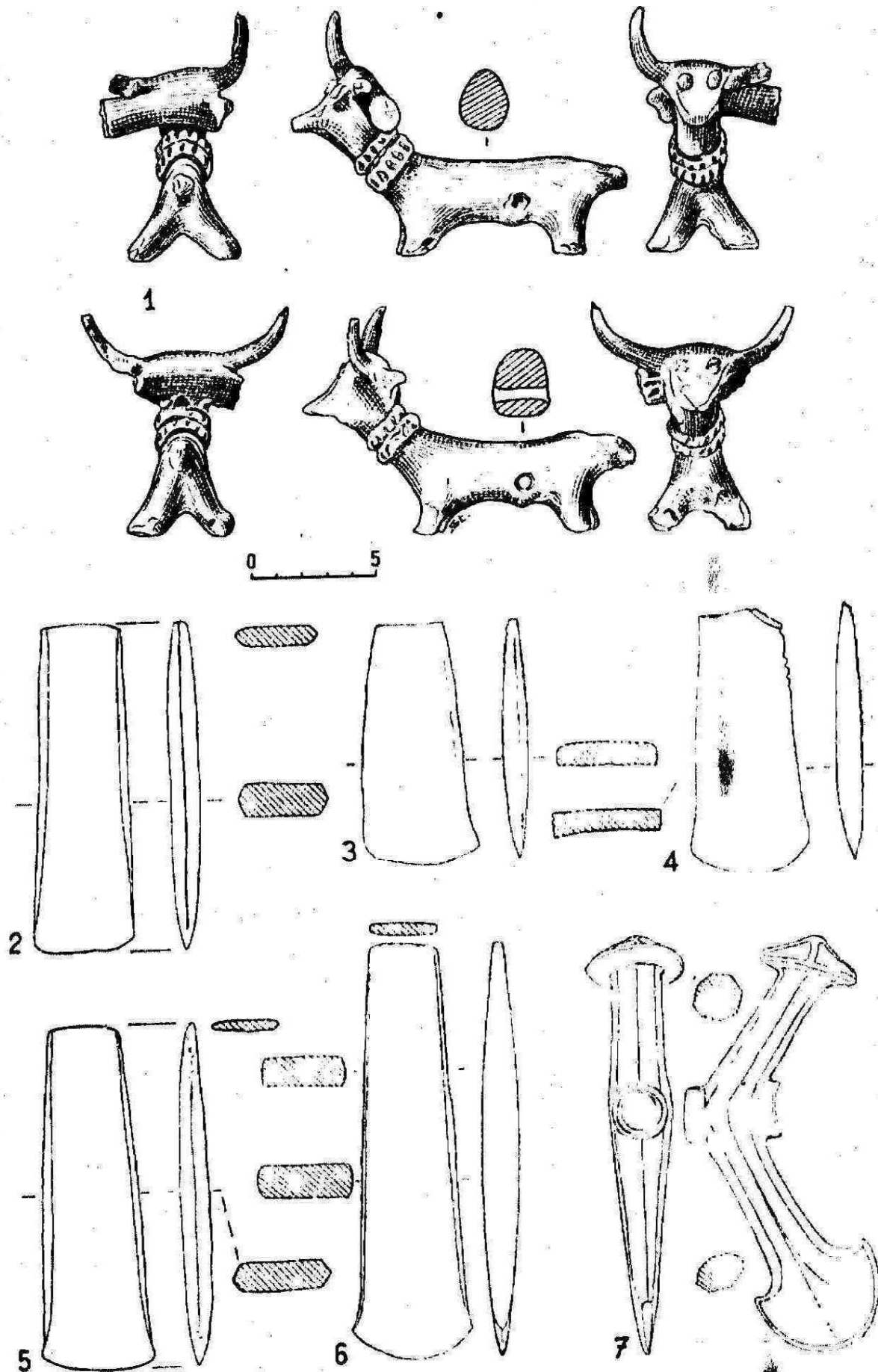
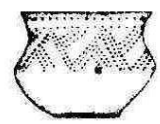

Рис. 35. Битунь (Польща). Фігурки бичків з міді (1), мідні сокири (2-7), ймовірно, належні до КЛП (Pradzieje ziem polskich, Т. II, 1979, s. 237. Ryc. 136)

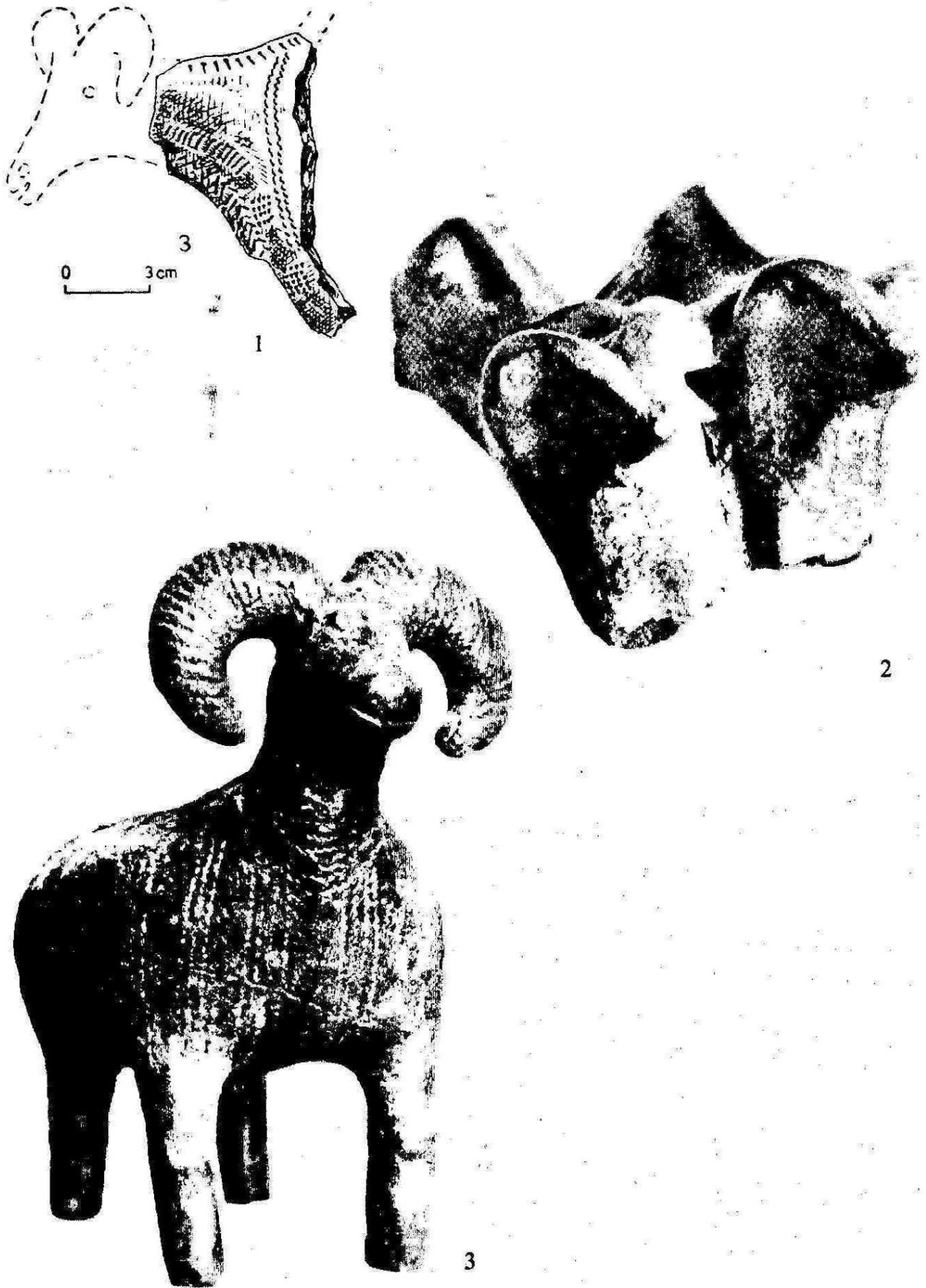
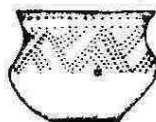

Рис. 36. Керамічне зображення кози із Кжекотувек (Польща) (1), воли в упряжі (Кренжніца Яра, Люблінщина) (2), глиняна фігурка барана КЛП з Йорданова (3) (Pradzieje... Т. II, 1979, s. 238, Rys. 137)

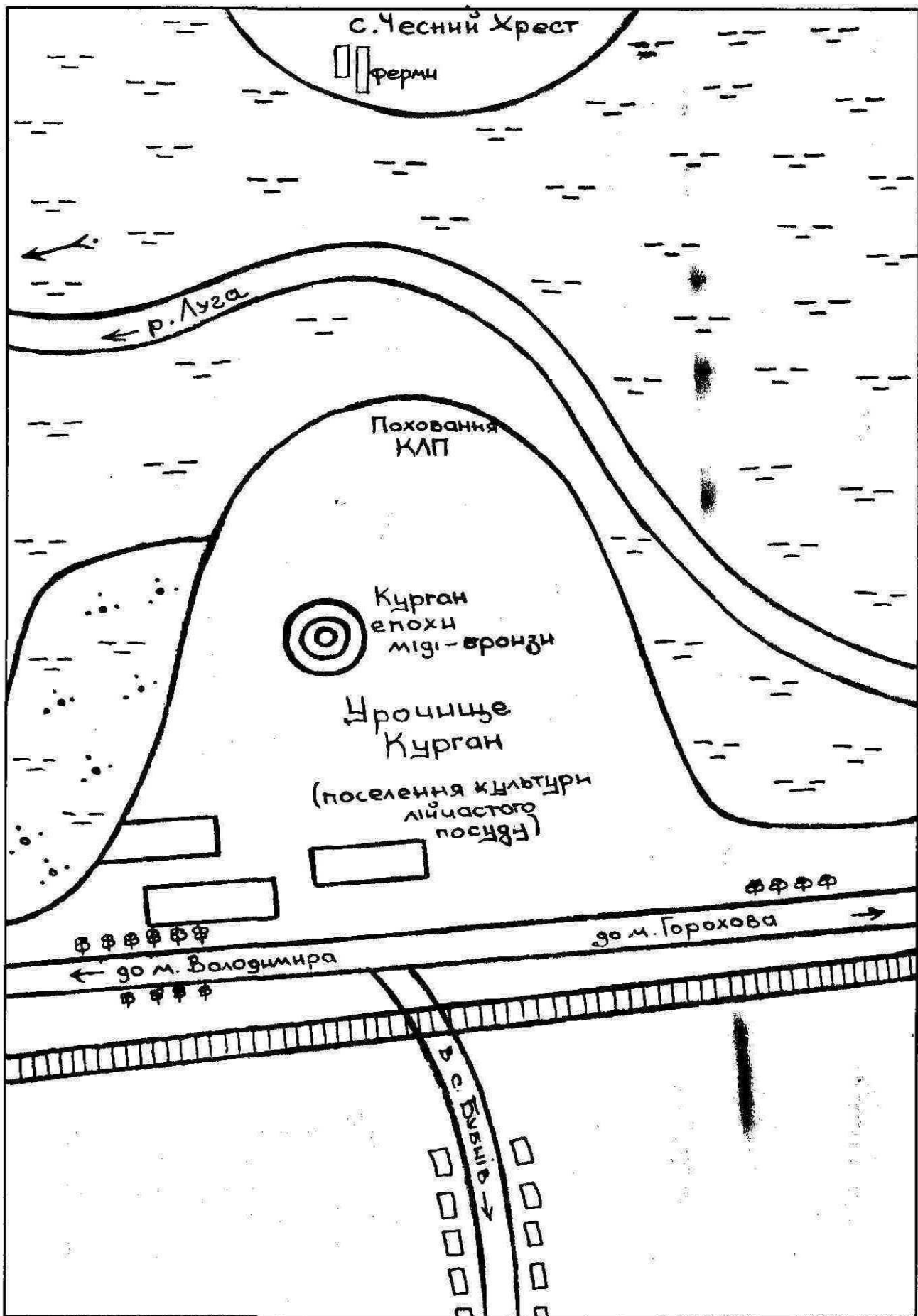
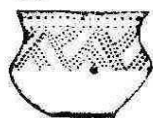

Рис. 37. Бубнів Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. Ситуаційний план ґрунтових поховань КЛП (за Г. Охріменком)

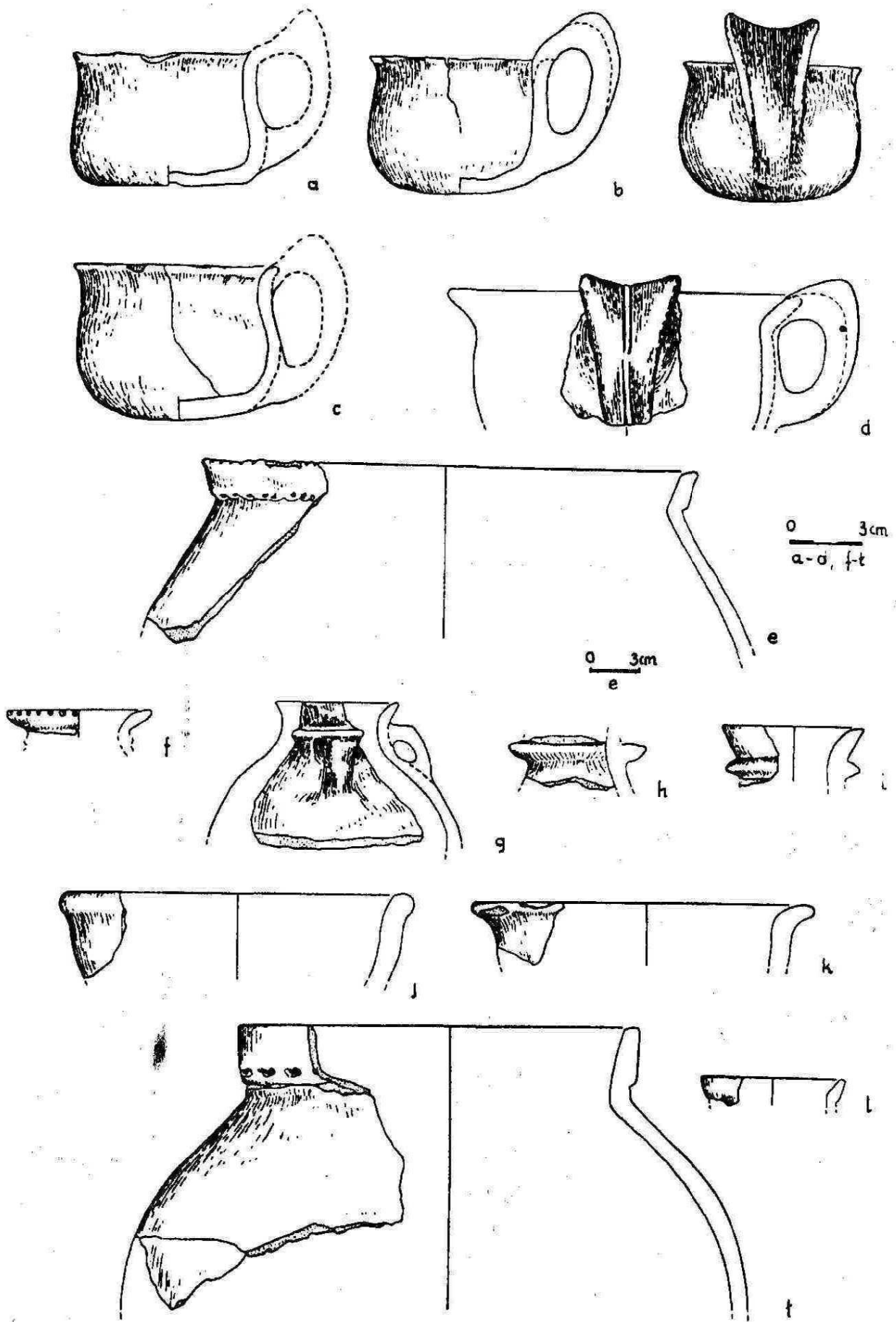
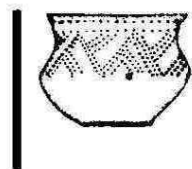
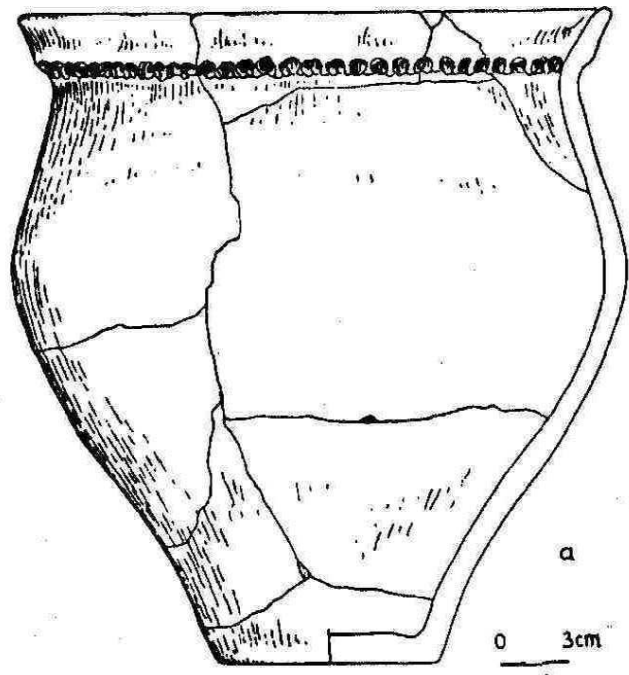
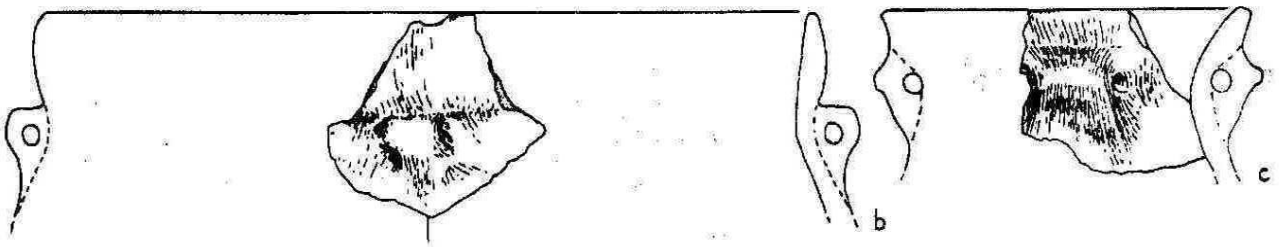

Рис. 38. Зимне. Кераміка КЛП (за А. Броніцькою, 1997)

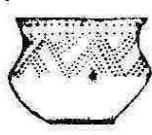
0 3cm
a, g

0 3cm
f

0 3cm
b - e

Рис. 39. Зимне. Кераміка КЛП (за А. Броніцькою, 1997)

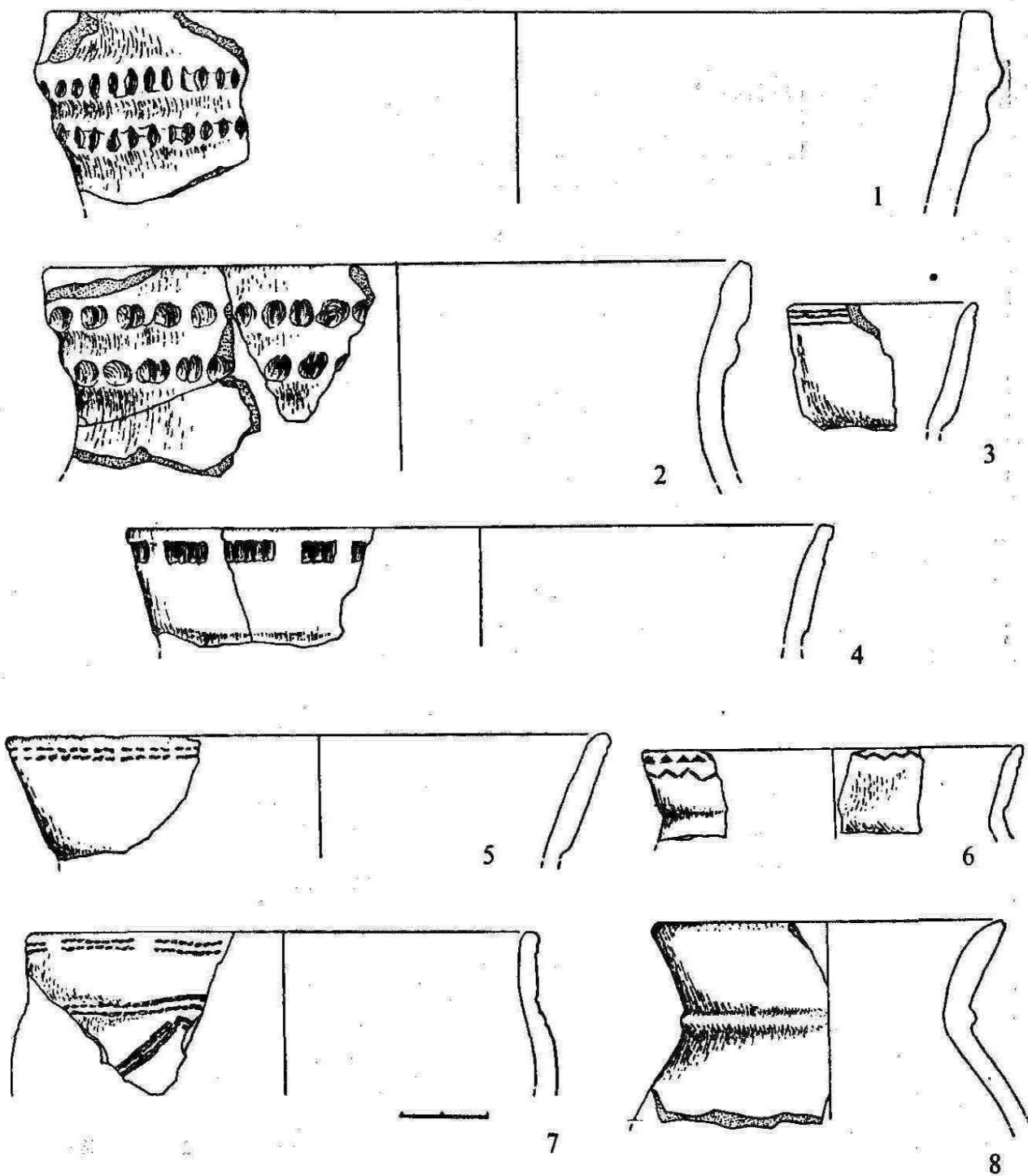
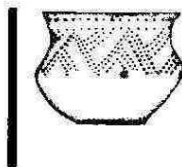

Рис. 40. Зимне. Кераміка КЛП (за А. Броніцькою, 1997)

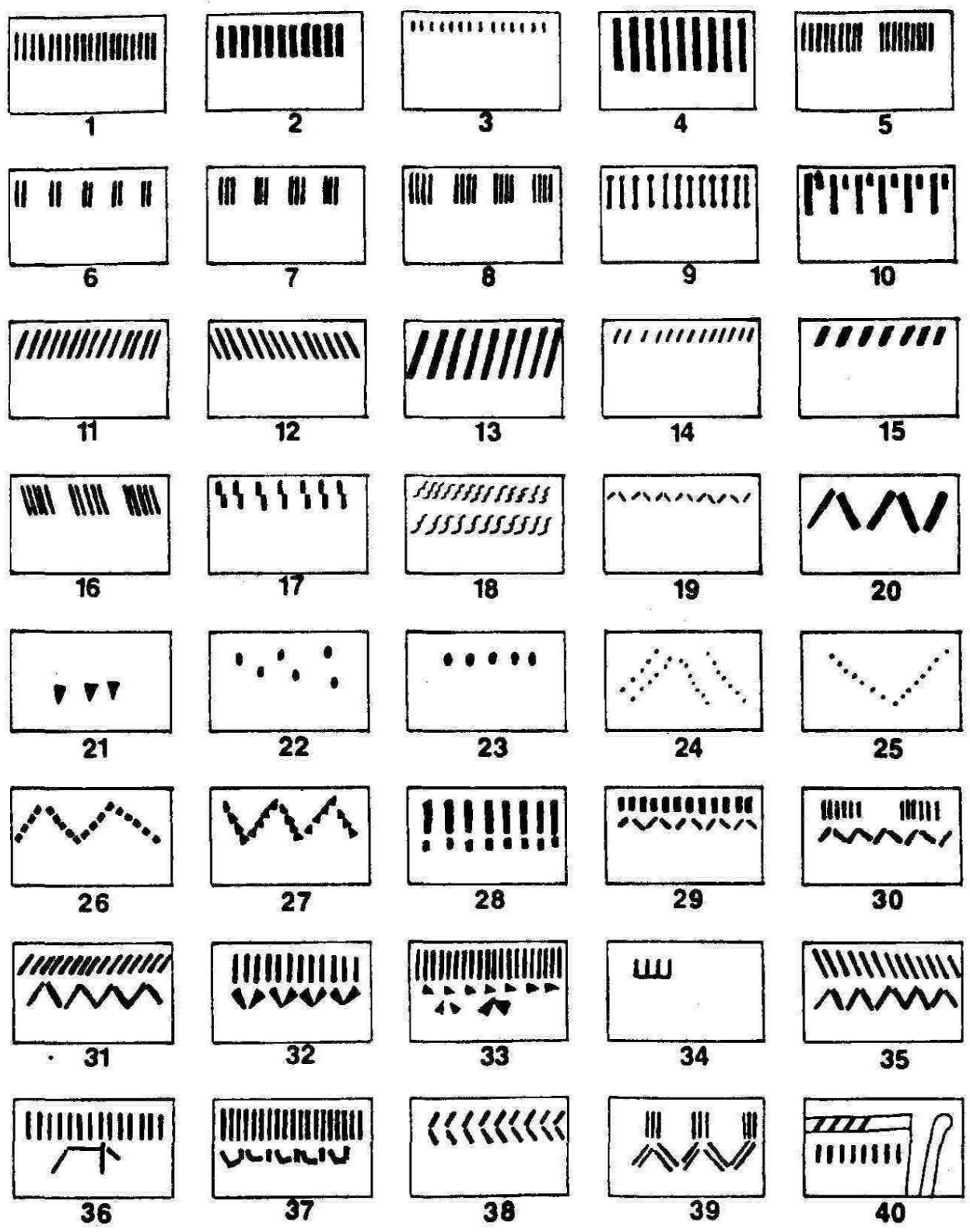
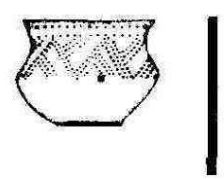
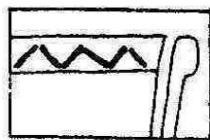
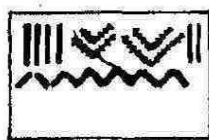

Рис. 41. Добринь (Польща). Орнаментальні мотиви (за А. Pelisiak)

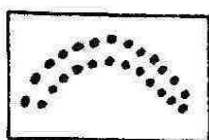

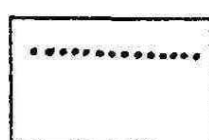
41

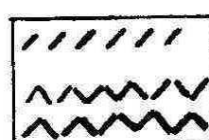
42

43

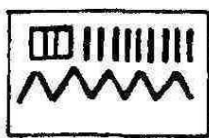
44

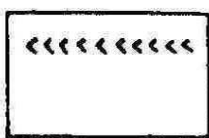
45

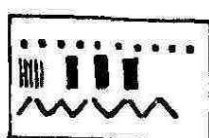
46

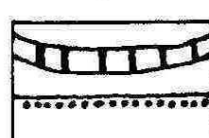
47

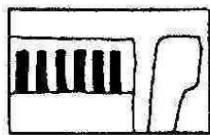
48

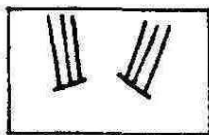
49

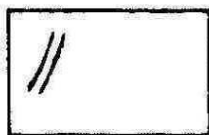
50

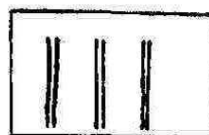
51

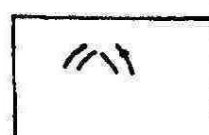
52

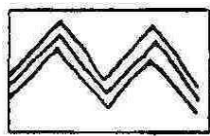
53

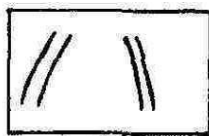
54

55

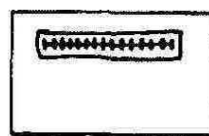
56

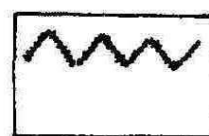
57

58

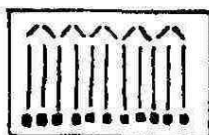
59

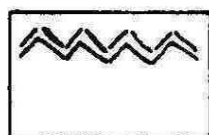
60

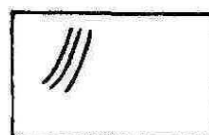
61

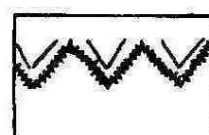
62

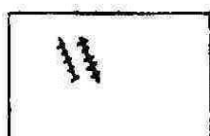
63

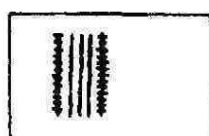
64

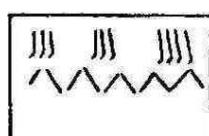
65

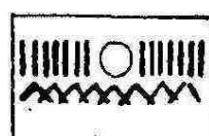
66

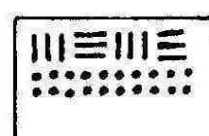
67

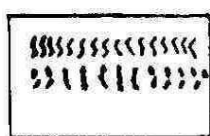
68

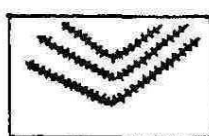
69

70

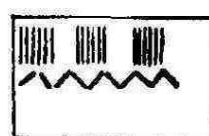
71

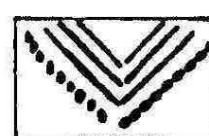
72

73

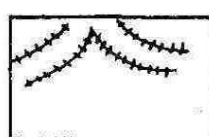
74

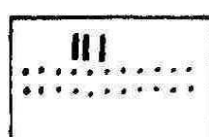
75

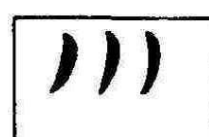
76

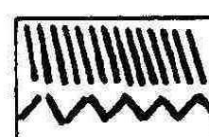
77

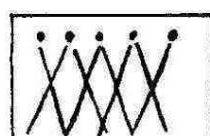
78

79

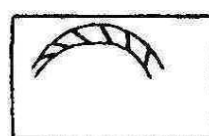
80

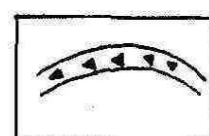
81

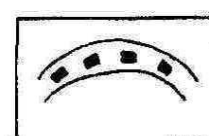
82

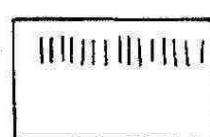
83

84

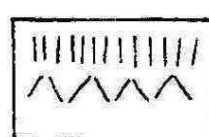
85

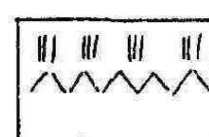
86

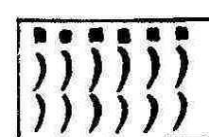
87

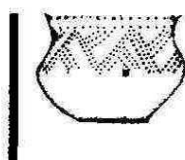
88

89

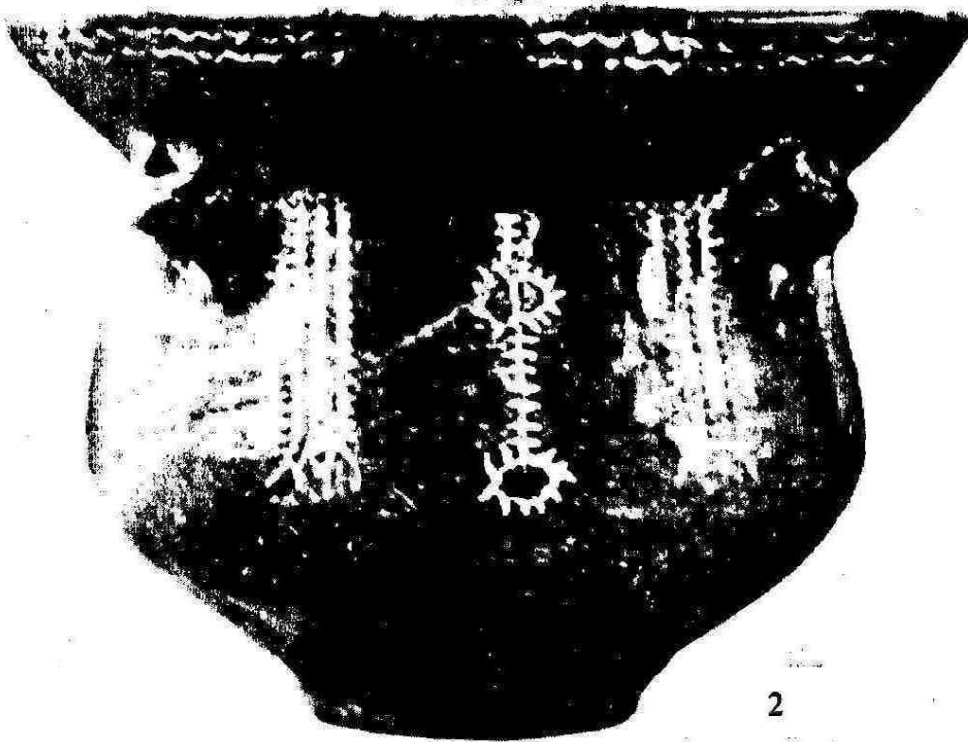

90

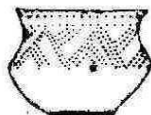

1

2

Рис. 42. Кубки КЛП з Чмельова (Польща) (за J. Gassowski)

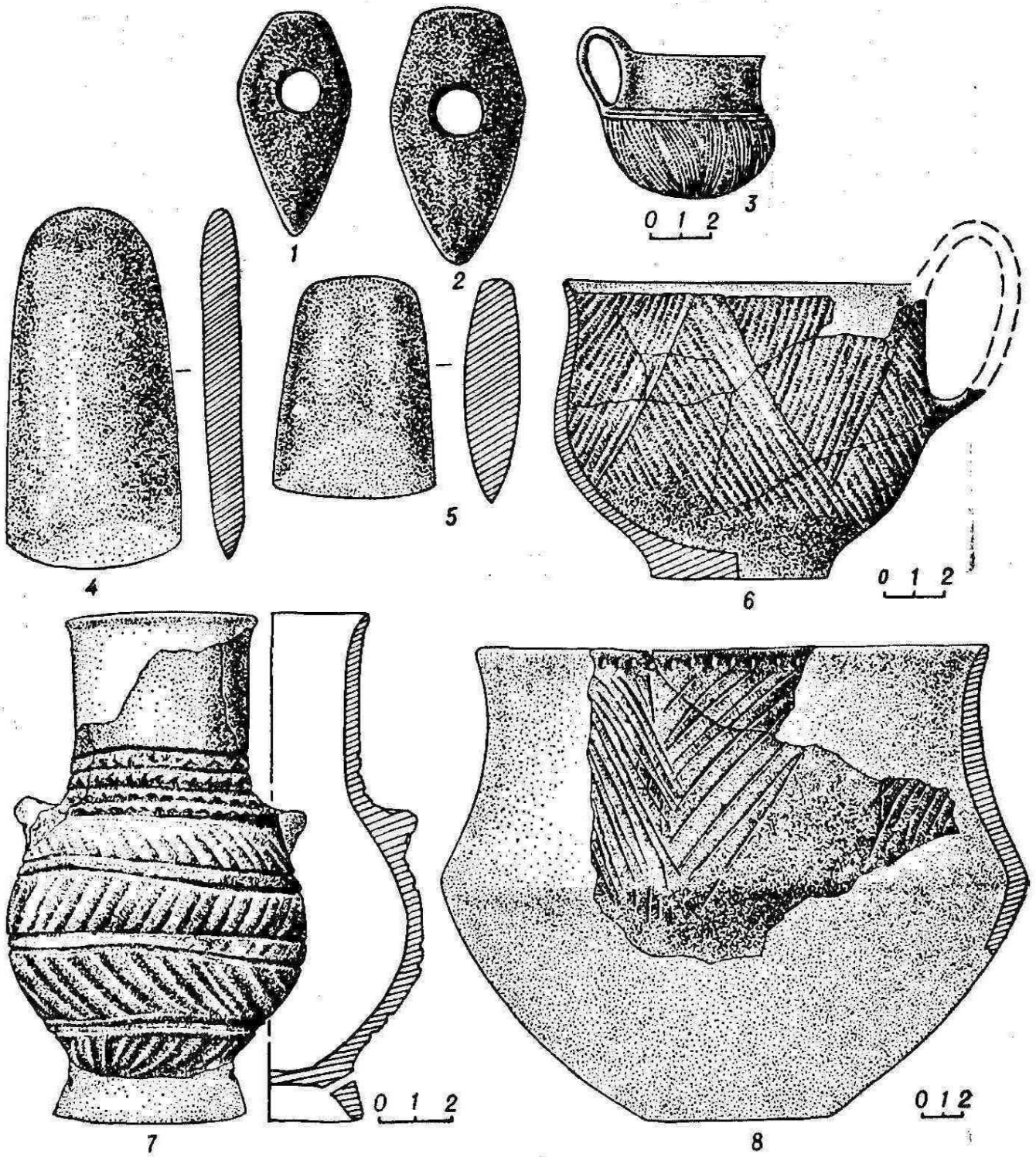
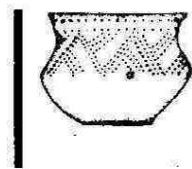

Рис. 43. Матеріали баденської культури:

1, 2, 4, 5 — Осой, 3, 6, 7 — Вовчанське, 8 — малі Гасвці

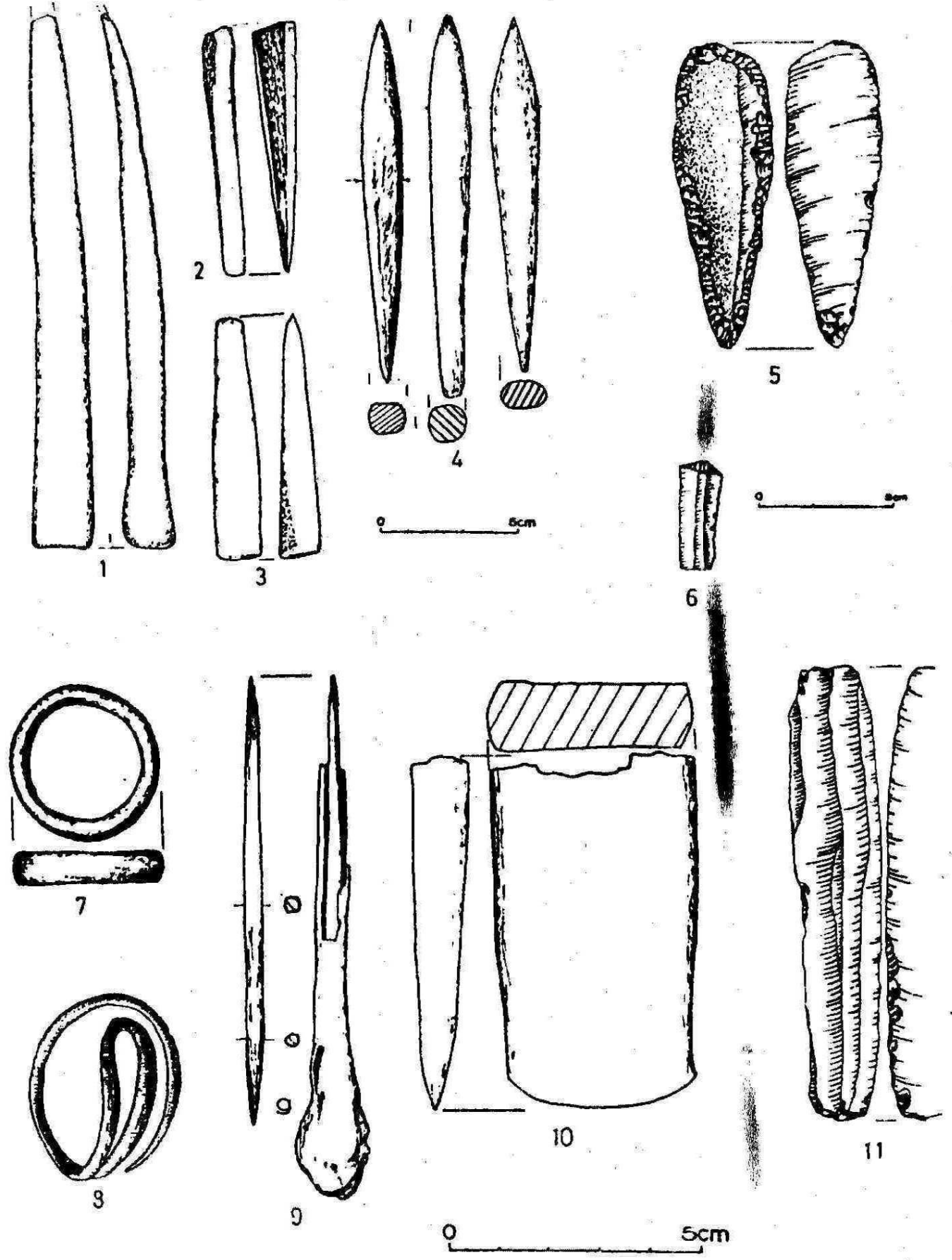
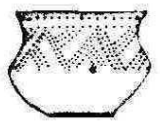

Рис. 44. Грудек Надбужний (Польща). Матеріали з поселення КЛП (за В. Гумінським)

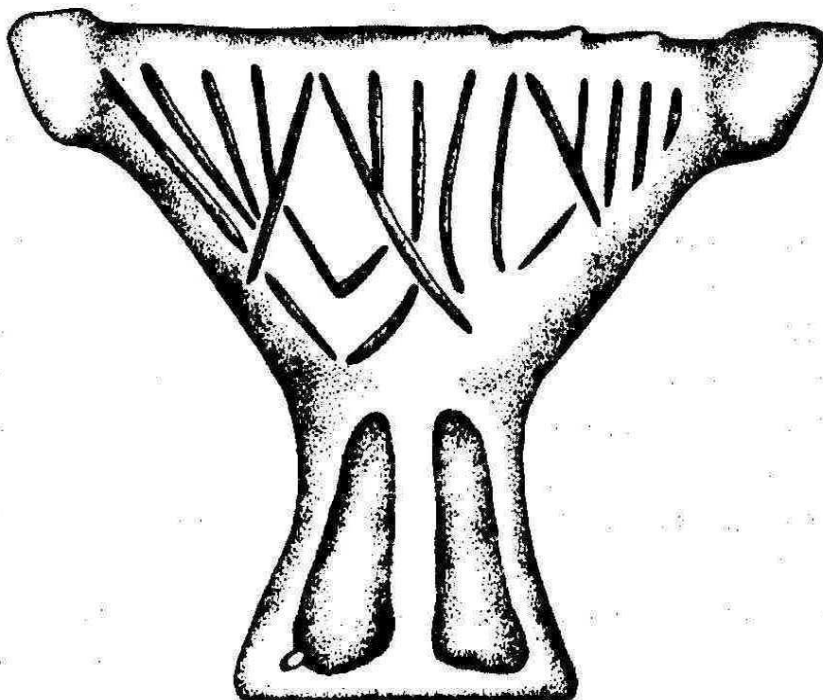

Рис. 45. Посудина баденської культури (з Кракова – Новей Гути – Вицьонже)

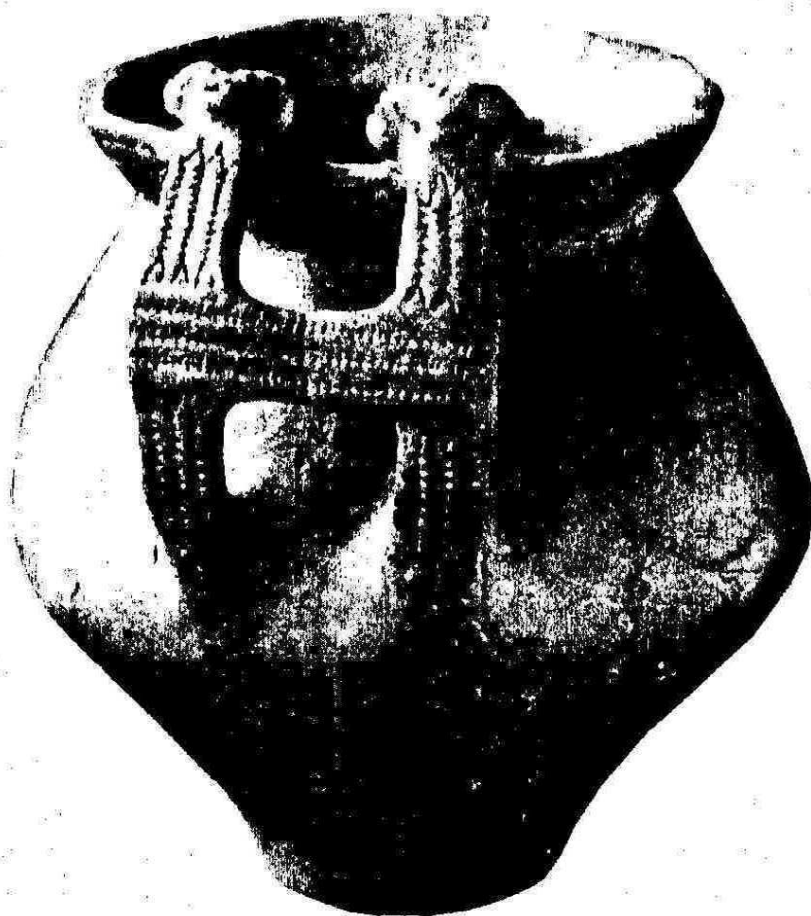
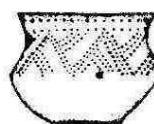

Рис. 46. Збан із подвійним вухом із головами баранів з Чмельова (Польща)
(фото М. Дембські)

На відміну від носіїв МК, ВЛК, які походили з півдня (Подунав'я), спільноти КЛП формувалися в басейні Балтійського моря, хоча все ж таки під сильним впливом південних ранньоземлеробських протоцивілізацій. Тому в їх поховальній обрядовості помічаємо як подібні, так і відмінні риси. Для поховань західної групи КЛП (Малопольща, Волинь) характерні могили в неглибоких ямах, інколи обставлені каменями. Померлих клали на спині, головою найчастіше на захід. 60–80 % поховань не мають супровідних речей, а якщо вони є, то це в більшості випадків невеликі посудини («пляшки» з обідком, амфори), крем'яні вироби. Звичай обставляти могили каменями походить, скоріше за все, з півночі, а надавати курганам форми, трапецій, трикутників — з півдня. Відомі поховання одиночні (Рогожани), та колективні (Бубнів), обидві пам'ятки виявлені у *Володимир-Волинському р-ні Волинської обл.*

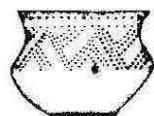
Уявлення та мистецтво населення трипільської культури. Однією з найраніших пам'яток трипільської культури Волині є Бодаки. У культурному шарі цього поселення знайдено багато столового й кухонного посуду, крем'яних, кам'яних, кістяних виробів, глиняних фігурок (Рис. 47; Рис. 48; Рис. 49).

Столовий посуд представлений амфорами, конічними та шоломоподібними мисками, кубками з роздутою нижньою частиною. Окремі посудини прикрашені темно-коричневою та чорною фарбами по яскраво-червоному тлі. Орнамент утворює декор у вигляді широкого пояса у верхній частині амфори та складається з відрізків дугоподібних стрічок. Зверху та знизу він доповнюється рядом горизонтальних ліній. Кубки оздоблені також горизонтальними ледве хвилястими лініями, які перериваються вертикальними стрічками.

З Бодаківського поселення отримано чимало кухонного посуду, який містить домішку піску; його поверхня темна, добре залощена. Кераміка представлена переважно невеликими горщиками з високими лійчастими й циліндричними вінчиками. Останні іноді мають чотири невеликі вушка з горизонтальними отворами. Також виготовляли амфори з вушками на рівні найбільшої випуклості корпусу, невеликі біконічні чаші. Основним мотивом орнаменту були дрібні штампові заглиблення під краєм вінчика, рідше на плічках, часто зустрічаються наліпи, іноді з зооморфними рисами. Зрідка відзначено декор у вигляді вертикальних ліній — розчісування на шийці горщика.

На поселенні знайдено пошкоджені глиняні жіночі фігурки. Зображення тварин трапляються у вигляді наліпів на ручках горщиків. На кухонному посуді відсутній шнуровий орнамент [Супкаловський, 1969, с. 221–226].

На пізнішому поселенні Хорів II (Острозький район) знайдено чаші з розписом, декор яких складався із прямих та дугастих стрічок, різних зображень [Археологія... 1990, с. 26].

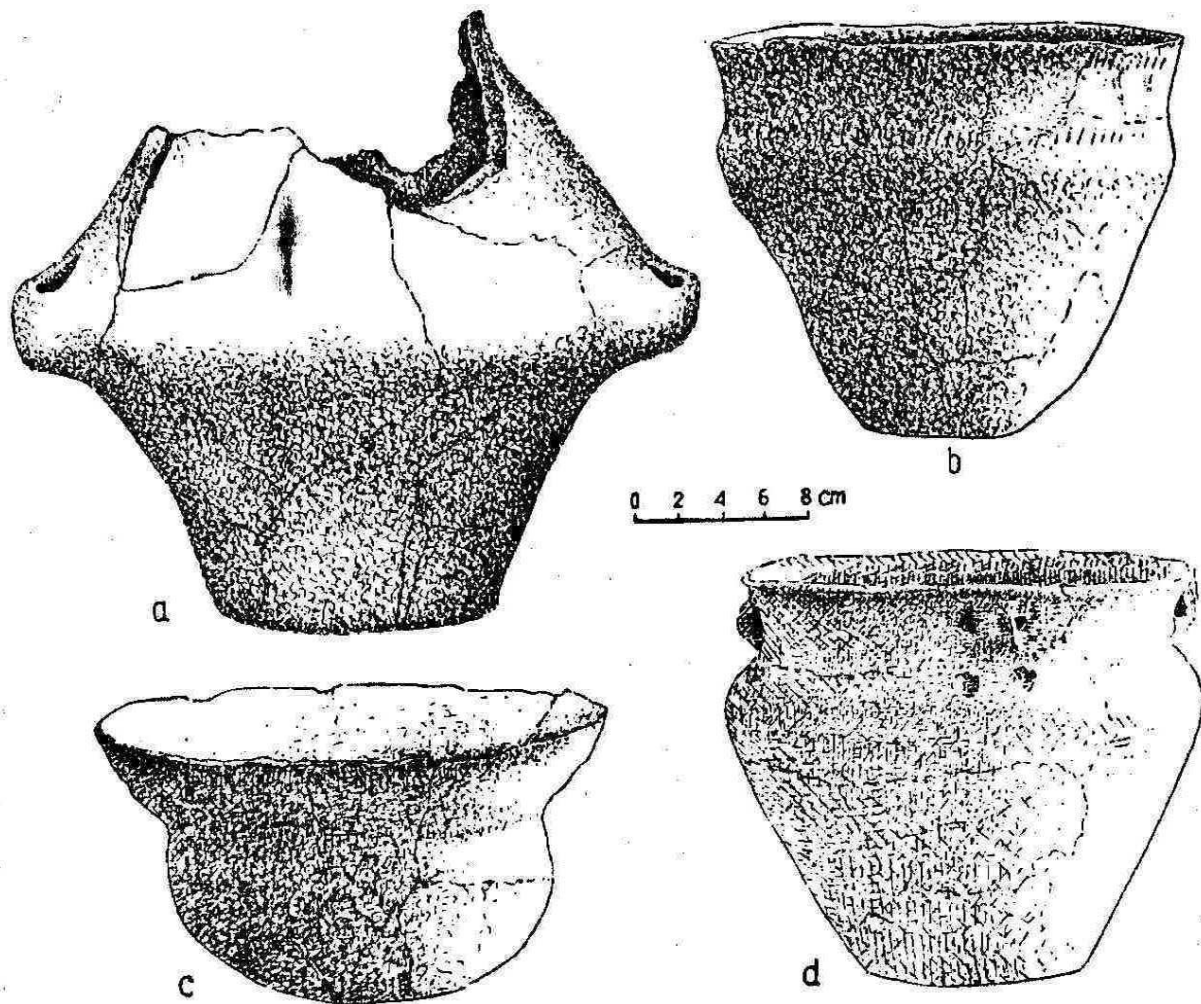

Рис. 47. Бодаки. Кераміка трипільської та волино-люблінської культур (за О. Цинкаловським)

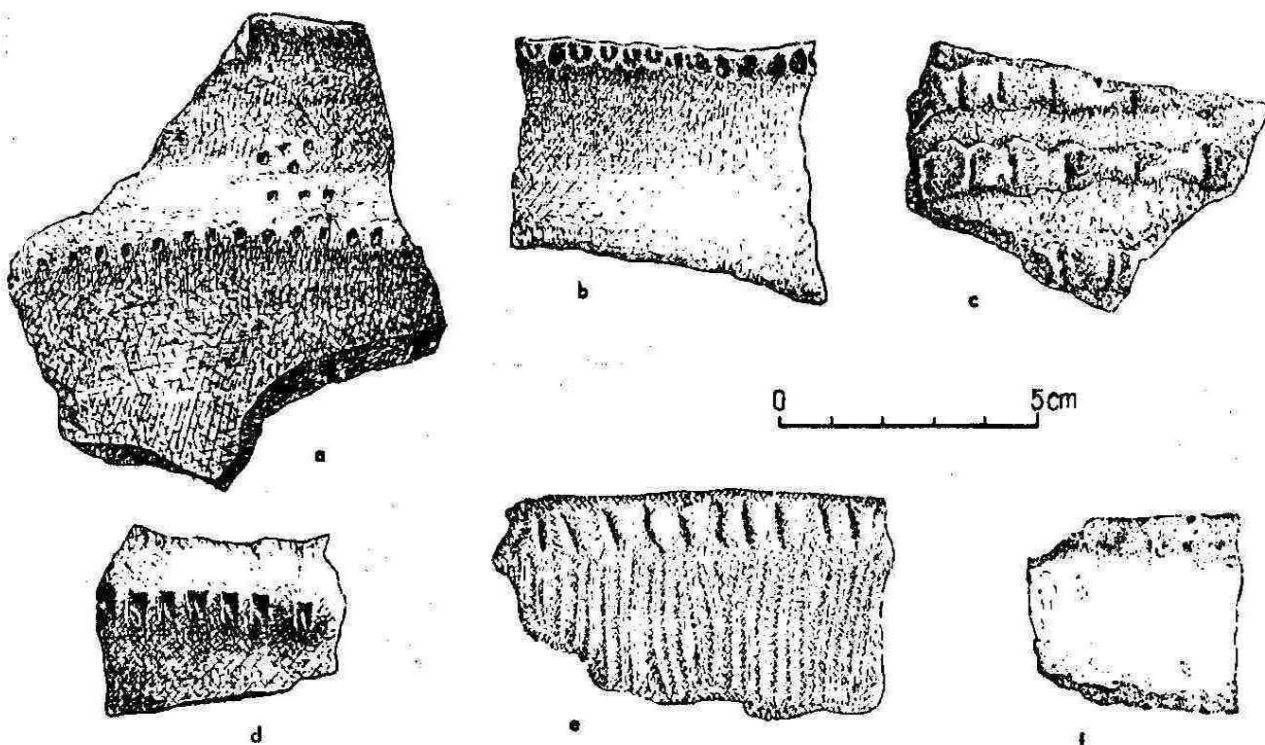
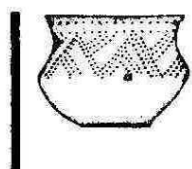

Рис. 48. Бодаки. Фрагменти кераміки трипільської культури (за О. Цинкаловським)

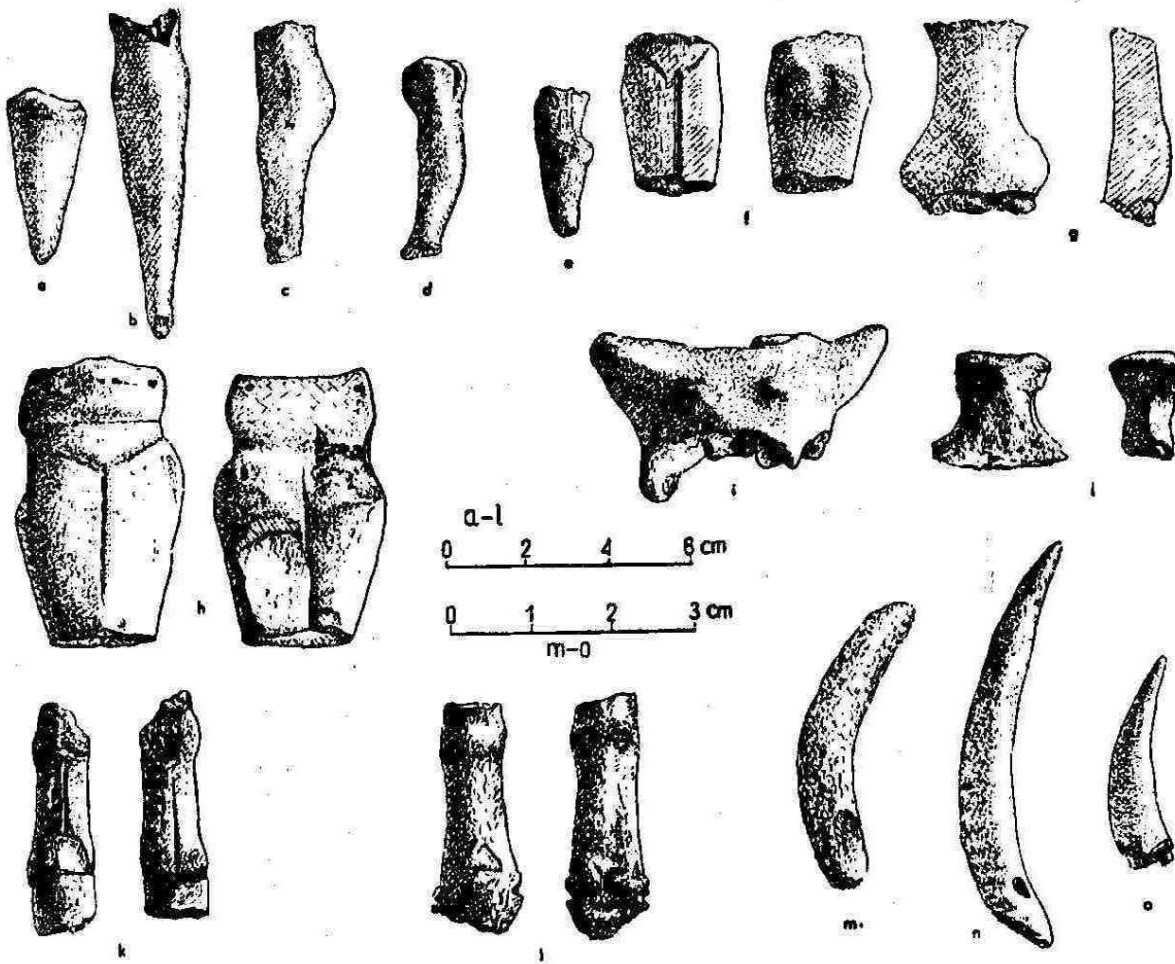

Рис. 49. Бодаки. Трипільські фігурки та рогові вироби (за О. Цинкаловським)

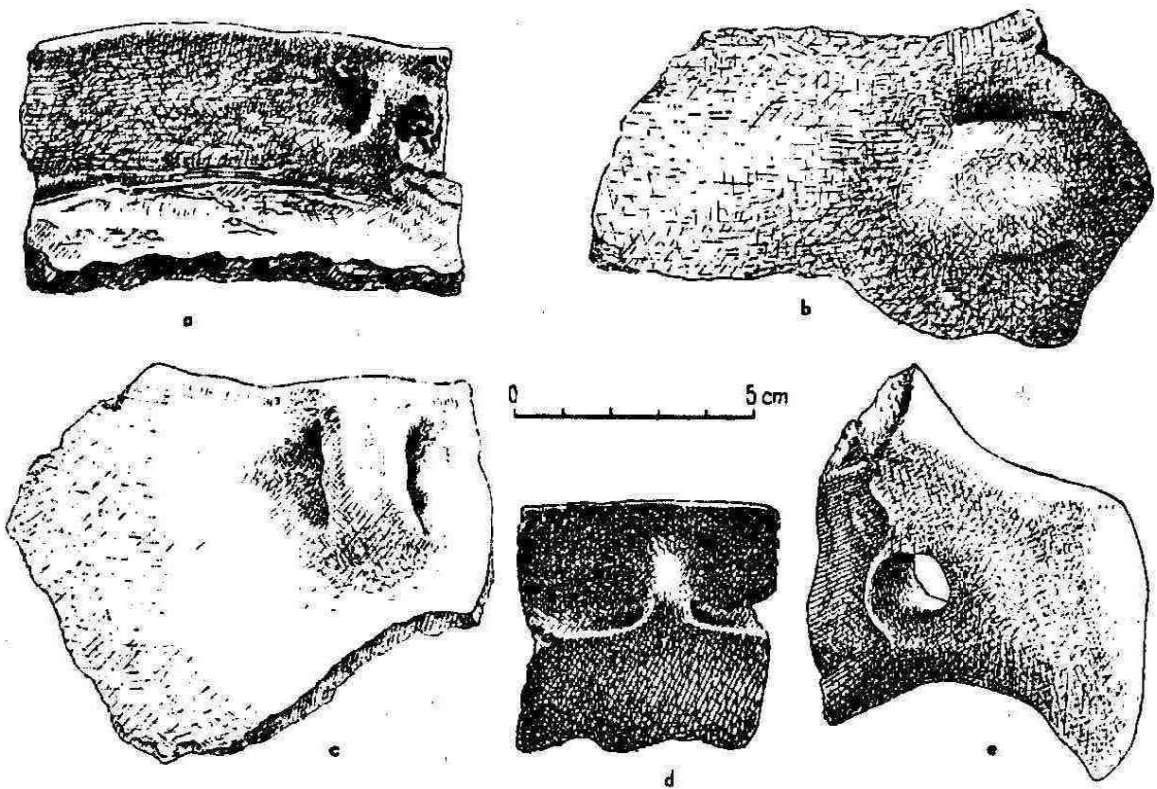
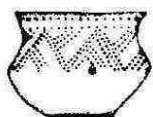

Рис. 50. Бодаки. Фрагменти кераміки трипільської та волино-люблінської культури (за О. Цинкаловським)

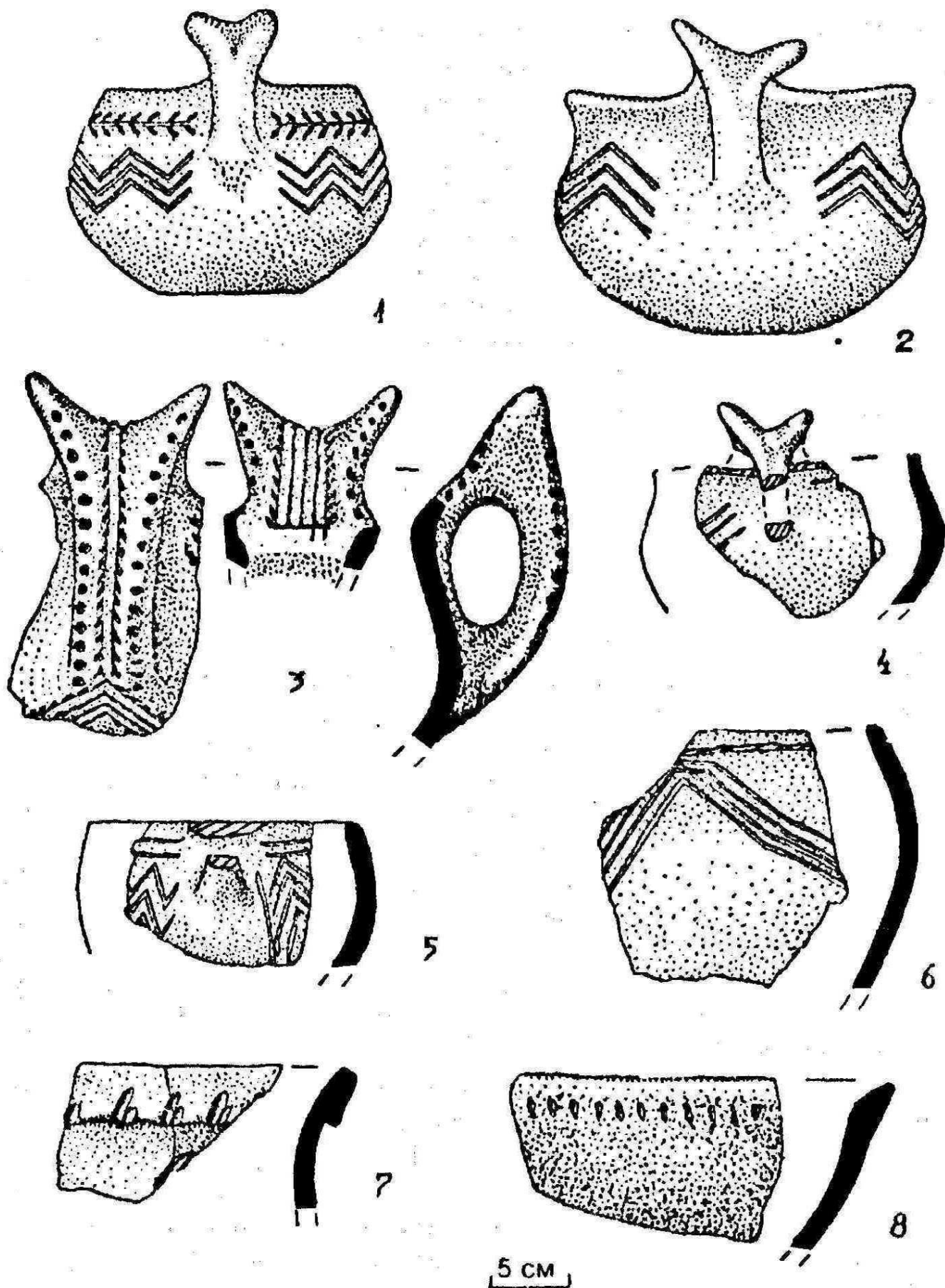
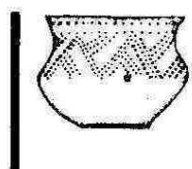

Рис. 51. Костянець, ур. Листвинщина. Кераміка ПТК (за М. Пелешиним)

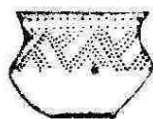
На поселенні біля с. Лози Тернопільської обл. провідними формами посуду були горщики, амфори й напівсферичні чаші, а також низькі миски з широким краєм. Частина посуду, переважно чаші, пофарбована червоним кольором. Орнамент складався із заглиблень по краях та на верхній частині посудин, зі шнурових відтисків і рельєфних (іноді з зооморфними рисами) деталей. Знайдені фрагменти столового посуду, в основному маленьких амфор із чистої глини. Серед інших керамічних виробів — прясла конічної й біконічної форми, окремі частини жіночих статуєток й дві фігурки биків.

Подібні матеріали було отримано під час досліджень на поселенні Листвин Рівненської обл. Тут виявлено комплекс кухонної кераміки, який складався з невеликих горщиків, амфор, мисок, прикрашених заглибленим та шнуровим орнаментом. Окремі напівсферичні чаші мають зооморфні виступи. Із глини виготовляли також численні прясла, плоскі дископодібні грузила. Зрідка трапляються фігурки великої рогатої худоби. Уламків столового посуду знайдено лише декілька фрагментів [Археологія... 1990, с. 31; Пелешишин, 1997, с. 61–69; Пелешишин, 1971, с. 236].

Цінні матеріали, які дають уявлення про духовну культуру трипільців в басейні середньої течії р. Стир, отримано на поселенні Голишів біля Луцька. Ця пам'ятка містить значну кількість різноманітного кухонного посуду: горщики, амфори з роздутим корпусом й масивними ручками, багато мисок із косозрізаним всередині краєм. Більшість посуду прикрашена шнуровим та заглибленим орнаментом, який іноді утворює складні узорні в вигляді хрестів, сіток і т. п. Виготовлялося також чимало конічних пряселець, грузил. Цікаву колекцію складають масивні стилізовані фігурки тварин, очевидно, биків, прикрашені багатим шнуровим й заглибленим орнаментом. Столовий посуд представлений фрагментами амфорок та мисок, окремі з яких мають сліди розпису темно-коричневою фарбою [Пелешишин, 1973, с. 321; 1974а, с. 326].

На поселенні Костянець Дубнівського р-ну виявлено кераміку зі шнуровим орнаментом та зооморфними деталями, фрагменти жіночих фігурок та дві статуєтки бичків.

Мистецьки виготовлена столова кераміка з її багатим та різноманітним декором, зразки якої наявні в матеріалах Лежниці, Зимного [Jastrzębski, 1985, s. 80–84], Голишева [Археологія... 1990, с. 30; Археологічна спадщина... 2005, с. 250], не могла не справити враження на місцеве населення. Крім того, вплив Трипілля помітний на кераміці культури лійчастого посуду, яка частково синхронна з середнім та пізнім Трипіллям [Шцібьор, 1994, с. 30–48]. Трапляються зображення, подібні до літер М, Л, зірок, є посудини з зооморфними та антропоморфними деталями тощо. Носії КЛП також порівняно довгий час проживали на Побужжі та Поліссі, передаючи місцевому населенню південноєвропейські ідеї господарства, мистецтва, вірувань.

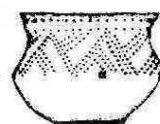

Посуд трипільців (горщики, миски, глечики, вази, біноклеподібні вироби, покритишки) досить довершений і яскраво передає естетичні уподобання, вишуканий смак майстрів. Особливою досконалістю відзначаються столові вироби, виготовлені з відмуленої глини й випалені в печі. Їх декор, переважно спірально-меандровий на початкових етапах, прокреслювався по сирій глині. Пізніше виконувався білою, бурюю, чорною, червоною фарбами, утворюючи спіралі, кола, овали та вкриваючи всю поверхню посудини. Кераміка пізнього періоду декорована монохромним розписом [Давня історія... 1994, с. 48–49; Давня історія... 1997, с. 258–259]. Вона прикрашався також різними відтисками штампів, рельєфними наліпами (наприклад, у вигляді жіночих грудей). Вражає архітектонічна довершеність багатьох виробів. Безсумнівно, цей пишно декорований посуд «передає уявлення творців про навколишній світ... закодовані міфи» про божества, героїв, вищі сили природи, «що дає змогу на основі етнографічних паралелей та індоєвропейської міфології спробувати зрозуміти світогляд трипільців» [Рыбаков, 1965; Давня історія... 1997, с. 352].

В орнаментатії багатьох посудин помітно переважає образ змія-вужа, який міг вважатися посередником між небом та землею, символом весняного пробудження землі. Аналогічний образ змія-дракона уособлював чоловіче начало. Змії-охоронці зображувались на жіночих статуетках та великих горщиках-зерновиках, де виступали охоронцями плоду, вмісту посудин. Зображення змія інколи нагадують лежачу латинську букву S або наділені «крильцями» з ромбиків і трапецій, які в багатьох етносів символізували ділянки обробленої землі, поля (так само, як і трикутники з крапками чи рисками — символ засіяного поля) [Охріменко, 2004, с. 144–145].

Ці зображення відомі в декорі Анатолії [Титов, 1974, с. 38, 39] (Рис. 5, Рис. 6), в багатьох культурах неоліту Балкан та Подунав'я (в т.ч. культури лінійно-стрічкової кераміки), побутували і в мідному віці «Луска» мальованих зміїв-домовиків, які нібито могли викликати дощ, інколи вкрита білою пастою з розтертих кісток. На поселенні Берново знайдено фрагмент посудини з зображенням такого плазуна, в ямках очей якого були шматочки вохри (змій з палаючими очима). Спіральні орнаменти пов'язуються також із рухом сонця, плином часу, поворотом долі [Збеневич, 1989, с. 164].

Досить показовим виразником духовних, світоглядних уявлень та естетичних смаків трипільців є скульптура. Вважається, що вона була запозичена трипільцями від неолітичного землеробського населення культури Боян та Хамаджія, але її коріння слід шукати на Близькому Сході. Виникнувши тут разом із землеробством, вона поширилася в середньоазійський регіон (Рис. 62), на Балкани, а згодом і в Центральну та Східну Європу [Погожева, 1983].

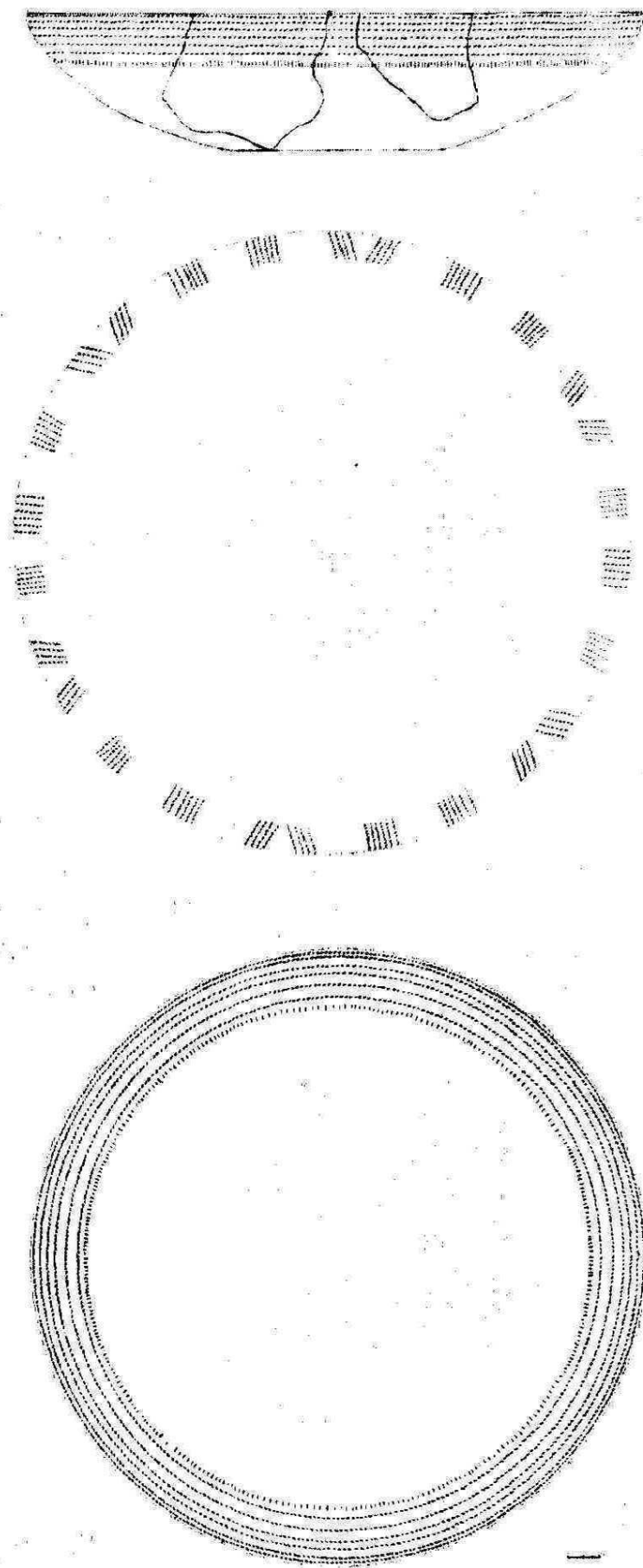
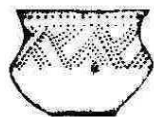

Рис. 52. Голишів. Реконструкція пізньотрипільської миски (за Г. Охріменком, Н. Скляренко)

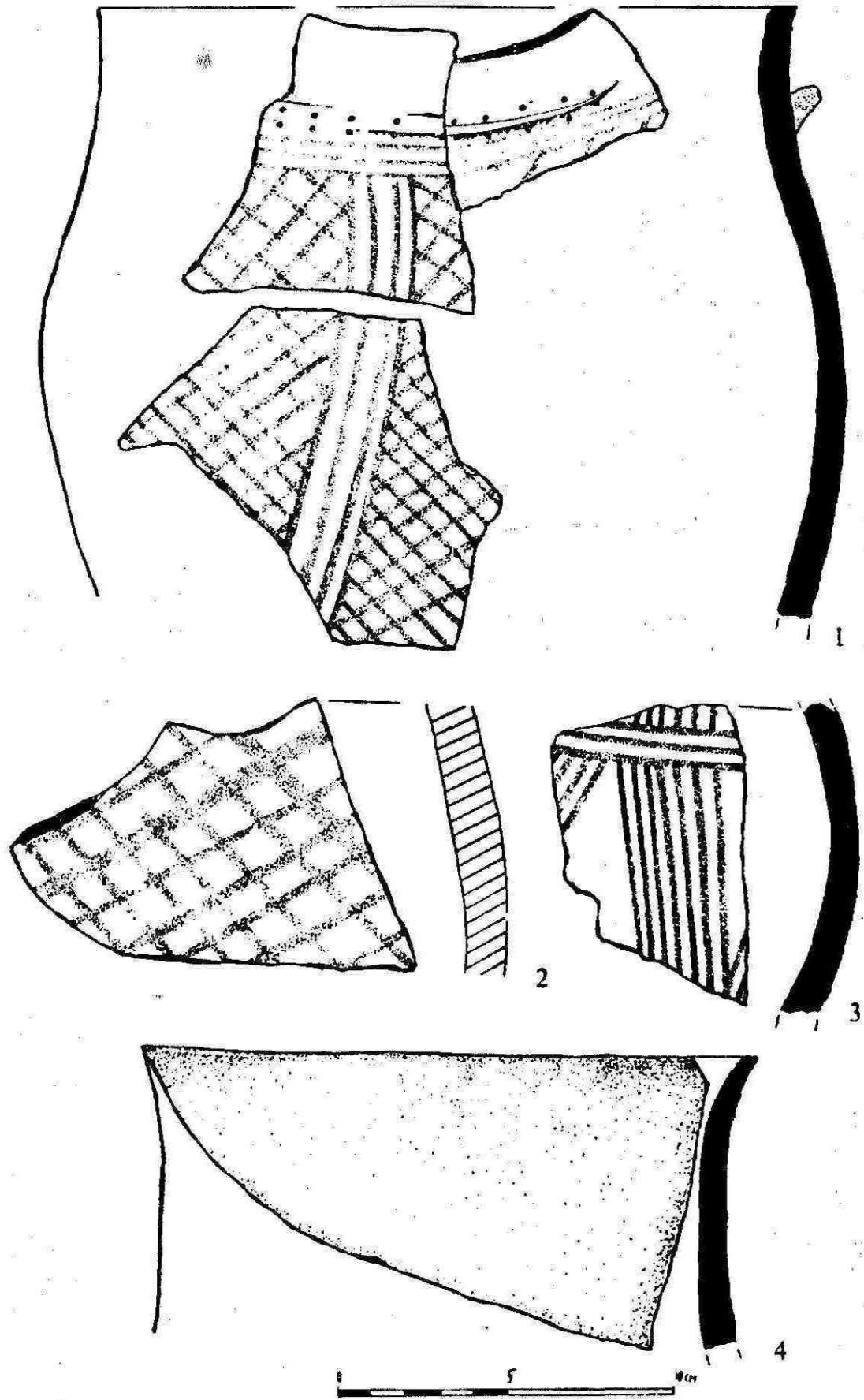
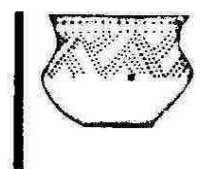

Рис. 53. Голишів. Кераміка ПТК (за М. Пелешиним)

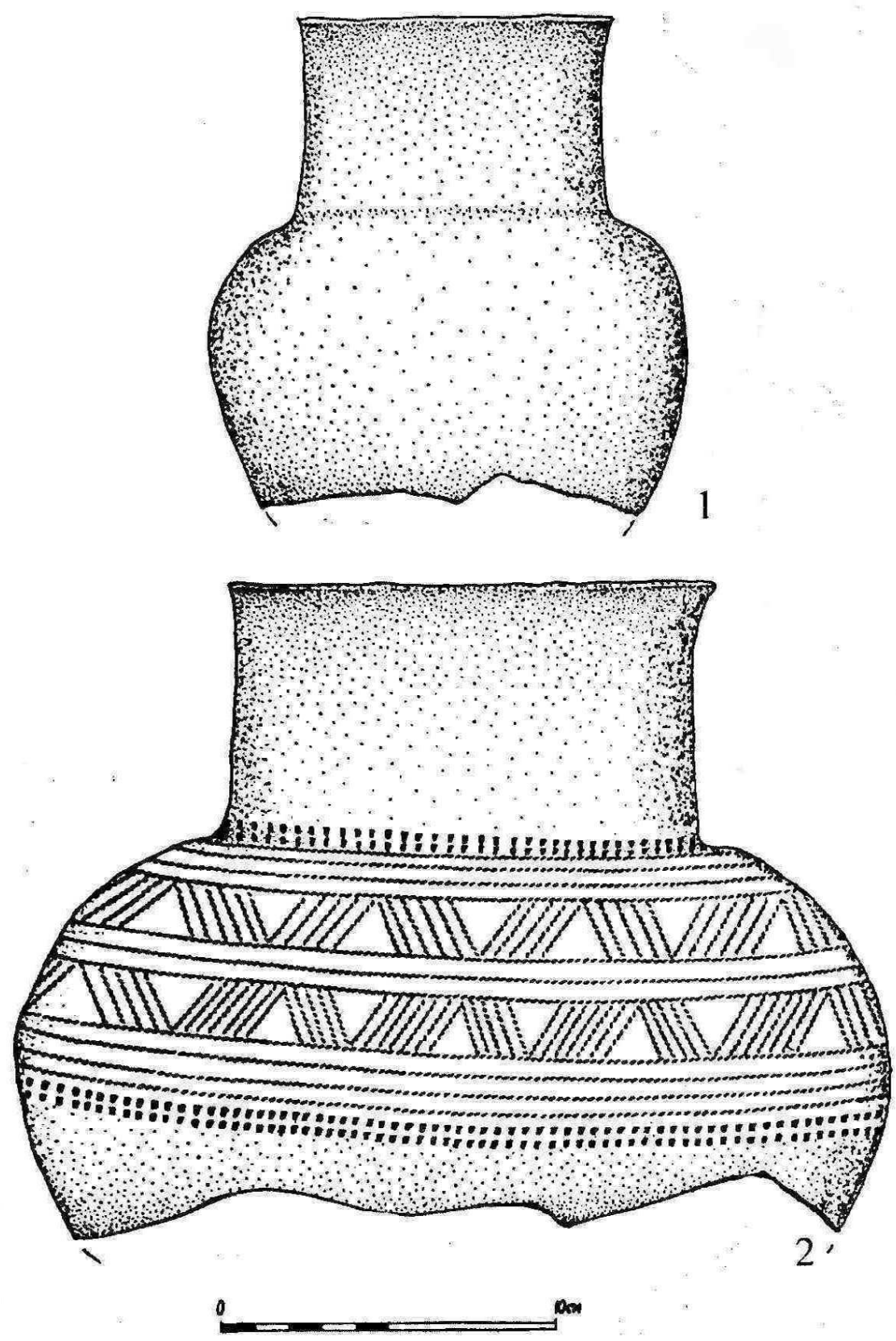
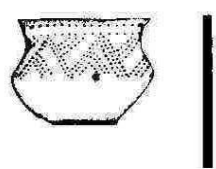

Рис. 54. Голишів. Амфори ПТК (за М. Пелешишиним)

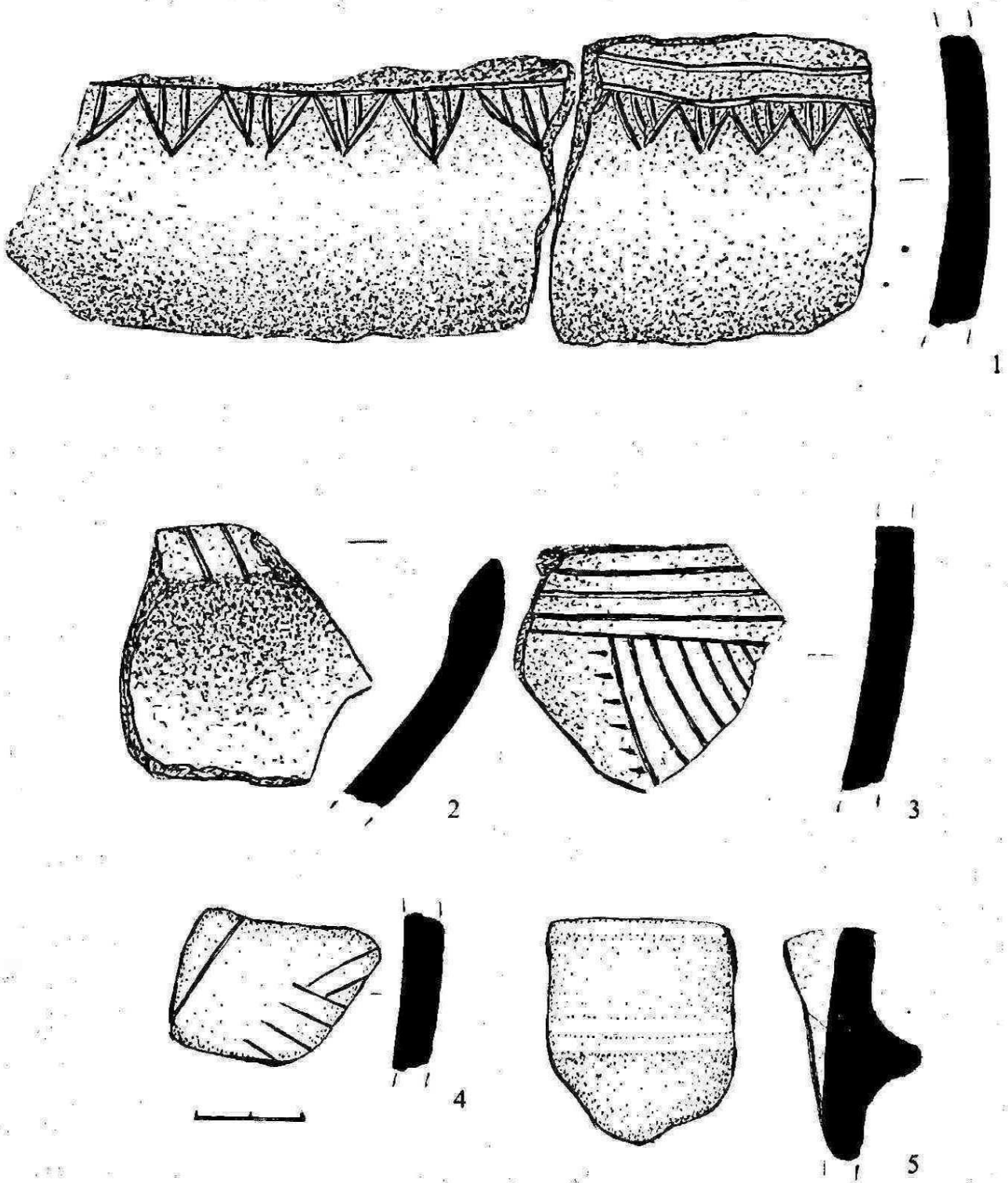
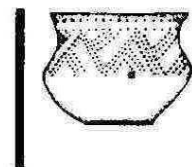

Рис. 55. Голишів. Фрагменти кераміки ПТК та КЛП /5/
(за М. Пелещишиним, Г. Охріменком)

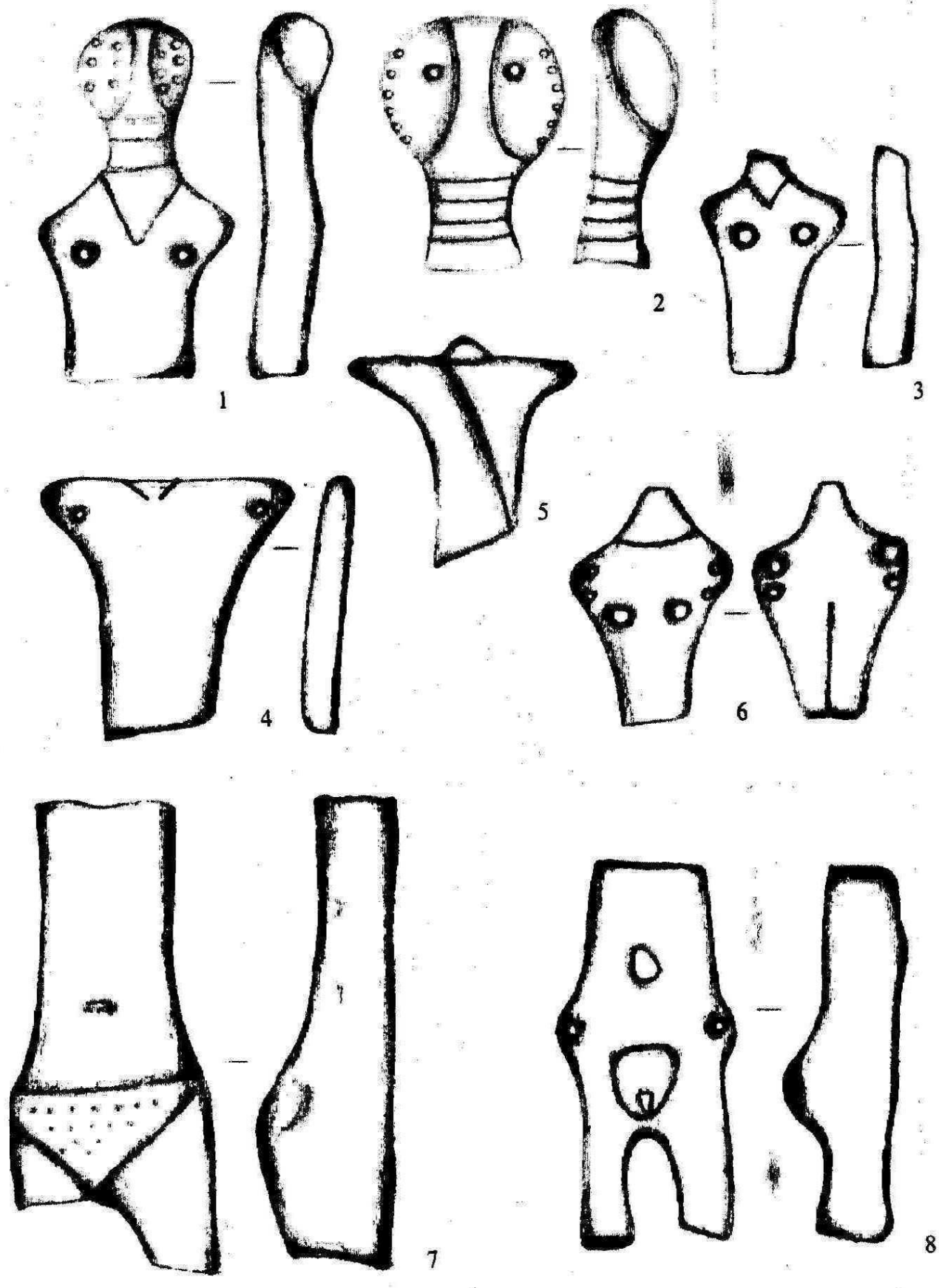
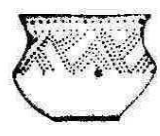

Рис. 56. Хорів. Зразки антропоморфної пластики (за М. Пелешициним)

Статуетки ліпили із глини і зображували людей, тварин, житла, транспортні засоби. Вони використовувалися головним чином у різних обрядах, пов'язаних із віруваннями, які, власне, і зумовили їхню появу. Про це свідчить схематизм антропоморфної пластики, де підкреслювалася основна ідея — родючість. На ранньому етапі трипільської культури втіленням цієї ідеї стають статуетки приземкуватих пишнотілих жінок із великими стегнами і стеатопігічними сідницями. Голові не надавалося такого значення, як цим частинам тіла, і тому її робили у вигляді невеликого циліндра зі схематичними рисами обличчя або й без них. На розвинутому й пізньому етапах Трипільля відбувається трансформація естетичних уявлень. Більше уваги приділяється моделюванню голови. Поряд із схематизованими з'явилися портретні зображення облич, фігури стають стрункими і витонченими [Відейко, 2003, с. 161; Збеневич, 1989, с. 164–179].

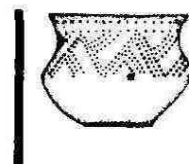
На жіночих статуетках підкреслюються насамперед ознаки, що стосуються материнства, родючості. Часто жінку зображають вагітною. Ідея зв'язку жінки з землею втілюється в образі рослин у нижній частині живота. Вважають, що до культу родючості були причетні і нечисленні чоловічі фігурки.

Зооморфна пластика не менш виразна. Це переважно фігурки великої рогатої худоби (биків, корів), а також дрібної рогатої худоби (овець, кіз), свиней, собак, ведмедів, оленів. Серед них наявні дуже реалістичні, навіть підкреслено натуралістичні, коли виділяються статеві ознаки, шерсть, чітко моделюється голова, а також є й схематизовані, коли лише за окремими рисами їх можна ідентифікувати з певним видом тварин [Давня історія України, 1997, с. 350].

Особливе значення в обрядовості й міфотворчості землеробів мав образ бика — найважливішої сільськогосподарської тварини. Про це свідчать численні скульптурні зображення биків, поховання їхніх черепів у житлах на поселеннях Бернашівка, Сабатинівка II, Лука Врублевецька, рельєфні зображення. Іноді образ бика пов'язується з образом жінки-матері або виступає символом сонячного божества [Черныш, 1982, с. 244]. Серед інших, шанованих трипільцями тварин, слід назвати собаку, ведмедя, оленя.

Крім домашніх тварин, у житлах знаходять скульптурки чи зображення диких тварин — ведмедів, оленів, інколи птахів. Їх пошанування виникло, скоріше за все, в мезолітичний мисливський період, проте зберігалось й пізніше.

Безперечно, добробут трипільців — землеробів-скотарів значною мірою залежав від впливу природних факторів. Звідси обожнювання сонця, дощу, увага до неба та місяця, зірок, планет — взагалі до астрономії, метеорології. У їхніх мистецьких творах передана «міфопоетичність світогляду» носіїв трипільської культури [Збеневич, 1989, с. 164].

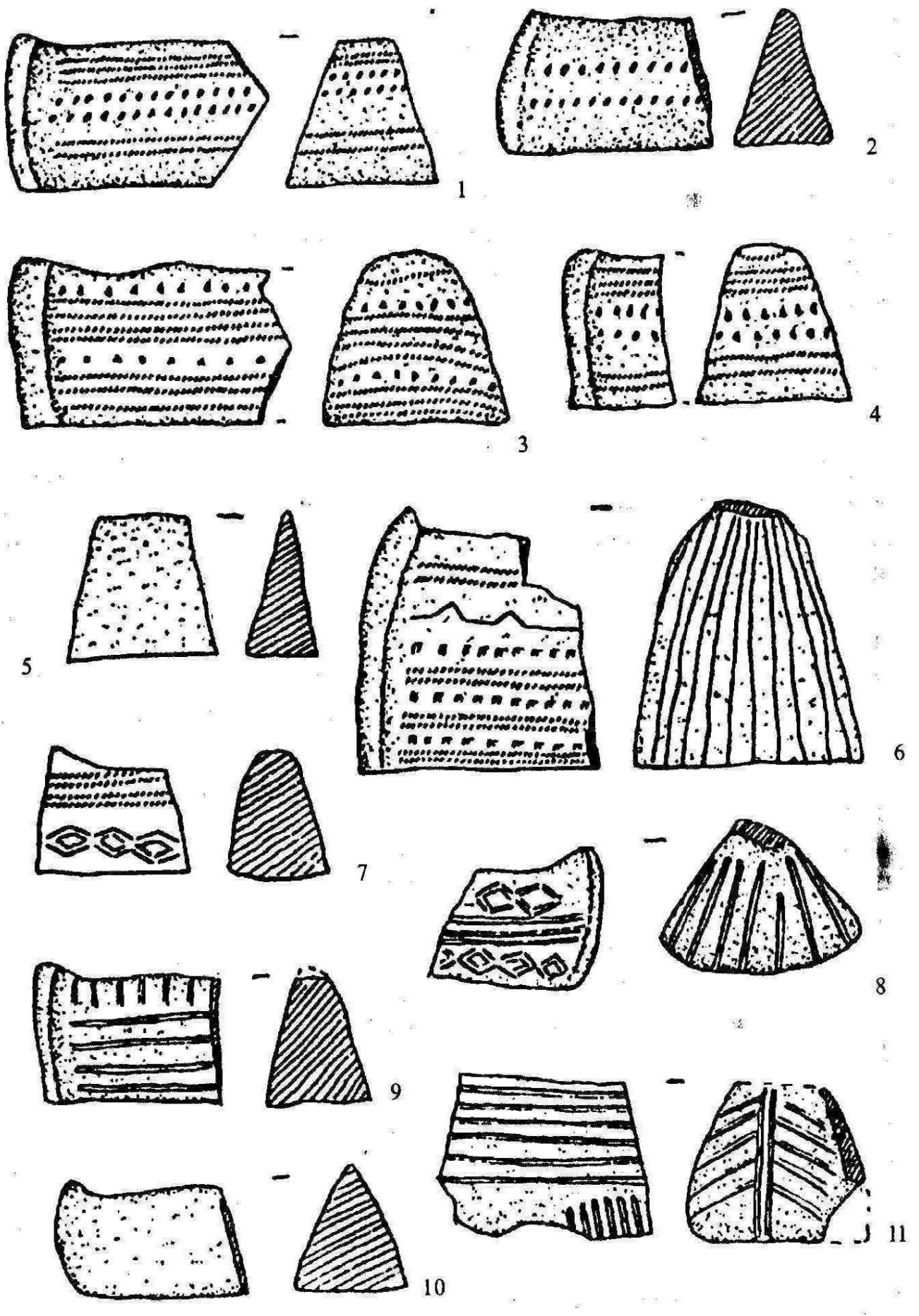
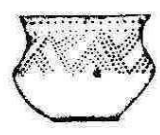

Рис. 57. Голишів. Фрагменти зооморфних фігурок (за М. Пелецишиним)

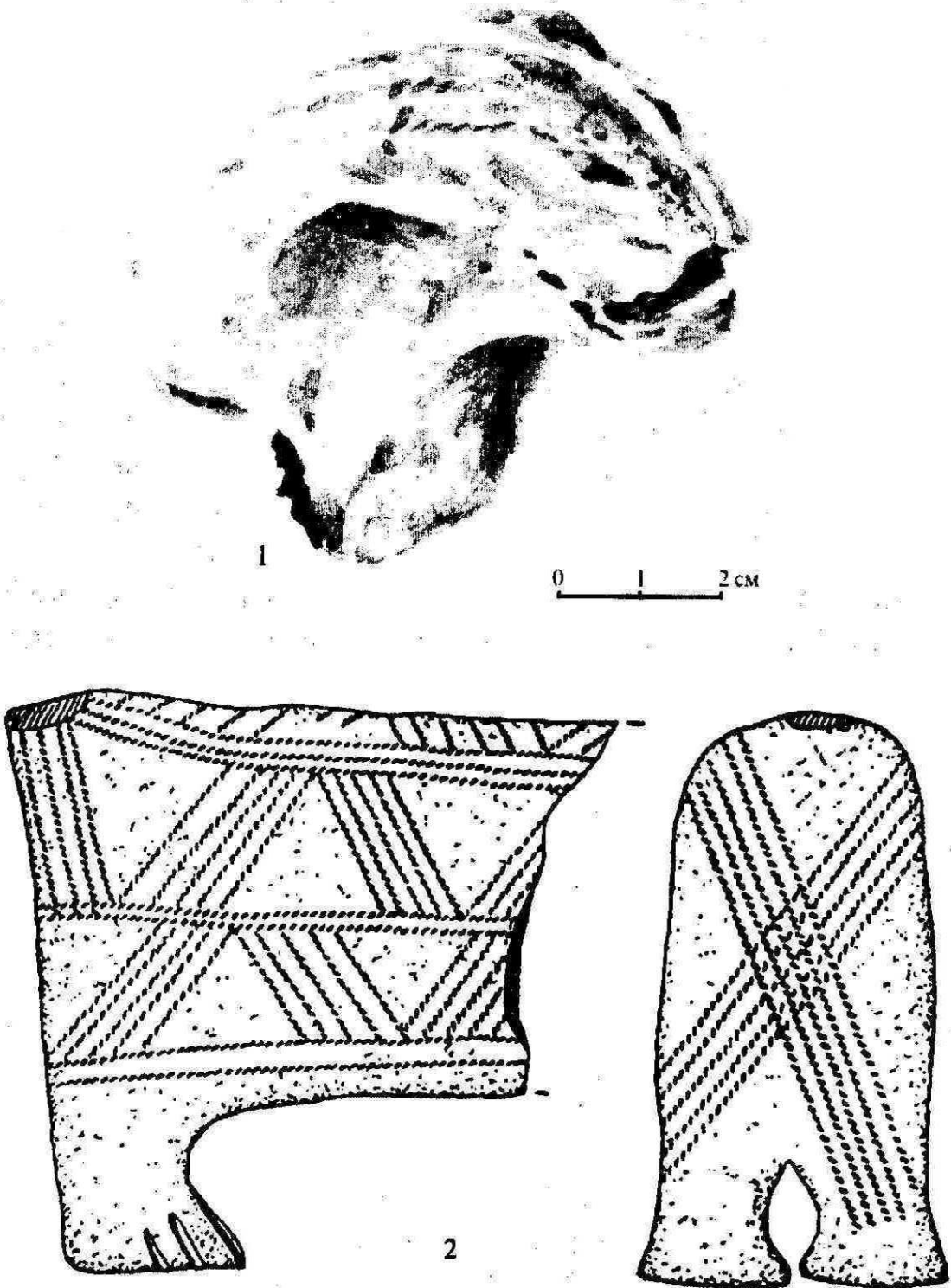
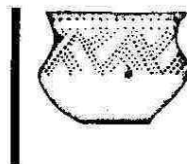

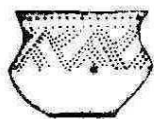
Рис. 58. Голишів. Зооморфна пластика: 1 — голова звіра (знахідка В. Бабія, малюнок І. Сьоміної); 2 — фрагмент фігурки бичка (за М. Пелешиним)

Вивчаючи трипільську кераміку, дослідники звертають увагу на триподільність зображеного на ній світу: верхнє небо, де зберігається життєдай-на волога; нижнє небо з сонцем, зірками, місяцем (солярні знаки) [Попова, 1985, рис. 1; 7] — передавалися кружечками в обрамленні променів, хрестом, хрестом у колі [Энеолит СССР, 1982, с. 303] — і земля у вигляді тоненької смужечки, а на ній крапки — зернинки посівів. Припускають, що уявлення про підземний світ ще не існувало [Давня історія... 1997, с. 325; Энеолит СССР, 1982, с. 308].

Культ бика посідав, очевидно, значне місце у пантеоні та свідомості трипільського населення. Цей символ міг мати відношення до астральних, потойбічних культів, чоловічого начала. В уяві трипільців він пов'язувався з жіночим культом: відомі «рогаті» крісла з сидячими на них жіночими статуетками, зображення бичачої голови та жіночої фігурки на ньому. З Бернашівки походить скульптурка бика з заглибленням на спині, куди могла ставитись жіноча статуетка. Тобто міфічний образ бика, що виник в епоху неоліту в Малій Азії, був популярним у перших землеробів Подунав'я, а в уяві трипільців збагатився новими деталями, барвами. Черепи та роги биків заковувалися в житлах [Збеневич, 1989, с. 164–170].

Зображення жінок на посуді, а також їх фігурки пов'язуються з культом плодючості та ритуалами, що їх супроводжували. За С. Бібіковим, жіночі статуетки символізували родоначалниць, охоронниць домашнього вогнища, були амулетами-оберегами. Подібні керамічні статуетки відомі і в ранніх неолітичних культурах Подунав'я [Kalicz, 1980, s. 104]. В уяві трипільців існував зв'язок між родючою силою жінок та землею [Відейко, 2003, с. 62, 64]. Доказом цього є статуетка з Луки-Врублевецької, на якій помітні відбитки зернівок пшениці та ячменю, а на фігурці з Бернашівки — відбитки проса. З Сабатинівки походить жіноча фігурка з зображенням дерева у нижній частині живота. На думку М. Макаревича, тут передана ідея зв'язку жінки та землі як плодоносиць. На посуді трипільців (як і попередніх неолітичних культур, наприклад, лінійно-стрічкової кераміки) є пластичні деталі у вигляді жіночих грудей. Вважають, що це імітація грудей неба та землі Великої Матері. В обрядовій магії значна роль відводилась, ймовірно, жінкам. З ритуальними діями пов'язують посудини-фруктовниці на піддонах із переданими на них фігурками жінок, учасниць дійства, які виконують ритуальний танок [Энеолит СССР, 1982, табл. LXV]. Біноклеподібні посудини та вази на піддонах з антропоморфними деталями трактуються як сакральні предмети, призначені для культових жертвоприношень — «напування землі». На деяких мальованих зображеннях жінки тримають горщики на голові. Припускають, що це графічно передані постаті перших чарівниць.

Відправлення культів відбувалося здебільшого, очевидно, в домашніх святилищах, де будувалися спеціальні вівтарі чи жертівники. Вівтарі хрестоподібної або округлої форми знайдені під час розкопок жител на багатьох поселеннях трипільської культури. Відтворюються вони й на моделях жител. Ймовірно, на поселеннях були й будівлі-святилища, споруджені навмисне для відправлення культів великою сім'єю чи громадою. Прикладом може слугувати реконструйоване М.Л. Макаревичем святилище за даними розкопок у Сабатинівці II. Судячи з малюнків на посуді, де зображені танцюючі жінки (Бринзени III, Гребені), можна припустити, що різні ритуали проводилися танцями [Энеолит СССР, 1982, с. 277, табл. LXI, 20].

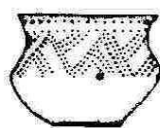
Із ритуалами були пов'язані й деякі типи посуду, зокрема, так звані біноклеподібні посудини [Відейко, 2003, с. 33]. Крім них, були й інші ритуальні посудини, зокрема чаші на піддонах. Піддон складається з двох — чотирьох досить реалістичних або дуже стилізованих жіночих фігур, які, утворюючи коло, піднімають до неба величезну чару. Іноді чару тримає на голові одна жіноча фігурка.

Поховальний обряд, а також ідеологічні уявлення пізньотрипільських племен на сьогодні маловивчені. Залишки тілопальних поховань відомі поки що з поселень у Кошиловцях (ур. Обоз) і Кунисівців, де вони містилися під долівкою жител. Кремаційне поховання виявлено в одній із ям на поселенні у Цвіклівцях.

Досить складною є проблема вивчення поховального обряду, властивого племенам трипільської культури. Виявлено лише декілька поховань — тілопокладення та тілоспалення на території поселень, а також тілопокладення із трипільським посудом під курганами [Патокова, 1979, с. 43–111]. Ці захоронення слушно вважаються жертівними і не можуть дати уявлення про поховальний обряд трипільців загалом. Дослідники дійшли висновку, що в той час обряд був таким, який не фіксується у процесі археологічних досліджень.

Відомі прецеденти нефіксованих обрядів поховання. Зокрема, в індуїзмі до наших днів зберігся звичай спалювання трупів за можливістю на березі священної ріки, коли попіл поховального вогнища кидається у воду [Токарев, 1976]. Ймовірно, у трипільців також був поширений обряд трупоспалення, зафіксований на пізньому етапі в могильниках софіївського типу в Подніпров'ї.

На пізньому етапі в різних частинах ареалу поширення трипільців виникає одразу кілька типів поховального обряду. У Подніпров'ї найбільш раннім (кінець першої половини пізнього етапу) є могильник біля села Чапайка, що на південній околиці Києва. Тут до поселення з північно-західного боку прилягав могильник із 31 похованням.

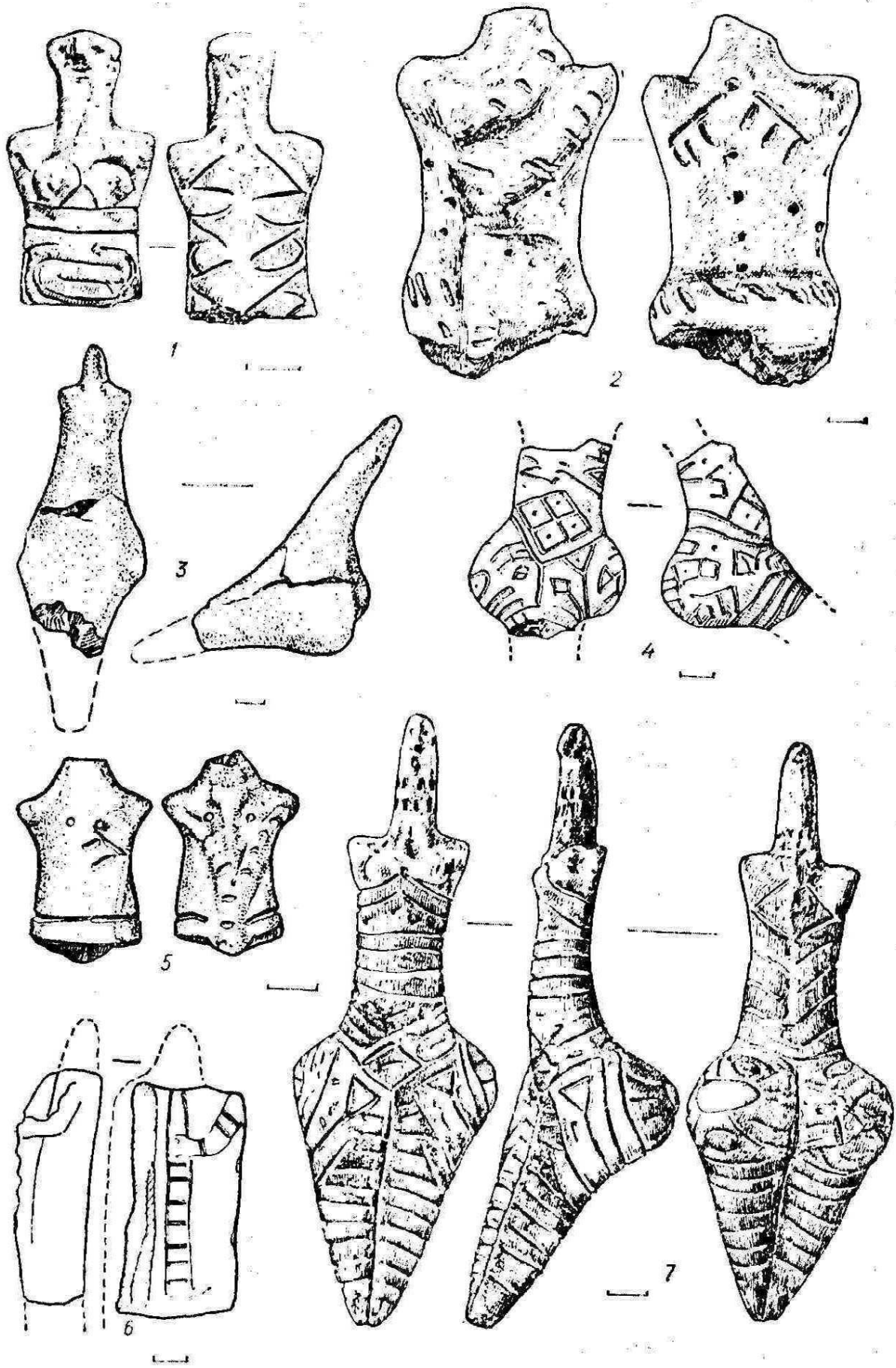
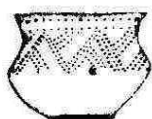

Рис. 59. Глиняна пластика раннього Трипілля

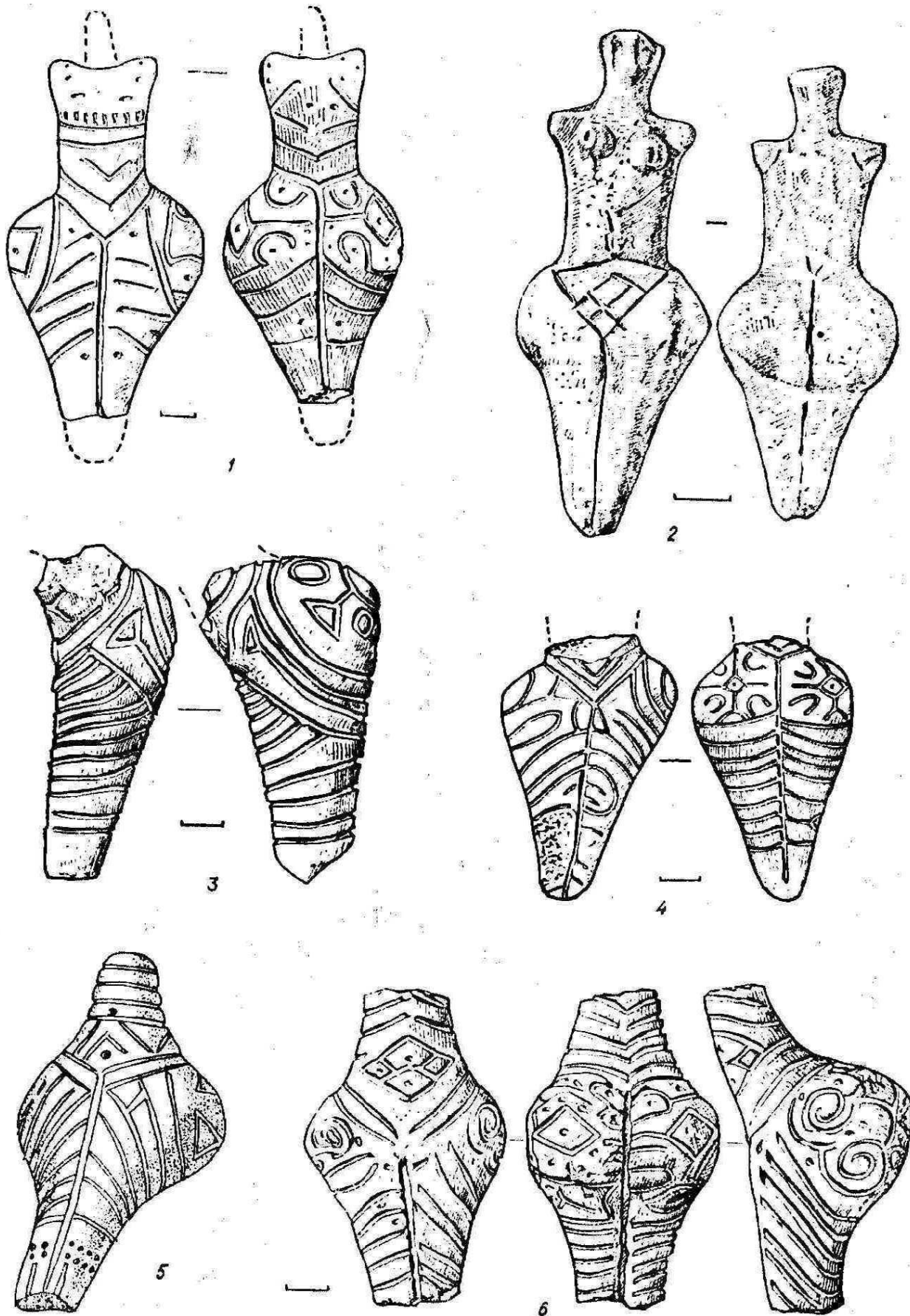
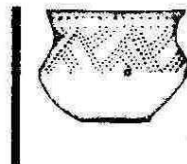

Рис. 60. Глиняна пластика раннього Трипілля

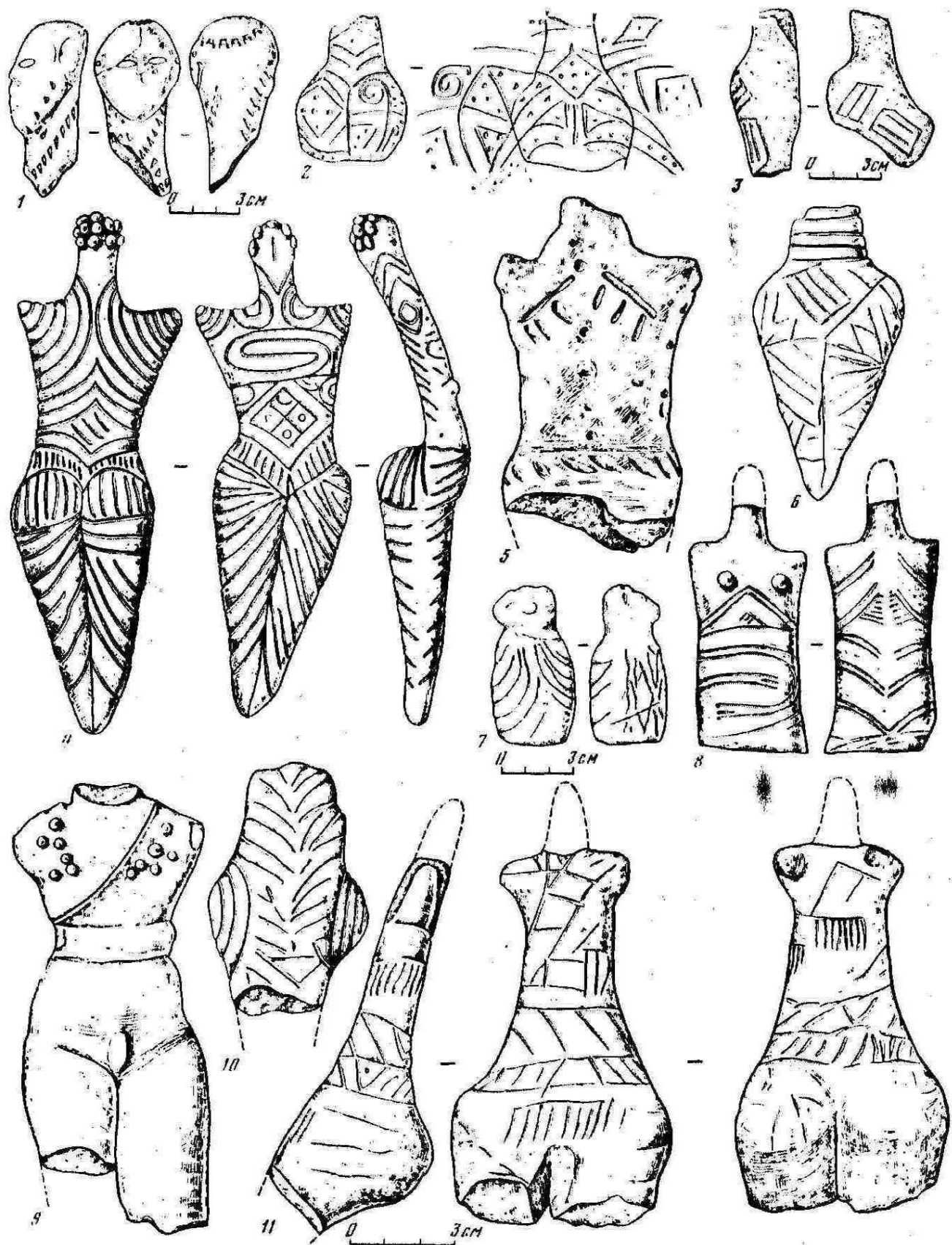
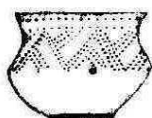

Рис. 61. Антропоморфні статуетки культури Кукутель-Трипілля з символічними знаками (Подністров'я). — Энеолит СССР, М., 1982, табл. LVI)

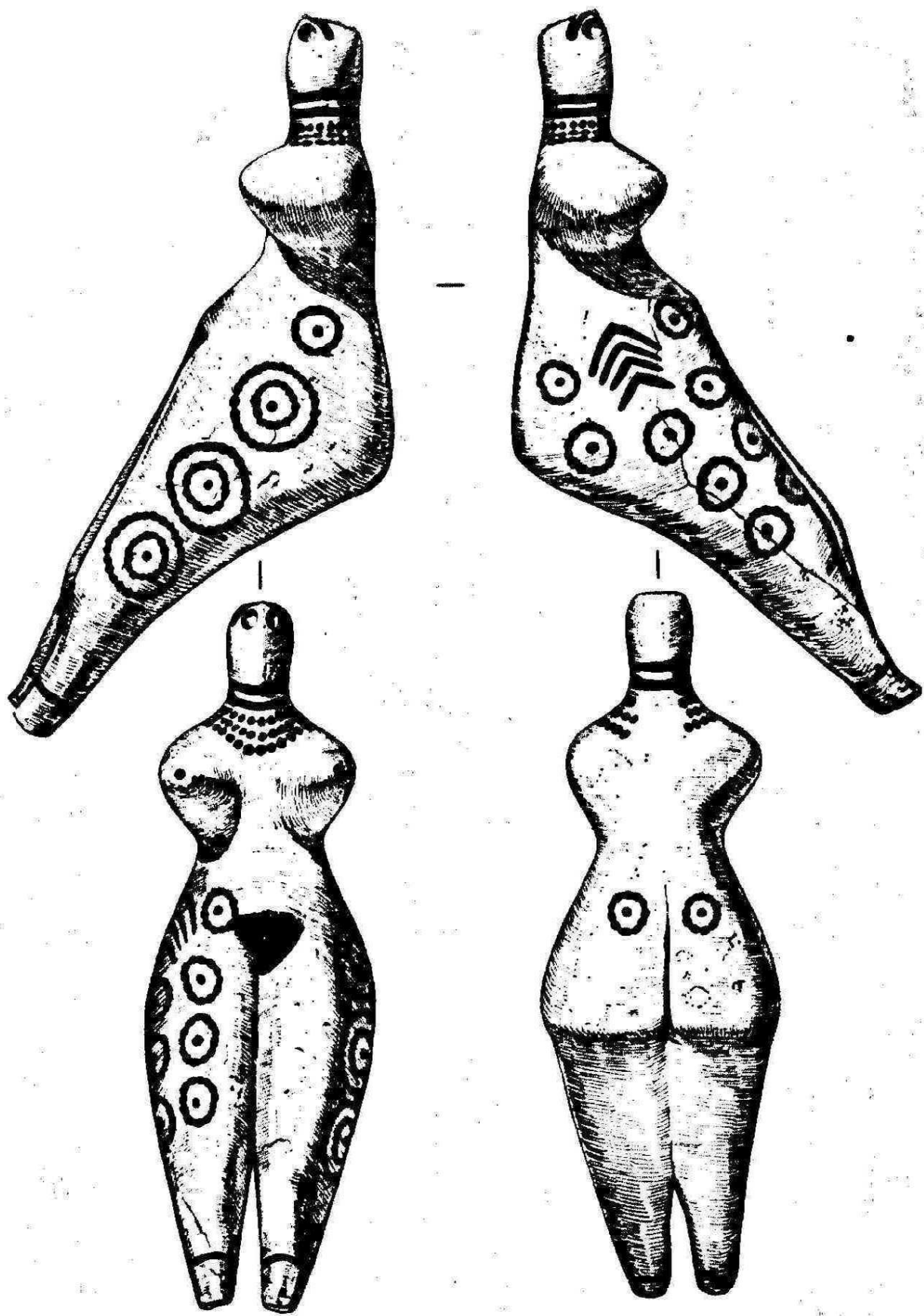
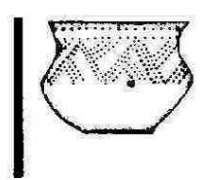

Рис. 62. Теракотова статуетка з Ялангач-депе. Енеоліт

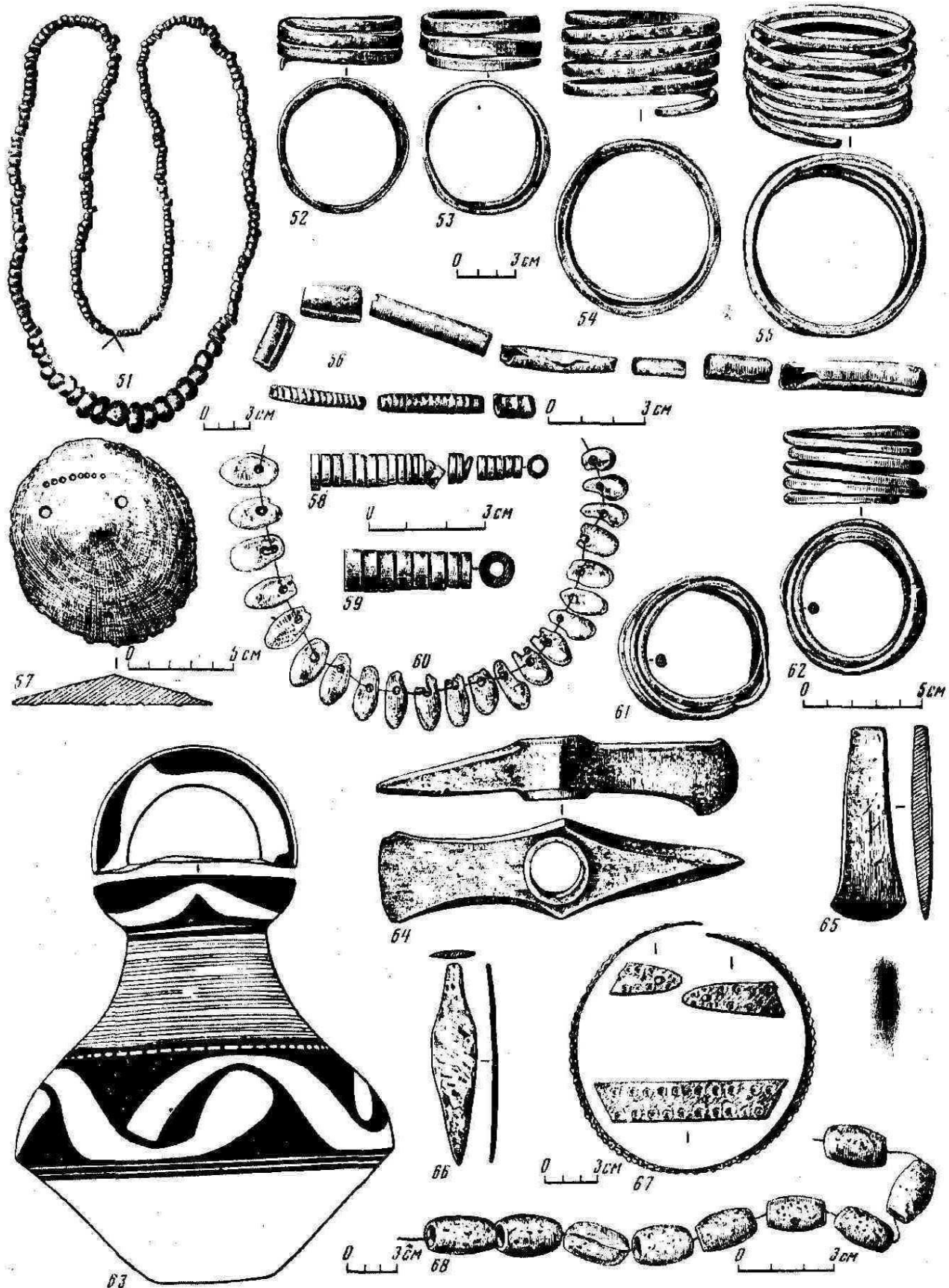
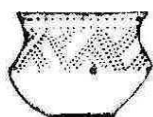

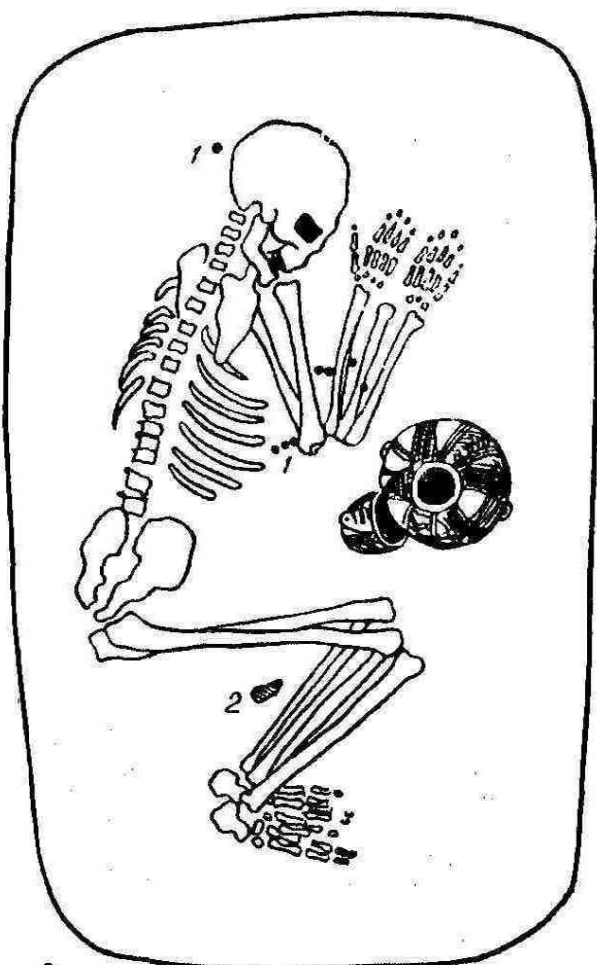
Рис. 63. Городниця-Горовище. Скарб прикрас та знарядь. Трипілля в II, I полов. IV тис. до н. е. (За К. Черниш)

1

Рис. 64. Графічна реконструкція зовнішнього вигляду дівчини за черепом (Поховання 5) (за М. Герасимовим)

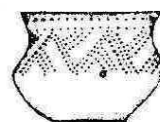

2

3

Рис. 65. Незвисько. Поховання Трипільського часу (3) (За К. Черниш, 1959). Болгард. Пізньотрипільське поховання (2).

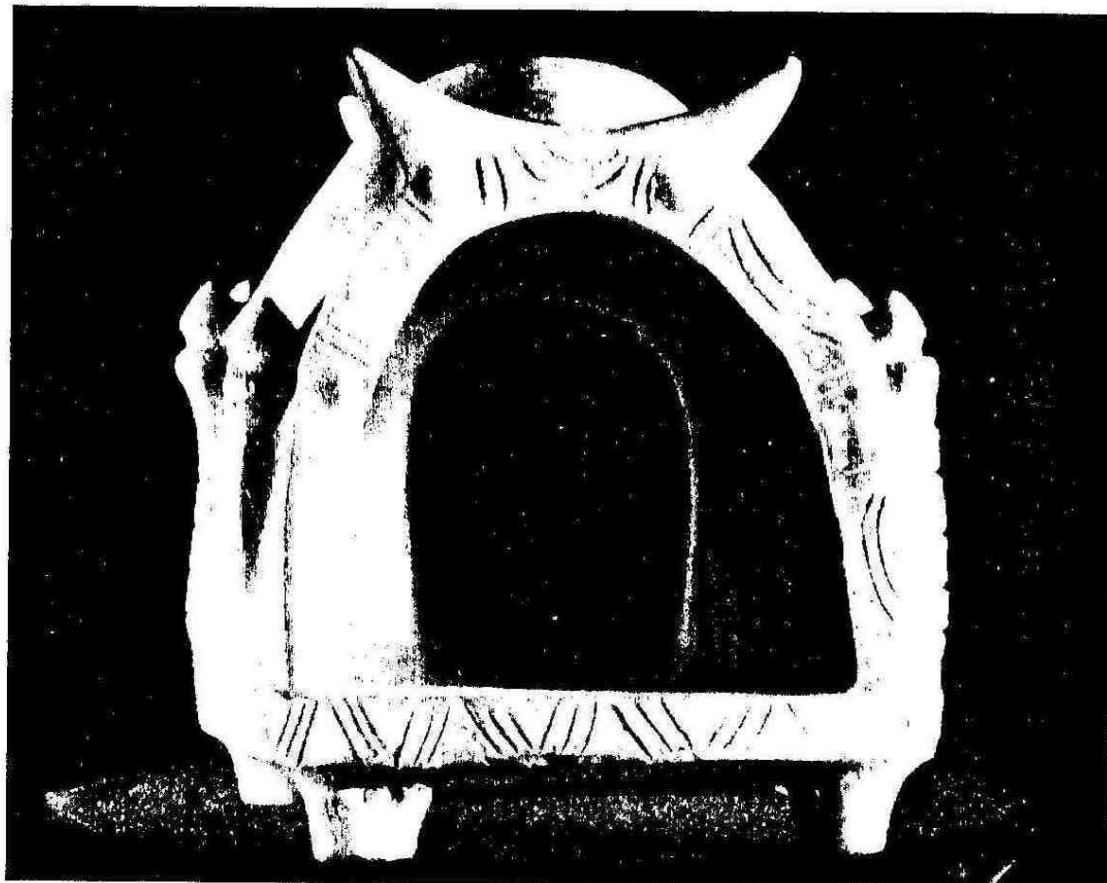
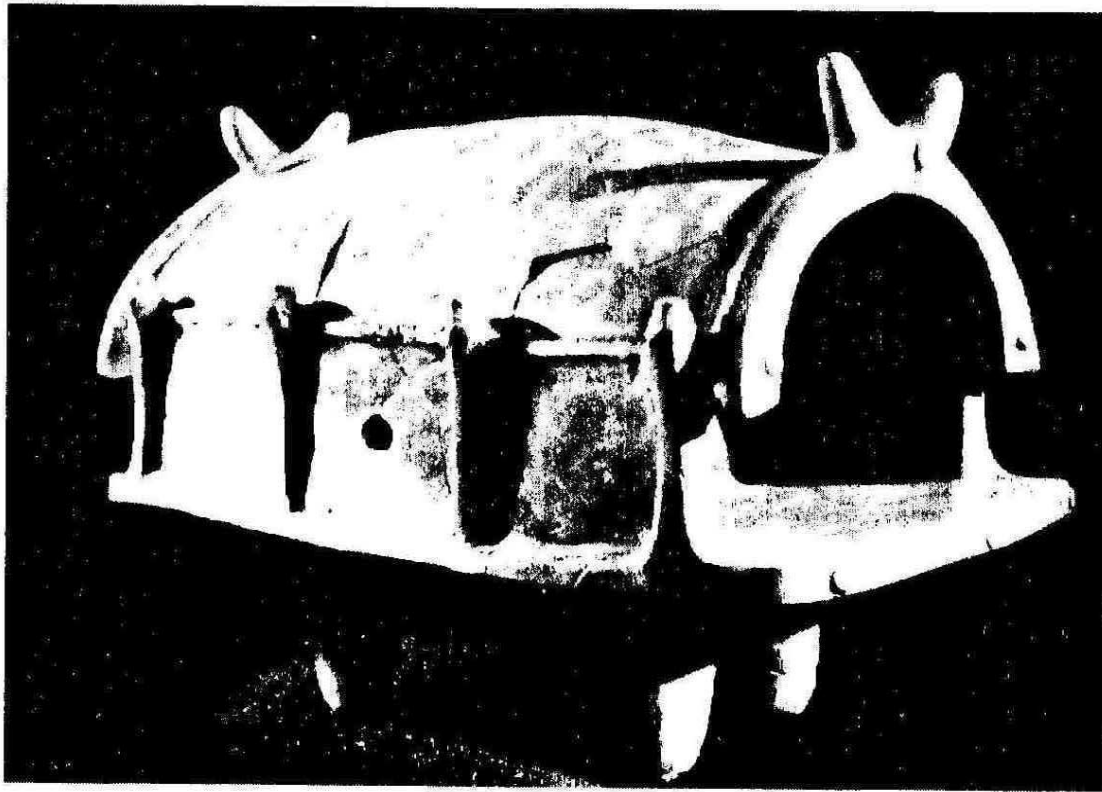
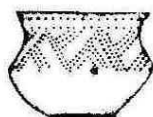

Рис. 66. Модель храму. Трипільська культура.
Кінець V тис. до н. е. (за М. Відейком 2003)

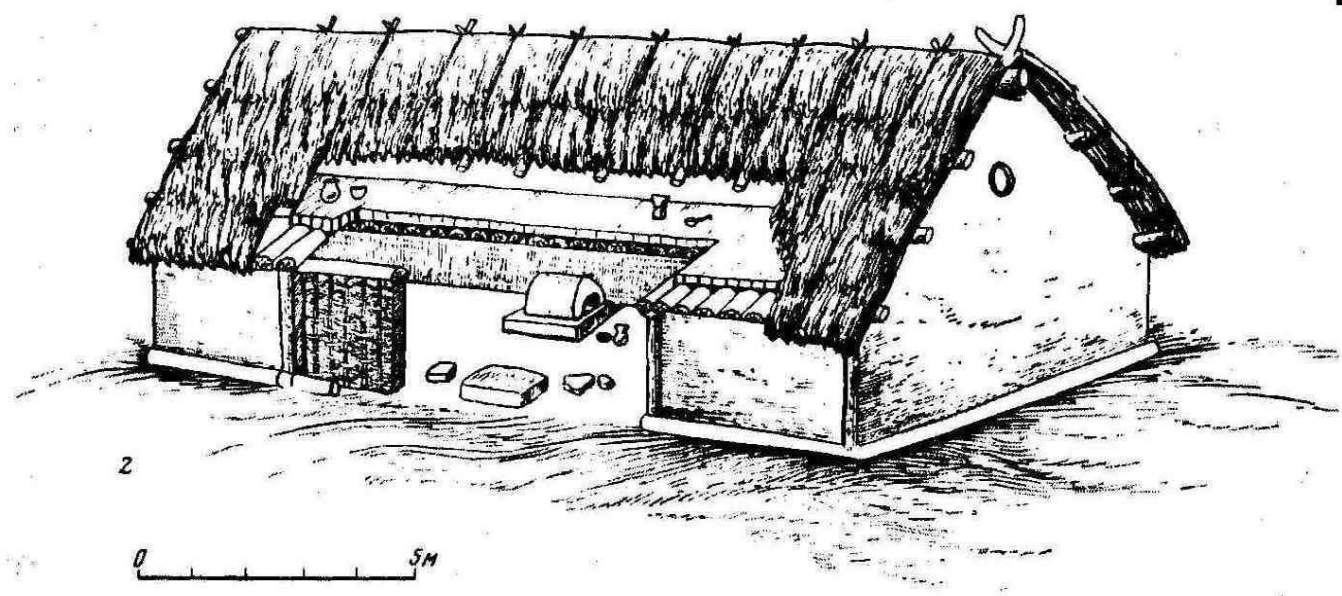
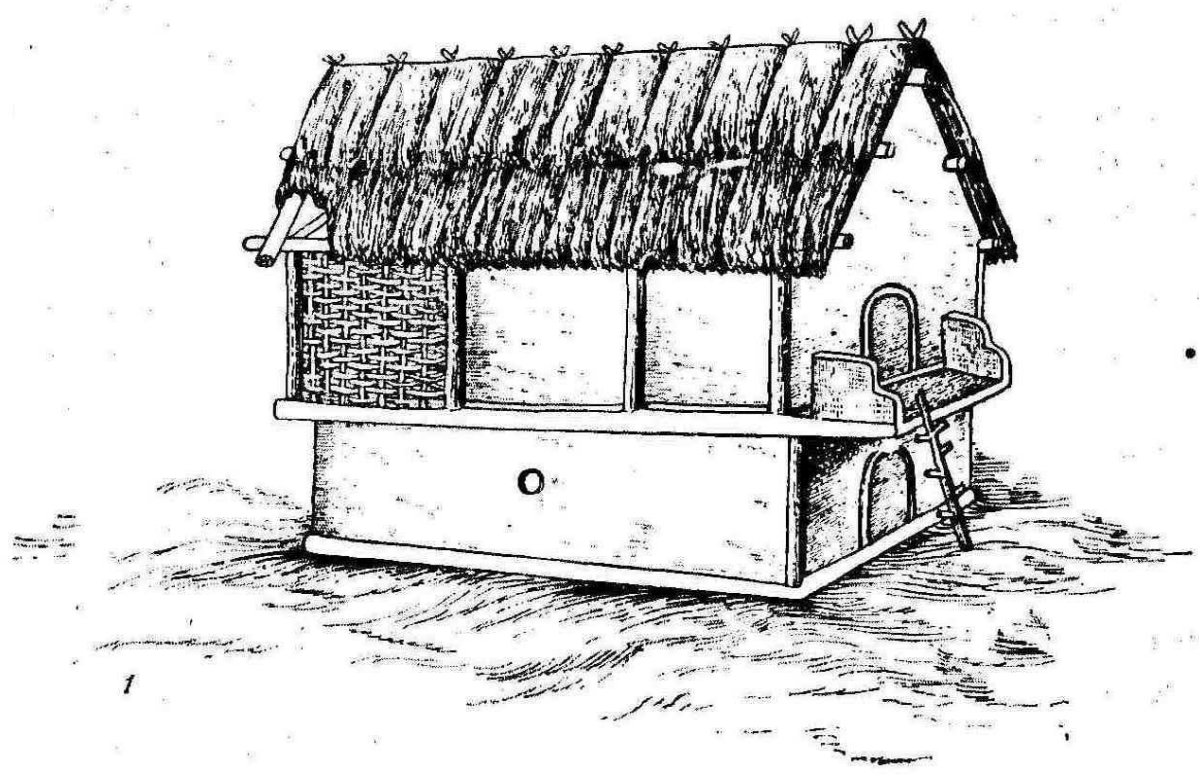
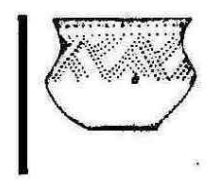

Рис. 67. Реконструкція трипільських жител з поселень:
1) Раковець; 2) Ленківці

Кістяки лежали у чотири ряди, випростано, головами на захід. Деякі супроводжувалися посудом, знаряддями праці із кременю і статуеткою. Наприкінці пізнього Трипілья у Подніпров'ї з'являються могильники софіївського типу (Софіївка, Червоний Хутір, Чернин, Завалівка), які включали від 16 до 200 поховань-тілоспалень. Перепалені кістки, а також поховальний інвентар складалися в горщики-урни або загорталися у тканину і закопувалися в землю.

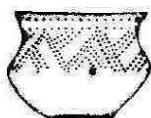
Зовсім інший обряд побутував у Подністров'ї та північно-західному Причорномор'ї. У с. Вихватинці Рибницького р-ну Молдови протягом 1947–1959 рр. було досліджено могильник початку другої половини пізнього етапу, де знайдено 63 поховання-тілопокладення. Небіжчика клали до овальної чи прямокутної ями у скорченому положенні переважно на лівий бік, головою на північ або північний схід. Поховальний інвентар складався з посуду, знарядь праці з кременю, каменя, кістки, рогу, антропоморфної пластики.

Грунтові могильники зі скорченими на боці небіжчиками характерні і для пам'яток усатівського типу (Усатове, Маяки, Данку I, II, Данчени). Однак тут існував ще й досить складний обряд поховання в курганних могилах. Довкола могили будувалися грандіозні кромлехи, а ями перекривалися кам'яними закладами. Серед супровідного інвентарю, крім посуду, залишали багато прикрас і знарядь праці з міді.

Отже, поховальний обряд трипільців фіксується лише на пізньому етапі, коли вони починають інтенсивно змішуватися з іноетнічним населенням, втрачаючи етнічну чистоту, а з нею і деякі традиції, набуваючи водночас нових, навіть у такій консервативній сфері, як ідеологія.

Мистецький та духовно-культурний феномен трипільського населення вивчається з кінця XIX ст., починаючи від праць В. Хвойки та інших дослідників, проте багато сторін цього явища світової культури залишаються нез'ясованими. Особливо це стосується пам'яток території Волині, де трипільське населення перебувало (імовірно, кількасот років) на початку III тис. до н. е., тобто (за періодизацією Т. Пасек) на етапі С II. Тепер відомо, що трипільська людність тут складала значну спільноту.

На даний час у межах Волинської та Рівненської областей відкрито до 30 пам'яток (поселень та короткочасних місць проживання), які відносяться до періоду пізнього Трипілья. Частина з них досліджена О. Цинкаловським, М. Пелещишиним, О. Позіховським, та ін., в результаті чого отримано певний археологічний матеріал (антропоморфні й зооморфні статуетки, мальовану та оздоблену символічними відтисками кераміку, прясла, тягарці), який допомагає наблизитися до розуміння окремих особливостей їх мистецтва, уявлень тощо.

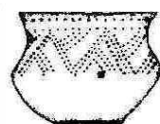

Слід звернути увагу, що пам'ятки пізнього Трипільля Волині становлять периферійний, найбільш північно-західний ареал, що прилягав безпосередньо до Поліської низовинної зони. Нові екологічні умови спричиняли певні зміни господарства — зростання ролі скотарства, полювання, збиральництва, що мало вплив на світогляд, вірування; цьому ж сприяло інше етнічне сусідство — населення культури лійчастого посуду. Тому на пізньотрипільських пам'ятках Волині у Зимному, Голишеві, Костянці, Листвині та інших можна помітити такі прояви особливої духовної та мистецької самобутності скотарсько-рільничого населення: зменшується кількість розписної столової кераміки, спрощується декор з різнокольорових фарб, який досить часто складається з паралельних ліній, іноді укладених у трикутні композиції. Разом з тим кількісно зростає кераміка, прикрашена відбитками шнура та різними штампами. Найчастіше розмальовуються миски та амфори. Серед декоративних символів одним із найбільш уживаних був *хрест як знак вогню та, можливо, зв'язку з сонячною енергією і світлом*.

Фігурна пластика також зазнає змін: все менше стає жіночих скульптурок зі схематично переданими рисами обличчя, зростає кількість дуже спрощених скульптур биків, у яких ледве помітно підкреслені ноги, широка спина. Вся їх поверхня вкрита *вертикальними відтисками шнура, зображеннями хреста* тощо. Поховальні пам'ятки відомі мало. Пізньотрипільське населення, яке проживало на цій території на етапі С II, імовірно, практикувало кремаційний обряд.

Поховальний обряд, культ та магія населення культури кулястих амфор (ККА). Завдяки численним польовим роботам та накопиченню великої кількості матеріалів встановлено, що територія поширення культури кулястих амфор охопила східну частину ФРН, Польщу, Чехію, лісостепову частину Правобережної України й північ Румунії. Роботи, проведені у цих країнах, стали основою для монографічних узагальнень їх результатів, на підставі яких польські спеціалісти-археологи виділили в культурі кулястих амфор два хронологічні етапи: ранній та пізній. За допомогою типологічного аналізу матеріалу було окреслено територію поширення найбільш ранніх пам'яток, яка охоплює Середню Польщу й район Макленбурга й Бранденбурга ФРН, що дало можливість з усією обережністю поставити питання про місце її формування [Archeologia Polski, 1963, t. VIII]. При цьому виділено такі локальні групи ККА: західну, поширену в східній частині ФРН та Чехії, середню (або її ще називають польською), що охоплює територію сучасної Польщі, й східну, до якої відносяться пам'ятки, відомі в межах сучасної України, Білорусії та Румунії.

У кожній із названих груп окреслюються іще локальні варіанти: в західній — бранденбурзький, середньонімецький та чеський; в середній —

куявсько-великопольський, поморсько-пруський, мазовецько-підляський, малопольський та східнолюблінський; у східній — західноволинський, східноволинський та підлясько-молдовський [Archeologia Polona, 1966, t. IX, tabl. II, III].

На сьогодні пам'ятки східної групи ККА відомі із 114 пунктів. Основним їх виявом є поховання. Достатньо добре задокументовані поховання в 61 пункті, причому в дев'яти випадках в окремих місцях було відкрито по 2–4 захоронення. Деякі з них (Красне Село Гродненської обл. Білорусії, Застав'є Тернопільської обл., Городок Рівненської обл., Суемці Житомирської обл., Долхешти Марі в Румунії) виявлені на невеликій відстані одне від одного, що свідчить, очевидно, про існування в населення, яке їх залишило, могильників. У с. Харитонівка Тернопільської обл. обидві досліджені гробниці знаходилися приблизно за 1,5 км одна від одної. Про розміщення інших точні дані відсутні (Рис. 70).

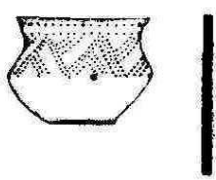
Поховання домашніх тварин були відкриті біля Красного Села Гродненської обл. (Білорусія), Застинки Тернопільської обл. й Долхешти Марі в Румунії. Неподалік від могильних ям з людськими кістками біля Красного Села знаходилася яма розміром 1,9x4 м, на дні якої виявлено скелети близько 10 особин домашніх тварин — великої та малої рогатої худоби, коней та свиней. Вони лежали вздовж стіни ногами до центру; на кам'яному валуні біля східного краю ями знайдено іще один череп бика. Інвентар цього поховання складався з чотирьох посудин, крем'яних відщепів, шматочка бурштину [Чарняўскі, 1996; Археология Прикарпаття... 1990, с. 43–44]

Незважаючи на спільні риси всіх трьох основних локальних груп ККА, кожна з них відрізняється від інших рядом притаманних лише їй вторинних ознак [Šmyt, 2001].

Поховання східної групи становлять в основному ґрунтові захоронення — трупопокладення в гробницях з кам'яних плит. Засвідчено декілька випадків поховань з трупоспаленнями, які невідомі в інших групах цієї культури.

Поховання тварин знаходяться неподалік від гробниць в ґрунтових ямах без кам'яних конструкцій. Це в основному скелети свиней та биків (у західній та середній групах ККА відомі майже виключно поховання великої рогатої худоби, а також диких тварин). Кістки свині входять, звичайно, до складу інвентаря поховань східної групи. Лише в одному випадку (Анета Житомирської обл.) в гробниці поряд із людськими скелетами знайдено цілий кістяк свині.

Поховання волинського варіанту східної групи ККА різноманітні за своїм характером. Тут трапляються дольмени — захоронення під двома вертикальними плитами, прикритими третьою, горизонтальною (Суемці Житомирської обл., гробниця № 1). Гробниця в с. Суемці, досліджена І. Левицьким, побудована із двох довгих бічних плит і ряду тонких гранітних і гней-

1 — Любомльський район. Волинська обл.
Палеолітичне зображення тварини;
2 — Білорусь. Фігурка людини

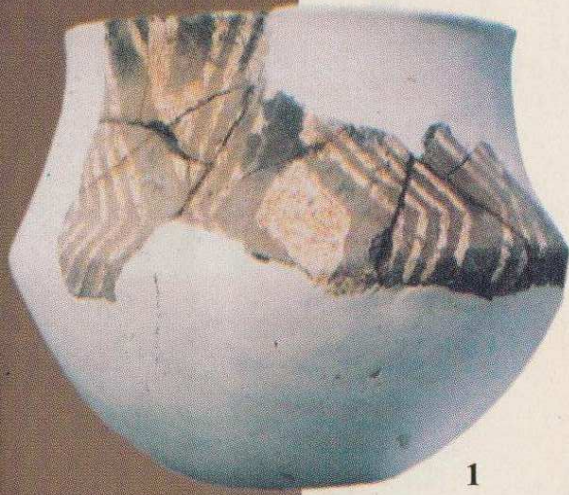
Волинська обл. Володимир-Волинський район.
Гравірування на викопному зубі

Кістяні вироби з території Білорусі:
 1, 2 — гарпуни; 3 — рибальський гачок; 4 — фігурка лося

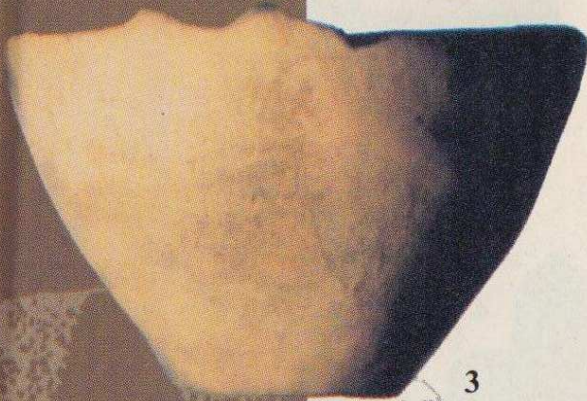
Волинська обл.
 Палеолітична фігурка

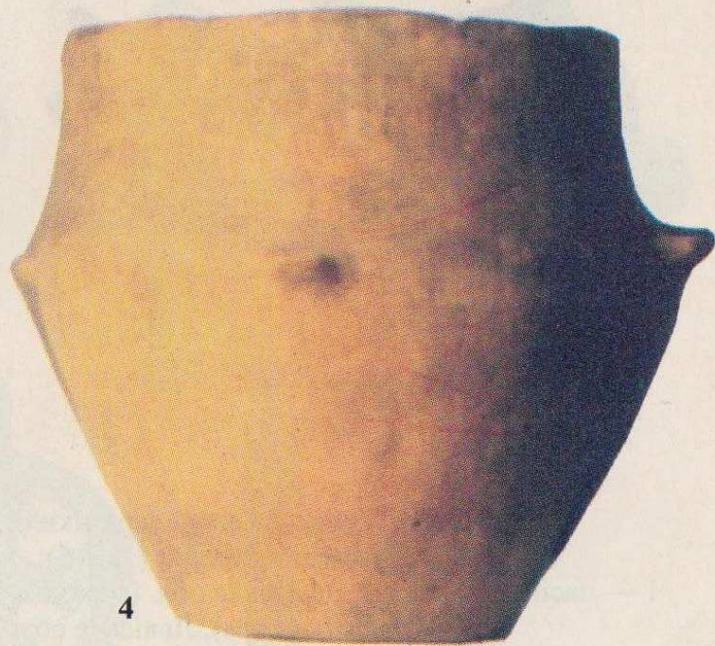
1

2

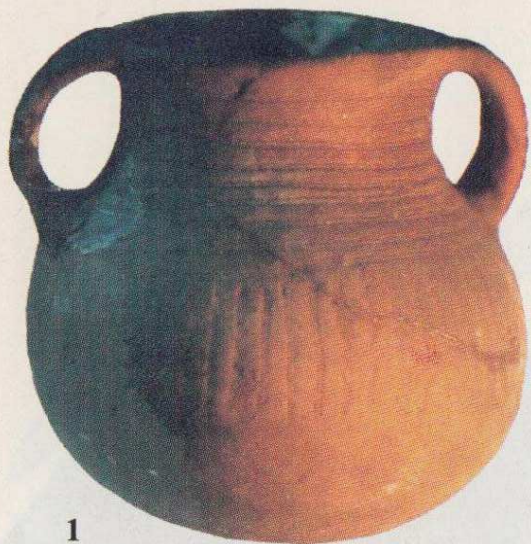

3

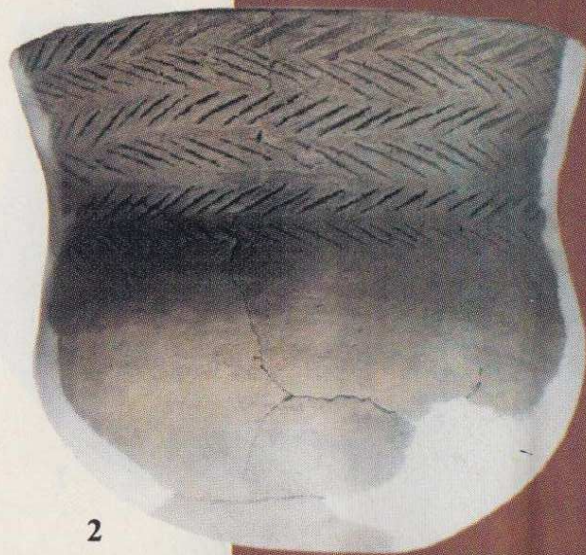

4

Кераміка ВЛК: 1 — Зимне (реставрація О. Романчука);
2 — Ярославичі; 3 — Баїв; 4 — Амбуків

1

2

3

4

5

Посуд культури шнурової кераміки (2),
межановської культури (1, 3-5):

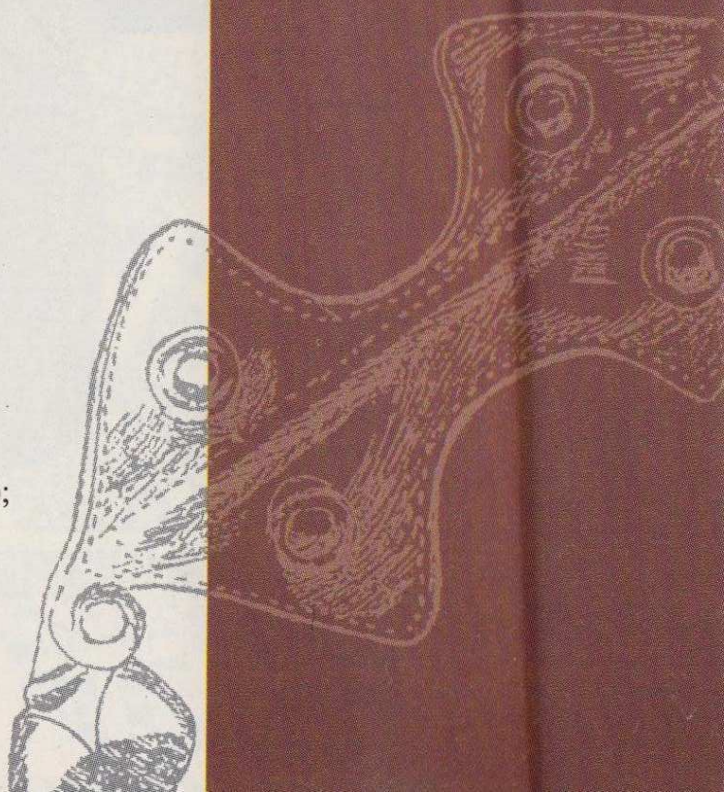
1 — пасіки зубрицькі, Львівська обл. (знахідка Д. Козака);

2 — Розваж (кошара), Львівська обл.
(знахідка О. Позіховського);

3 — Гірка Полонка (знахідка І. Сवेशнікова);

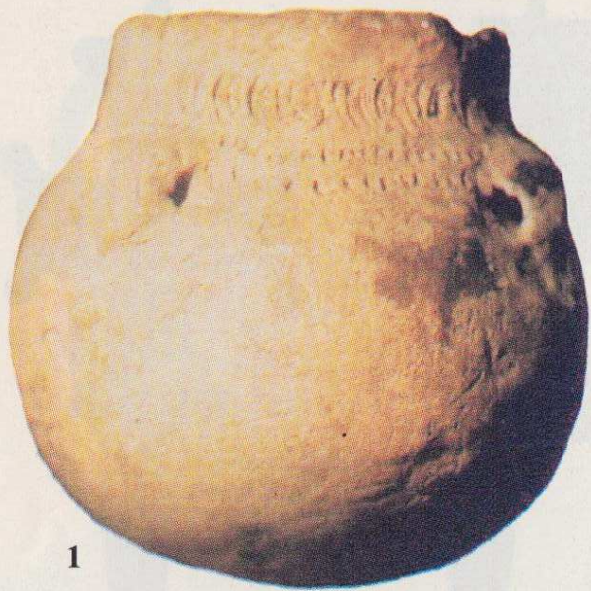
4 — з території Волині;

5 — Торчин, могильник СК (знахідка Я. Фіцке)

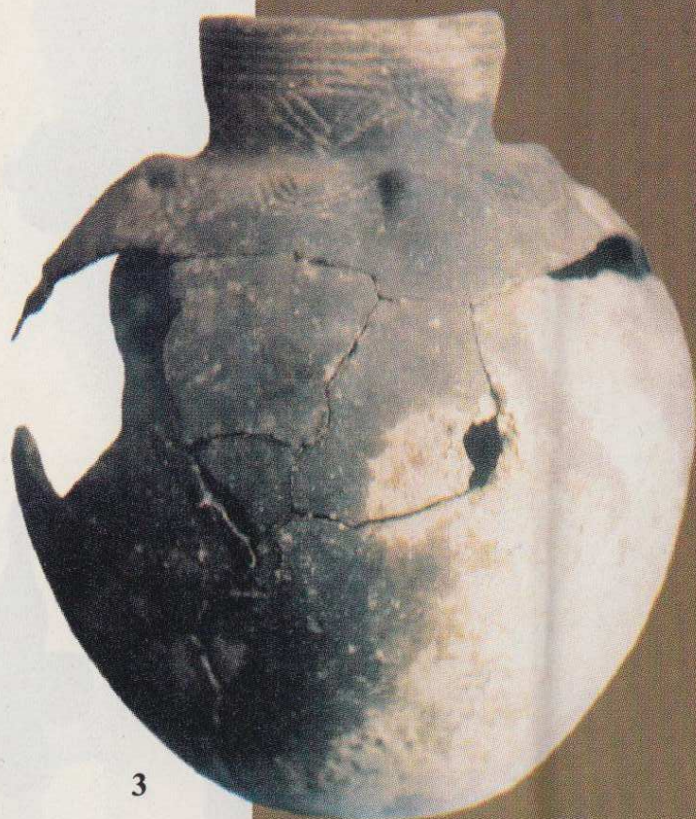

Енколпіони, хрестики, підвіски переважно давньоруського часу з півдня Волинської області

1

3

2

4

Керамічні вироби ККА:

1 — м. Володимир-Волинський Волинської обл.

(фонди Володимир-Волинського історико-краєзнавчого музею);

2 — с. Кутянка Рівненської обл.

(фонди Волинського краєзнавчого музею)
розкопки Я. Фіцке

Керамічні вироби КАК:

3-4 — поховання біля с. Товпичин

(за Б. Прищепю)

(Матеріали Млинівського краєзнавчого музею)

5

1

2

2

3

4

4

6

7

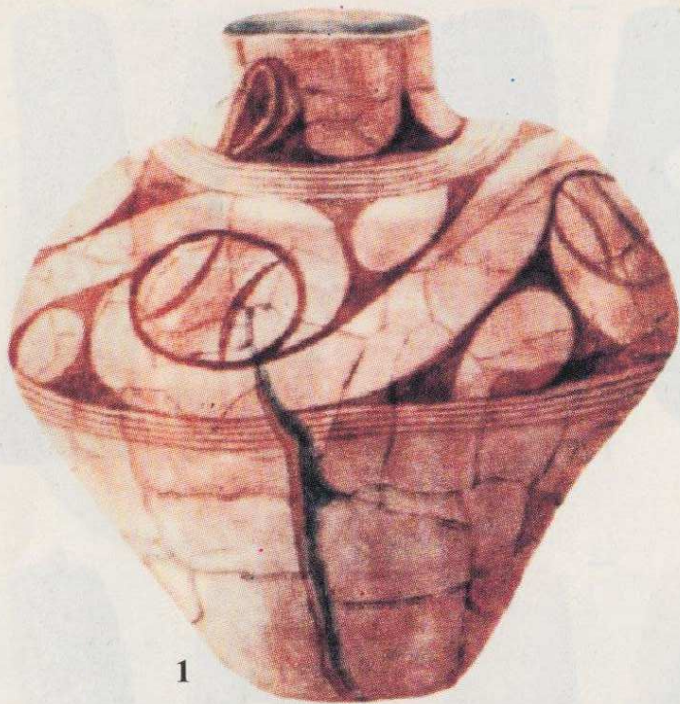
1-4 – кам'яні сокири з Волинської обл.

Кераміка СТК:

5, 7 – Вільбівно Острозький р-н, Рівненської обл.

(Матеріали О. Позіховського);

6 – Розваж (кошара)

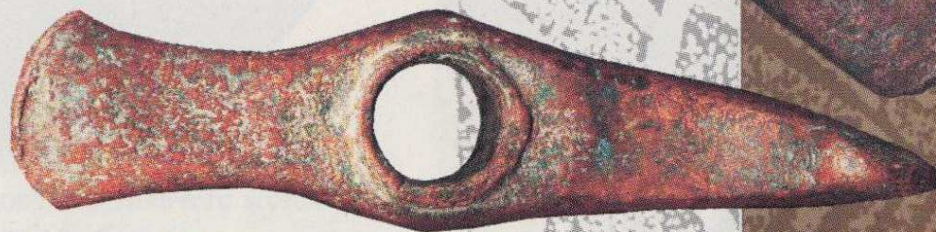

1

2

Тернопільська обл.
Знахідка О. Цинкаловського.
Посуд трипільської культури: 1, 2 — бодаки

Мідні та бронзові вироби з півдня Волині.
Випадкові знахідки

1

2

3

4

Кераміка КЛП: 1 — Зимне (кубок з археологічного музею ВДУ);
2 — Рокитниця (експозиція Володимир-Волинського історичного музею);
3, 4 — керамічні вироби КАК з поховання біля с. Кутянка Рівненської обл. (розкопки Я. Фітцке, фото Г. Охріменка, Фонди Волинського краєзнавчого музею)

Металеві іконки, пряжки, лунниці давньоруського часу та пізніших періодів із півдня Волинської області. Випадкові знахідки

Булави, кістени, амулети та прикраси з Волинської області. Випадкові знахідки давньоруського часу

Прикраси, печатки, медальйони
з Волинської області. Випадкові знахідки
давньоруського та ранішого і пізніших періодів часу